

e-ISSN: 2602-4934 (önceki ISSN: 0255-2981)

ANKARA ÜNİVERSİTESİ DİL VE TARİH – COĞRAFYA FAKÜLTESİ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI BÖLÜMÜ

TÜRKOLOJİ DERGİSİ

XXIII. Cilt-2. Sayı Hakemleri

Prof. Dr. Ali Akar (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Prof. Dr. Asiye Mevhibe Coşar (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Ayşehan Deniz Abık (Çukurova Üniversitesi)
Prof. Dr. Bilge Özkan Nalbant (Pamukkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Cafer Şen (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Hürriyet Gökdayı (Mersin Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Vefa Nalbant (Pamukkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Muna Yüceol Özezen (Çukurova Üniversitesi)
Prof. Dr. Nezahat Özcan (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Nihayet Arslan (Yıldız Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Nuran Öztürk (Çukurova Üniversitesi)
Prof. Dr. Nurettin Demir (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Zuhâl Ölmez (Yıldız Teknik Üniversitesi)
Doç. Dr. Akartürk Karahan (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Doç. Dr. Cahit Başdaş (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Doç. Dr. Fatih Sakallı (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Habibe Yazıcı Ersoy (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehmet Can Doğan (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Sefa Yüce (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Şirvan Kalsın (Çağ Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Bilge Gökter Gencer (Başkent Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Kaya (Ege Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Rıdvan Öztürk (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Sinan Güzel (İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi)
Arş. Gör. Dr. İsmail Kekeç (Uşak Üniversitesi)

Türkoloji Dergisi
e-ISSN: 2602-4934 (önceki ISSN: 0255-2981)

Yılda iki defa yayımlanır.
Published semiannually.

Fakülte Adına Sahibi / Owner for the Faculty
Prof. Dr. İhsan Çiçek

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Editor in Charge
Prof. Dr. Aysu Ata

Editör /Editor
Doç. Dr. Erdoğan Kul

Editör Yardımcısı / Assistant Editor
Dr. Gökhan Reyhanoğulları

Yayın Kurulu / Editorial Board
Prof. Dr. Abdulkadir Gürer
Prof. Dr. Aysu Ata
Prof. Dr. Halil İbrahim Usta
Prof. Dr. Jale Demirci
Prof. Dr. Nurullah Çetin
Prof. Dr. Önal Kaya
Prof. Dr. Paşa Yavuzarslan
Doç. Dr. Bilal Çakıcı
Doç. Dr. Erdoğan Kul
Doç. Dr. Murat Küçük
Doç. Dr. Ülkü Çetinkaya Karakoyun
Dr. Öğr. Üyesi Ebubekir Sıddık Şahin

Yayın Danışma Kurulu / Advisory Board
Prof. Dr. Uwe Blaesing (Hollanda)
Prof. Dr. Mustafa Canpolat (Türkiye)
Prof. Dr. Marcel Erdal (Almanya)
Prof. Dr. Kerima Filan (Bosna Hersek)
Prof. Dr. Peter B. Golden (ABD)
Prof. Dr. Viktor G. Guzev (Rusya)
Prof. Dr. Gürer Gülsevin (Türkiye)
Prof. Dr. Ferit Hakimcanov (Tataristan/ Rusya)
Prof. Dr. Ramazan Kaplan (Türkiye)
Prof. Dr. Zeynep Korkmaz (Türkiye)

Prof. Dr. Hasan Özdemir (Türkiye)
Prof. Dr. F. Sema Barutçu Özönder (Türkiye)
Prof. Dr. Claus Schönig (Almanya)
Prof. Dr. Osman Fikri Sertkaya (Türkiye)
Prof. Dr. Peter Zieme (Almanya)
Prof. Dr. Hamza Zülfikar (Türkiye)

Türkoloji Dergisi, uluslararası hakemli bir dergidir.
Journal of Turkoloji is an international refereed journal.

Yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir.
Writers are solely responsible for the content of their articles.

Yönetim Yeri / Managing Office
Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
06100 Sıhhiye - ANKARA / TÜRKİYE
e-posta: turkoloji@humanity.ankara.edu.tr
Web: <http://dergipark.gov.tr/turkoloji>
<http://dergiler.ankara.edu.tr/detail.php?id=12>

Türkoloji Dergisi; **MLA** (Modern Language Association Database), **WorldCat**, **MIAR** (Information Matrix for the Analysis of Journals), **SciLit**, **ResearchBib**, **OAJI** (Open Academic Journals Index), **ESJI** (Eurasian Scientific Journal Index), **DRJI** (Directory of Research Journals Indexing), **CrossRef**, **CiteFactor**, **Impact Factor**, **ROAD**, **International Citation Index**, **PBN** (Polska Bibliografia Naukowa), **DIIF** (Directory of Indexing and Impact Factor), **Rootindexing**, **i2or**, **CIRC** (Clasificación Integrada de Revistas Científicas), **WCOJS** (World Catalogue of Scientific Journals), **SIS** (Scientific Indexing Service), **SCIFactor**, **Journal Factor**, **Science Library Index**, **Google Scholar**, **Akademik Dizin**, **Kaynakça info**, **idealonline**, **SOBIAD** indeksleri tarafından taranmaktadır.

TÜRKOLOJİ DERGİSİ
23. Cilt, 2. Sayı
İçindekiler

Makaleler

- ÖNLER, Zafer**, Bir Askeri Terim Olan Erat Sözcüğü Üzerine245-254
- DOĞAN, Cihan – KAYA, Harun**, Orta Türkçede Moğolcadan Alıntı
Bir Ek -(U)GsA(n).....255-270
- COŞAR, A. Mevhibe**, Türkçe Kelime Türetmede Kuruluş ve Diziliş
İlişkisi271-287
- ÇOKOL, Elmas**, Farsçaya Kopyalanmış Türkçe Kelimeler Üzerine
Anlambilimsel Bir İnceleme288-311
- ÖZŞAHİN, Murat**, Türkçede Bazı Kişi Adlarında Argolaşma,
Kavramlaşma Ve Temsil312-333
- İLDEŞ, Özgür**, Hâşim Nesrine Yeni Bir Bakış: Hâşim'in Mensur
Şiirleri334-374
- YILMAZ, Ayfer**, 'Hababam Sınıfı'nın "Semra Öğretmeni" Semra
Özdamar'ın Eserlerinde Kadınlar375-395
- ATA, Aysu**, Orta Asya ve Köktürkler Üzerine Farklı Bir Bakış396-412
- AKTAŞ, Atilla**, Milliyetçilik Kuramları Bağlamında Ömer
Seyfettin'in Hikâyelerine Göre Türk Kimliğinin Tanımları ve Millî
Kimlik Bağları413-439
- KARA, Ayşe Beril – ÇAM, Safiye ÇELEBİ**, Tarihî Türk Yazı
Dillerinde Fiil Üzerine Ulanan -çI Eki.....440-451
- ÜZÜM, Melike**, Epistemik Kiplik İşaretleyicilerinin Söz
Dizimsel Özellikleri: Özbek ve Türkiye Türkçesi452-492

BİR ASKERİ TERİM OLAN ERAT SÖZCÜĞÜ ÜZERİNE*

Zafer ÖNLER**

Öz

Yakın döneme kadar sınırlı bir kullanım alanına sahip “erat” sözcüğü, askerlikte rütbesiz asker anlamında kullanılırdı. Türkçe Sözlükte “er” sözcüğüne “-at” Arapça çoğul ekinden oluştuğu belirtilerek, “1. Er, onbaşı ve çavuşlara verilen gene ad, 2. Erler.” olarak anlamlandırılmıştır. Şemseddin Sami'nin Kâmus-ı Türkî'sinde, “erat” sözcüğü yer almıyor. Eski metinlere baktığımızda, sözcüğün Türkçe “er” ve Arapça “-at” biçimindeki yapı izahının doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Kutadgu Bilig'de, yaklaşık elli küsur yerde geçen, çok yaygın olan sözcüğün, kullanımına ve bağlamlarına baktığımızda “asker” anlamına gelen, “er” ve “at” sözcüklerinden oluşan birleşik bir yapı olduğu anlaşılmaktadır. Arat, Kutadgu Bilig'de, “er” ve “at” olmak üzere sözcüğü birbirinden ayrı iki sözcük olarak kabul etmiştir. Dolayısıyla “İndeks”te, “er” maddesi altında, “e. at” biçiminde alt veri olarak yer almıştır. İslamiyet öncesi “asker” anlamında kullanılmış olması muhtemel olan “erat” birleşik yapısı, Arapça “asker” sözcüğünün yaygınlaşmasıyla birlikte, anlam daralmasına uğrayarak sonuçta kullanımdan düşmüş olmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Türk Dili, Erat, Etimoloji, Kutadgu Bilig.

* Bu makale, IV. Uluslararası Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu (25-27 Ekim 2018/Ankara-Türkiye)'unda sunulan bildirinin genişletilmiş hâlidir.

** Prof. Dr., (Emekli Öğr. Üyesi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
e-posta: zafer.onler@hotmail.com

Zusammenfassung

Der Begriff wie „erat“, der bis auf kurze Zeit ein begrenztes Einsatzgebiet hatte, wurde als Soldat im Militär verwendet. Im „Türkçe Sözlük“ (türkischen Wörterbuch) heißt es, dass das Wort „er“ aus einem arabischen Plural-Suffix „-Ân“ zusammengesetzt ist. „1.Er, Unteroffiziere, die den allgemeine des Namens erhielten, 2. „Erler“ die Soldaten. Das Wort „erat“ erscheint nicht in Şemseddin Sami Kâmus-ı Türkî. Wenn wir die alten Texte betrachten, ist es verständlich, dass die Erklärung der Struktur in Form von türkisch "er" und arabisch "-Ân" nicht korrekt ist. Wenn wir uns in Kutadgu Bilig die Verwendung und den Kontext des Wortes ansehen, was an ungefähr fünfzig verschiedenen Orten sehr häufig vorkommt, versteht man, dass es eine einheitliche Struktur gibt, die aus den Wörtern „er“ (der Manna) und „at“ (das Pferd) besteht. In Kutadgu Bilig betrachtete Arat das Wort in den „er“ und „at“ als zwei getrennte Wörter. Daher in „İndeks“, unter „er“, e. bei ihrem Format. Die „Einheitliche Struktur“, die wahrscheinlich im Sinne eines vorislamischen Soldaten des „erat“ (Soldaten) verwendet wurde, hat sich mit der Verbreitung des Wortes „asker“ auf Arabisch verbreitet. In diesem Beitrag wird der Ursprung des Wortes und seine Verwendung in Kutadgu Bilig untersucht.

Schlüsselwörter :Türkische Sprache, Erat, Etymologie, Kutadgu Bilig.

Kimi sözcükler, çeşitli sosyal etkenlerle zaman içinde anlam değişikliğine uğrar, kimi zaman da hepten unutulurlar. Anlam daralmaları da bu değişimlerden biridir. Türkçede “erat” sözcüğü de zamanla anlam daralmasına uğramış, günümüzde ise tümden unutulmaya yüz tutmuştur. Eski metinlerde pek rastlanmayan bu sözcük, askerlikte, yakın tarihe değin “rütbesiz asker” anlamında yaygın olarak kullanılmaktaydı. Günümüzde artık askeri alanda da pek kullanılmamaktadır.

Şemseddin Sami'nin Sözlüğünde de yer almamasına bakarak, yirminci yüzyılın başında da yazı dilinde yaygın olmadığı anlaşılıyor. Nitekim Osmanlı dönemi metinlerinde de rastlanan bir sözcük değil.

Başlıca kaynakların sözcüğün kökeni hakkında tereddütlü davrandıkları anlaşılıyor.

Türkçe Sözlük 10. Baskıda (2005) erat sözcüğü *T. Er+Ar. -Ât çokluk eki, ask. 1. Er, onbaşı ve çavuşlara verilen genel ad. 2. Erler.* olarak, er ve Arapça -Ât çoğul ekiyle izah edilmiştir. Ancak Dil Kurumunun sitesindeki

Güncel Türkçe Sözlük'te, 1. *Er, onbaşı ve çavuşlara verilen genel ad. 2.Erler*” şeklinde tanımlanarak, kökeni “er+at” biçiminde birleşik sözcük olarak verilmektedir. Bu iki farklı tanımdan, sözcüğün kökeni açısından Kurum'un görüşü değişmiş demektir.

Andreas Tietze, Neologism ve askeri terim olarak nitelendirdiği sözcüğü şöyle tanımlamaktadır: *Erler, nefer teriminden er terimine geçilince “neferat” teriminden de “erat” terimine geçildi.* Kullanımına Mehmet Seyda (1970) ve Mehmet Zaman Saçlıoğlu'ndan birer cümle ile örnek vermektedir, (TİETZE 2002). Bu açıklamadan Tietze'nin Türkçe “er” sözcüğüne Arapça çoğulluk yapan “-at” ekinden kurulduğunu söylediği anlaşılıyor.

Nişanyan, sözlüğünün 2007'deki baskısından [VIII.Uy] kısaltmasıyla Uygurcada geçtiğine işaret ediyor ama kullanımına örnek vermiyor. Köken ve anlam açıklamasıysa şöyledir: *İnsanlar, kalabalık, Topluluk [çoğ.] <Tür. Er. Krş. Moğ. Arad (adamlar, çoğ.) <aran (adam). Arapça -At dişil çoğul ekiyle ilişki kurulması halk etimolojisidir,* (NİŞANYAN 2007). Nişanyan'ın burada , “er+ Ar.-At” biçimindeki köken açıklamasını halk etimolojisi olarak nitelediği halde sözlüğünün, yeniden biçimlendirilip zenginleştirilmiş 2018 baskısında fikir değiştirdiği görülüyor (NİŞANYAN 2018). Nişanyan Sözlük'te, “erat” sözcüğü için şu bilgiler verilmekte: *“askeriyede er erbaş ve assubaylara verilen ad, neferat olarak tanımlanarak, Türkçe “er” ve Arapça “-At” ekinden oluştuğunu belirtilmektedir ki Nişanyan, daha önce bu izahı halk etimolojisi olarak nitelendirmişti. Ayrıca verdiği şu bilgilerle de Tietze ile aynı noktaya gelmektedir: Askeri bürokraside eskiden kullanılan “neferat” sözcüğü yerine 1930 dolayında kabul edilen yeni terimdir. Türkçe ada Arapça çoğul eki ilavesiyle oluşturulmuştur.*

Tietze ve Nişanyan'ın bu izahlarından terimin, 1930'lu yıllarda *neferat* sözcüğü yerine, “er” sözcüğünden Arapça “-āt” ekiyle türetildiği sonucuna varılmaktadır. Ancak, 1930'lu yıllarda, *neferāt* sözcüğü yerine Türkçe bir sözcük konmak istendiyse, o döneminin Türkçeleştirme çabaları göz önüne alındığında, Arapça bir ekten yararlanmak yerine, Türkçe öğelerden bir sözcük türetme yoluna gidilmesi beklenir. Bundan şu anlaşılmaktadır: Arapça “neferāt” yerine konulmuş olsa bile o sırada “er+āt” biçiminde bir sözcük türetilmiş değil, daha önce dilde var olan “erat” sözcüğü “nferāt” teriminin yerine geçirilmiş olmalıdır.

Gerhard Doerfer, Farsça metinlerde görülen “ērÀöte” sözcüğünün Moğolcadan Çağataycaya geçmiş olan “ere Àöta” (süvari birliği), (<ere+aöte) Türkçe “er at <erat” ile anlamca ilişkili olduğunu belirtir.

Moğolcadan Farsçaya geçmiş bu birleşik sözcük Moğolca “ere (erkek)+ aòte (iğdiş edilmiş at)” sözcüklerinden oluşmuştur.

Doerfer, Moğolca “erÀòte” (Kavalleriekorps) “süvari kolordu” anlamındaki sözcüğün “adam” ve “iğdiş at” sözcüklerinden oluşmuş bir birleşik yapı olduğunu, Çince den bir anlam tercümesi olarak Moğolca’ya “ere” (erkek) ve “aòte” (iğdiş at) olarak aktarıldığını, Moğolca “ere aòte” sözcüklerinin “ordu” anlamına geldiğini belirtmektedir. Doerfer, Türkçedeki “er at” sözcüğünün Moğolcadaki biçimle anlamca bir karışma (Kontamination) olduğunu yazdıktan sonra Câmîu’t-Tevârih ve Kutadgu Bilig’de “er at” er sözcüğünün kullanıldığını örneklendirmektedir. Doerfer, ayrıca Moğolcadaki ere” sözcüğünün Türkçeden Moğolcaya geçmiş “er” sözcüğü olduğunu belirtmektedir (DOERFER 1965: 178-179).

Eski Türkçe metinlerin sözlüklerinde “erat” sözcüğü yer almıyor Ancak, Orhon yazıtlarında KT 31’de yer alan “in(i)m kül tÇg(i)n: (e)r (a)t boltı” (Kardeşim Kül Tigin erkeklik adını elde etti), (TEKİN 2010: 32-33) cümlesi farklı okunup farklı anlamlandırılabilir. Türklerde erkek çocuklara belirli bir yaştan sonra ad konulduğu bilinen bir gerçektir. Fakat “inim Kül TÇgin er at buldı” cümlesi sözcüğü sözcüğüne ve gramerine bağlı olarak çevirilirse, “Kardeşim Kül Tegin erkek ad buldu” diye çevrilir. Ancak ad, verilir ya da alınır. Burada bulmak eylemi kullanılmıştır. “Kardeşim Kültegin erkek adı aldı” cümlesinin Orhon Türkçesinde “inim kül tÇgin ar atn aldı” biçiminde olması beklenirdi. Yazılış da dikkat çekicidir. Kök Türk metinlerinde uzun ünlüler sıklıkla gösterilir. “ad” anlamındaki “at” uzun ünlülü, binek hayvanı olan “at” kısa ünlüdür. Nitekim “ad anlamındaki “at” metinde her zaman değilse de birkaç yerde (Te) ünlü ile gösterilmiştir. Bu cümlede ise :iUuBTr: yazılışı “er at boltı” (asker oldu) diye okunup anlam verilebilir mi? Mümkün görünüyor. Yedi yaşında asker olunmaz denilebilir ama o hayat koşullarında asker olarak yetişme pekâlâ yedi yaşında başlayabilir.

Clauson sözlüğünde “er” maddesinin altında iç maddede, “er at” kullanımı için, ”Er at boldı begler úanadı yügi/ Kanatsız úuş uçmaz ay begler begi” (Asker, beylerin kanadı ve tüyüdür; ey beylerin beyi, kanatsız kuş uçamaz) (3005) beyitindeki ilk dizede geçen “er at” sözcüklerini ayrı ayrı, “erkek” ve “at” olarak anlamlandırmıştır: “Er at boldı begler kanadı yügi” “men and horse are the wings andfeathers of begs” (Er ve at beylerin kolu kanadı oldu), (CLAUSON 1972: 192). Arat, bu beyitte geçen “er at”ı, “asker olarak çevirmiştir,

Clauson, aynı maddede, beyiti ya da dizeyi aktarmadan, 2138 nolu beyite gönderme yaparak “er at” sözcüklerine “troops” (asker) anlamı

vermiştir. Birleşik sözcük niteliğindeki “erat” teriminin gerçek anlamı da budur.

Clauson’un “er at”a asker anlamını verdiği 2138 numaralı beyit şöyledir:

Kayu beg er atnı sewindürmese

Kılıç kında çıkmaz anında basa (2138)

(Bir bey askerini memnun etmezse ondan sonra onun kılıcı kından çıkmaz [savaşamaz])

Kutadgu Bilig’de “er at” sözcüğü, çok yaygın olarak kullanılmıştır. Eserin İndeks cildine göre toplam 57 beyitte “er at” sözcüğü geçmektedir. Bunlardan 7 beyitte “er at, sü” sözcükleri birlikte yer almaktadır. Arat genel olarak “asker” sözcüğüyle çevirmiştir. (ARAT 1991). Ne var ki Arat’ın verdiği “asker” anlamı İndeks’te yer almamıştır. İndeks’te “er” maddesinin içinde “er at” biçimiyle yer almış, dolayısıyla bir anlam da verilmemiştir, (ARAT 1979).

Bu verilerden yola çıkarak “erat” sözcüğünün “er” ve “at” öğelerinden oluşan birleşik bir yapı olduğu ve “asker” anlamına geldiği açıktır. Ancak bu iki bu yapının semantik olarak “asker” kavramını nasıl kazandığını ve Anadolu metinlerinde neden kullanılmadığını açıklamak gerekir.

Gerek Orta Asya Türk kavimlerinde gerekse Moğollarda, ordu atlı askerlerden oluşur. Ordunun atlı askerlerden oluşması, göçebe ağırlıklı tüm kavimlerde ortak bir özelliktir. Dolayısıyla atlı (süvari) askerlerden oluşur. Bir “er” atıyla birlikte bir savaşçıdır; bu savaşçı da “er” ve “at”tan oluşur. Bu nedenle de “er” ve “at” sözcüklerinden, asker anlamında “erat” birleşik sözcüğü ortaya çıkmıştır. Bu terim, İslami dönem metinlerinde görülmemektedir. Anadolu’da yazılmış metinlerde de rastlanılmıyor. İslami dönem metinlerinde görülmeşi, Arapça “asker” sözcüğünün yaygınlaşmasıyla “erat”ı unutturmasından kaynaklanmış olmalıdır.

Türkçenin en eski metinlerinden itibaren yaygın olarak kullanılan “sü” sözcüğü, zamanla yerini “ordu” sözcüğüne bırakarak unutulmuştur. Bilindiği gibi “ordu” sözcüğü eskiden “kent, başkent, garnizon kenti vb.” anlamlardadır, (CLAUSON 1972: 203).

Kutadgu Bilig’de “er at” ve “sü” sözcüklerinin birlikte yer aldıkları beyitlerde “er at”ın “asker” anlamı çok belirgindir. Bu sözcüklerin geçtiği aşağıdaki beyitlerde Arat, “er at” sözcüklerini kimi zaman “asker” kimi zamansa daha serbestçe, (hizmetkâr, hizmetindekiler vs.) başka sözcüklerle çevirmiştir. İçinde “er at” teriminin geçtiği yedi beyitin altısında Arat, bunu

“asker” sözcüğü ile karşılaşmıştır. Aşağıdaki tek beyitte ise “hizmekâr” anlamını vermiştir:

Kötürme köñül sen küwezlenmegil

Er at sü telim tēp kögüz kermegil (5211)

(Alçak gönüllü ol, gururlanma; “hizmetkârlarım ve askerim çok diye kibirlenme. –Arat)

Bu beyiti şöyle çevirmekte de bir sakınca yoktur: *Gurura kapılma, kibirlenme; askerim, ordum çok diye böbürlenme.*

Arat’ın “er at” sözcüklerini kimi zaman “asker”, kimi zamansa “hizmetkârlar, adamlar biçiminde çevirmektedir. Vezirler, kumandanlar, çeşitli bürokratik görevlerde çalışanlarla bunlara hizmet edenlerin tümü “er at” olarak kabul edilmektedir. Kısacası sözcük yönetici sınıfı, hükümdarın emrindeki görevlileri içermektedir. Halk, bu kapsamın dışındadır. Temel anlamı “asker” olan sözcüğün diğer görevlileri içermesi aykırı bir durum değildir. Çünkü hükümdar için asker neyse, diğer devlet görevlerinde çalışan her derecedeki insan da odur; tümü de hükümdarın kulları, hizmet edenleridir. Askerler ile devlet yönetimindeki her dereceden insan arasında, görev bakımından da bir fark yoktur; bir vezir, ya da herhangi bir bürokrat veya görevlilere hizmet eden herhangi biri gerektiğinde, savaş durumunda aynı zamanda askerdir. Bu bakımdan askerle diğer görevliler arasında önemli bir fark yoktur. Kutadgu Bilig’de sıkça kullanılan “er at” sözcüğündeki “at” kısmı hiçbir zaman herhangi bir hizmet eden kişi anlamında kullanılmış olamaz.

“er at” ve “sü” sözcüklerinin birlikte geçtikleri altı beyitte “asker” anlamı çok açıktır. Bu beyitlerin hepsinde Arat, sözcüğü “asker” olarak çevirmiştir:

1403. Er at sü bu neñke küwenme üküş

Asıǵ kılmaǵay sü bu altın kümüş

(Asker, ordu ve çok mala güvenme; ordu, bu altın, gümüş sana yarar sağlamayacak. –Arat “asker”)

2044. Sü başlar eren kür yürekliǵ kerek

Yüreksiz er at alsa andın yülek

(Orduya kumanda edenler cesur olmalı, böylece korkan asker ondan cesaret almalı.-Arat “asker”)

2051. Awa yıǵlu tērlür er at sü bolur

Er at sü bile er tilekin bulur

(Asker toplanıp ordu olur, kişi asker ve orduyla amacına ulaşır.-Arat “asker”)

2057. Bu el tutğuğa köp er at sü kerek

Er at tutğuğa neñ tawar tük erek

(Yurt tutana asker ve ordu gerek, asker besleyene çok mal ve servet gerekir.-Arat “asker”)

5484. Er at sü birle yenç bu kafir yağıg

Bayattın tile küç sen arçañ arıg

(Asker ve orduyla kâfir düşmanı ez, temiz yürekle Tanrı’dan güç ve destek dile.-rat “asker”)

5485. Bu kâfir üçün tut er at sü tolum

Ölüp tüşse kâfirde bolmaz ölüm

(Kâfirlere karşı asker, ordu ve silah edin; kâfirle savaşta ölen ölü değildir. Arat “asker”)

İçinde “sü” sözcüğü olmaksızın yalnızca “er at” sözcüklerinin geçtiği beyitlerin bazılarında “er at” sözcüklerini “asker” bazılarındaysa daha geniş anlamda hükümdarın hizmetindekiler olarak çevirmek daha uygun görülmektedir. Bu beyitlerden bazı örnekler vermek yararlı olacaktır:

1632. Küle başsa begler kişike turup

Aña yıglu tirlür er at yüz urup

(Beyler kime güler yüzlü davranırsa, beyin emrindekiler onun etrafında toplanıp ona yönelir. –Arat “hükümdarın hizmetindekiler”)

1768. Kaşuğdağı er at kiçig ya uluğ

Faşuğ tuttu barça kılıp can yuluğ

(Kapıda hizmetinde olan, büyük ya da küçük herkes, ona yararlı olmaya, canlarını fedaya hazır olurlar.-Arat “hizmet edenler”)

2056. Ajuñcı böğü beg nelük kenç urur

Er at kayda bolsa anuğ kenç alur

(Dünyayı yöneten bilge bey nasıl hazine toplar? Asker olduğu yerde hazine hazırdır.-Arat “asker”)

2123. İsinür er at terk bağırsağ bolur

Bağırsağ kişiler tapuğsağ bolur

(Emrindkiler ona çabucak ısınır, yakınlık duyar; insana sevgi, yakınlık duyanlar, hizmet edici olurlar.-Arat “hizmetinde bulunanlar”)

2134. Törü birle bodnı sewinse turup

Kümüş bulsa er at yarunsa körüp

(Adalet içinde halk mutlu yaşamalı, gümüş bularak mahiyetindekilerin de yüzü gülmeli.-Arat “hizmet edenler”)

2138. Kayu beg er atnı sewindürmese

Çılıç únda çúmaz anıñda basa (2138)

(Askerini memnun etmeyen beyin kılıcı kından çıkmaz.-Arat “asker”)
(Clauson buradaki er at’a “troops” anlamını vermiştir. Ss.192)

2179. Êlin Êtse bassa tüz öñdi urup

İsinse er at köñli eêgü bulup

(İyi yasalar yaparak yurduna hâkim olmalı, mahiyetindekiler de iyilik görerek ona gönülleri ısınmalı.-Arat “hizmetinde bulunanlar”)

3005. Er at boldı begler úanadı yügi

Çanatsız úuş uçmaz ay begler begi

(Hüküdarların úolu úanadı askerdir; kanatsız kuş uçmaz ey beylerin beyi.-Arat “asker”)

3006. Er at birle begler küçi belgürer

Er at birle begler tügünler yörer

(Beylerin gücü askerle belli olur; beyler askerle düğümleri çözer.-Arat “asker”)

3031. Hazine nerek köp er at çok kerek

Begi bay kereksiz bodun toú kerek

(Hazinenin ne gereği var, asker çok olmalı; beyin zengin olması gerekmez, halk tok olmalı.-Arat “asker”)

5513. Er at têrgü yığgu açmıgu açığ

Çıgayıg bayıtıgu todurıgu açığ

(Çok asker toplamalı ve onları ödüllendirmeli; yoksulu zenginleştirmeli, açığı doyurmalı. –Arat “çok adam”)

5459. Er atsız bolumaz bodun başlasa

Ya beglik işin barça beg işlese

(Beyliğin bütün işlerini yapan hükümdar, emrindekiler olmasa halkı yönetemez. “Arat “hizmetkâr”)

5591. Er at kıaldı amdı saña tapğuçı

Yağıka börüke bu ol yortğuçı

(Şimdi senin hizmetinde askerler kaldı; düşmanın kurdun [kuşun] onlardır ardından koşturana. –Arat “kimseler”)

Sonuç olarak, “erat” sözcüğü “er” ve “at” sözcüklerinden oluşmuş “asker” anlamını taşıyan birleşik bir yapıdır. Kutadgu Bilig’de yaygın olarak kullanılmış olması, Eski Türkçe döneminde kullanıldığını gösterir. Bu sözcük, Kutadgu Bilig’de ağırlıklı olarak “asker” anlamının yanı sıra, hükümdarın hizmetindeki görevliler bir başka deyişle yönetici kesim ve onların emrindekileri de içermektedir. Nitekim devlet hizmetindeki üst düzey yöneticiler savaş durumunda askeri görev üstlendiklerinden, hizmet olarak askerlerden çok farklı konumda değillerdir. Sözcüğe daha sonraki yüzyıllarda yazılmış metinlerde rastlanmayışı, İslamî dönemle birlikte Arapça “asker” sözcüğünün yaygınlaşması ve eratı unutturmasından kaynaklanmış olmalıdır. Cumhuriyet döneminde yalnızca askerler arasında “er ve erbaş” anlamında kullanılmış olması, anlam daralmasına uğramış biçimdir.

Kaynakça

ARAT, Reşit Rahmeti. *Kutadgu Bilig I –Metin*. Türk Dil Kurumu, 1947.

_____. *Kutadgu Bilig II, -Tercüme-*. Türk Tarih Kurumu 1957.

_____. *Kutadgu Bilig III, İndeks*. Neşre Hazırlayanlar: Kemal Eraslan–Osman F. Sertkaya –Nuri Yüce. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, İstanbul 1979.

CLAUSON, Sir Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, 1972.

DOERFER, Gerhard. *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*. C.II, 1965.

NİŞANYAN, Sevan. *Nişanyan Sözlük, Çağdaş Türkçenin Etimolojisi*. Genişletilmiş, Gözden Geçirilmiş Yeni Basım, İstanbul 2018.

NİŞANYAN, Sevan. *Sözlerin Soyağacı, Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*. 3. Basım, Adam yayınları, İstanbul 2007.

TEKİN, Talât, *Orhon Yazıtları*. Türk Dil Kurumu, Ankara 2010, (Dördüncü baskı).

TİETZE, Andreas. *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügatı*. C. I, A-E, İstanbul-Wien 2002.

ORTA TÜRKÇEDE MOĞOLCADAN ALINTI BİR EK - (U)GsA(n)*

Cihan DOĞAN**

Harun KAYA***

Öz

*Türkçe ile Moğolca tarihî süreçte birbirini yoğun olarak etkilemiş iki dildir. Asya ve Avrupa coğrafyasında kimi zaman iç içe, kimi zaman ayrı ayrı yaşamış bu iki topluluk arasındaki dil etkileşimleri sürekli devam etmiştir. Bu bağlamda Türkler ile Moğollar arasında dile ve kültüre dair öğelerin ortaklaşa kullanıldığı veya ödünçlendiği bir alan ortaya çıkmıştır. XIII. yüzyıla kadar Türk dilinin Moğolca üzerindeki etkisi yoğunken, XIII. yüzyıldan sonra Moğolcanın Türk dilleri üzerindeki etkisi daha fazla olmuştur. Moğol istilası sebebiyle göç eden Türk topluluklarında Moğolca tesiri daha az görülmekte iken, Orta Asya'da Moğollarla iç içe yaşamaya devam eden Türk topluluklarında Moğolcanın tesiri çok daha fazla olmuştur. Bu duruma en açık örnek Harezm sahası metinlerinin söz varlığındaki alıntı kelimelerdir. Aynı zamanda söz varlığı ile sınırlı kalmayan bu dilsel temas Moğolcadan alıntılanan ekler yoluyla Türkçenin morfolojik yapısına da etki etmiştir. Bu çalışmada Moğolca sıfat-fül -(U)GsA(n) ekinin Türkçeye yapım eki olarak alıntılanması değerlendirilecektir. Morfemin eklediği tek örnek olan **ölügse(n)** yapısı üzerine bilim adamlarının Türkçeye ilişkilendirdikleri görüşler tartışılacak ve yeni bir bakış açısı ortaya konulacaktır.*

Anahtar Kelimeler: Orta Türkçe, Moğolca, Ödünçleme, Morfoloji

* Bu makale, IV. Uluslararası Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu (25-27 Ekim 2018/Ankara-Türkiye)'unda sunulan bildirinin genişletilmiş hâlidir.

** Arş. Gör., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-posta: cihan.dogan@adu.edu.tr

*** Arş. Gör., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-posta harun.kaya@adu.edu.tr

Geliş Tarihi: Ocak 2019

Yayına Kabul Tarihi: Ekim 2019

Abstract

Turkish and Mongolian are two languages that have influenced each other intensively in the historical process. The language interactions between these two communities, which have been intertwined, sometimes intertwined in Asia and Europe, continued continuously. In this context, an area has emerged between Turks and Mongols in which the elements of language and culture are used or borrowed together. Until the 13th century, the influence of the Turkish language on Mongolian was intense, but after the 13th century, Mongolian had a greater influence on Turkish languages. While Mongolian influence was less observed in the Turkish communities that migrated due to the Mongol invasion, Mongolia had a much greater influence on the Turkish communities that continued to live in Mongolia with the Middle Asia. The most obvious example of this situation is the words in the vocabulary of Harezmi-Altun Ordu field texts. At the same time, this linguistic contact that is not limited to vocabulary has influenced the morphological structure of Turkish through the quotes from Mongolia. In this study, it will be evaluated that the quotation of the Mongolian adjective - (U)GsA(n) as a supplement to Turkish. The only example that morphology is added to is the ölügse(n) structure and the opinions of scientists related to Turkish will be discussed and a new perspective will be put forward.

Keywords: Middle Turkish, Mongolian, Borrow, Morphology

Giriş

Altay Dil Teorisinin ortaya çıkışından itibaren Türkçe ile Moğolcanın fonetik, morfolojik ve sözlüksel yapıları üzerinde çalışmalar ve tartışmalar olmuştur. Asya ve Avrupa coğrafyasında kimi zaman iç içe, kimi zaman ayrı ayrı yaşamış bu iki topluluk arasındaki dil etkileşimi tarih boyunca devam etmiştir. Bu bağlamda Türkler ile Moğollar arasında dile ve kültüre dair öğelerin ortaklaşa kullanıldığı veya ödünçlendiği bir alan ortaya çıkmıştır. XIII. yüzyıla kadar Türkçenin Moğolca üzerindeki etkisi yoğunken, XIII. yüzyıldan sonra Moğolcanın Türkçe üzerindeki etkisi daha fazla olmuştur (Şcerbak'tan çeviren Babatürk 2011: 12). Moğol istilası sebebiyle göç eden Türk topluluklarının dillerinde Moğolca etkisi daha az görülürken, Orta Asya'da Moğollarla iç içe yaşamaya devam eden Türk topluluklarında bu

etki çok daha fazla olmuştur. Bu duruma en açık örnek Harezmi sahası metinlerinin söz varlığındaki Moğolca alıntı kelimelerdir. Aynı zamanda söz varlığı ile sınırlı kalmayan bu ilişki Moğolcadan alıntılanan ekler yoluyla Türkçenin morfolojik yapısını da etkilemiştir. Moğolcadan Türkçeye geçen söz varlığı tarihî süreç içerisinde artış göstermiştir. Tarihî Türk yazı dillerinden, Sibiryaya yazı dillerine, Anadolu ağızlarına kadar Türkçede Moğolcanın varlığını görmek mümkündür.

Cengiz Han Moğol boylarının siyasi birliğini sağlayıp büyük bir devletin temellerini atmıştır. Bu olay Orta Asya siyasi tarihi açısından olduğu kadar, Türk tarihi ve dilinin seyri bağlamında da oldukça önemlidir. Cengiz Han liderliğinde çok hızlı biçimde ilerleyen ve istilalara başlayan Moğollar, Orta Asya'da müslüman Türk ve Arap devletleri ile Rusya'yı ve Karadeniz'in kuzeyine kadar büyük bir coğrafyayı tehdit eder hâle gelmiştir. Bu sayede istila edilen ülkelerin bünyesine Moğol dili ve kültürü de girmiştir (Gülensoy 1974: 235). Moğolların bu genişlemesi Türklerin batıya göçünü hızlandırarak Türk dilini doğrudan etkilemiştir. Cengiz Han, Orta Asya ve Batı Avrasyanın Türkleşmesini sağlamış, ayrıca var olan etnik-dilsel unsurları yeni oluşumlara dönüştürmüştür (Ata 2010: 32). Bu dönemden sonra Türkçenin söz varlığı üzerindeki Moğolca etkisi daha da artmıştır.

Moğolcadaki Türkçe unsurlar ile Türkçedeki Moğolca unsurlar hakkında birçok araştırma yapılmıştır. Özellikle Gustav Ramstedt, Nicholas Poppe ve Gerard Doerfer gibi araştırmacılar bu sahada çok kıymetli çalışmalar yapmıştır. Alandaki çalışmaların daha çok Eski Türkçe, Kuman-Kıpçak metinleri ile Çağatayca üzerinde olduğu görülmektedir¹. Bu çalışmaların çoğu diller arasındaki alıntı kelimeler üzerinde yoğunlaşmıştır. Ancak Türkçeye Moğolca arasındaki morfolojik alıntı yapılar üzerinde çalışmalar daha sınırlıdır. Bu çalışmada Moğolcadan Türkçeye alıntılanmış -(U)GsA(n) ekinin Orta Türkçe metinlerindeki varlığı tanıklarıyla gösterilmeye çalışılacaktır.

-(U)GsA(n) Eki

Ek, En Eski Moğolcada (Pre-Proto-Mongolic) müstakil olarak bulunan -g ve -sA geçmiş zaman filimsi (imperfective participle) eklerinin daha sonra birleşmesiyle oluşmuştur. Ek, tarihî Moğol yazı dilinde (Written Mongol) yalnızca -gsAn şeklinde kullanılmıştır. Modern Moğolcada (Common Mongolic) ise ekin -sAn biçiminin daha yaygın olduğu görülmektedir (Janhunen 2005: 22). -(U)GsA(n) eki Moğolcada tamamlanmışlık ad-eylemi

¹ Konuyla ilgili çalışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Uçar-Yener 2009: 2185

kategorisindedir, geçmişte tamamlanmış bir hareketi ifade eder. Özne, nesne, nitelendirici ve yüklem olarak kullanılan ek, ünsüzle biten kelimelere eklendiğinde yardımcı ses olarak u/ü sesini alır (Poppe'den çeviren Karaağaç 2016: 128). Ek Tunguzcada **-ksa**, diyalektlerinde de **-kša**, **-hsa**, **-sa**, **-ša** ve **-ha** şekillerinde bulunur (*tetikse emeşen: giyinmiş*) (Ramstedt 1952: 130).

-(U)GsA(n) eki genellikle olumsuz anlam ifade eden durumlarda veya beklenmeyen bir hareket meydana geldiğinde kullanılır (Kullmann-Tserenpil 2001: 143).

Örnekler: **üküksen kümün**: "ölen adam" (Poppe'den çeviren Karaağaç 2016: 151)

yabuğsan: "gitmiş", **kelegesen**: "söylemiş". (Poppe'den çeviren Karaağaç 2016: 128)

-(U)GsA(n) Ekiyle İlgili Görüşler

Ramstedt **-(U)GsA(n)** ekinin günümüz Türk dillerinde hem **-(U)GsA(n)** hem de **-(U)GsA** biçimini tespit etmiştir.

Kaz. **ülükse**: "ceset"

Kır. **körmöksön**: "görmemek, görmüyormuş gibi davranmak"

Alt. ve Tel. **paraqsan** - Şor. **paraqsyn**: "dilenci" (Ramstedt 1952: 130)

Brockelmann "**ölügse**" kelimesi üzerinden ek hakkında yanlış bir morfolojik açıklama yapmıştır. Brockelmann fiilden isim yapan **-sA** eki için verdiği örnekler içerisinde "**ölügse**" kelimesini de kullanmıştır (Brockelmann 1954: 135). Ancak diğer örneklerle (bö-k-se, yelpi-se) karşılaştırınca "**ölügse**" yapısının **ölüg-** şeklinde bir fiil tabanına dayandırılmasının mümkün olmadığı görülmektedir.

Brockelmann'ın yaptığı açıklamanın yanlış olabileceğini farkeden Räsänen **ölügse** kelimesinde ek yığılması (Formanshaufung) olabileceğini belirterek Ramstedt'in konuyla ilgili görüşüne atıf yapmıştır (Räsänen 1957: 141).

Eckmann daha önceki yorumlardan farklı olarak isimden isim yapan bir **+sA** ekinin olduğunu belirtmiştir (Eckmann 1988: 36). Ancak Türkçede isimden isim yapan **+sA** eki yoktur. Dolayısıyla Eckmann'ın önerdiği sadece "**ölügse**" örneğinde geçen isimden isim yapan **+sA** eki Türkçe için bir bakıma hapax legomena konumundadır. Bu bağlamda Türkçe bir ekin yalnız

bir kelimeyle ekleşmeye girmesinin Türkçenin dil yapısına ne kadar uygun olduğu konusunda soru işaretleri oluşmaktadır.

Konuyla ilgili Türkiye'de yapılan çalışmalara bakıldığında ekin geçtiği metinler üzerinde çalışma yapan araştırmacılar ek hakkında farklı açıklamalarda bulunmuştur.

TİEM 73 Kur'an Tercümesi üzerinde doktora tezi hazırlayan Abdullah Kök metinde geçen ek için dipnot vererek *öl-üg+se* (204v/7) şeklinde açıklama yapmış, tezin inceleme kısmında ise bu konuya değinmemiştir (Kök 2004: 202). Yapılan açıklamadan Kök'ün Eckmann'ın görüşüne uyduğu fikri akla gelmektedir.

Hekimoğlu Kur'an Tercümesi üzerinde doktora tezi hazırlayan Gülden Sağol metinde geçen *ölügse* yapısı hakkında herhangi bir açıklamaya yer vermemiştir (Sağol 1993).

Özbekistan Kur'an Tercümesi üzerinde doktora tezi hazırlayan Emek Üşenmez'in ek hakkında yaptığı açıklama en farklı olanıdır. Üşenmez metinde üç yerde geçen *ölügse* yapısındaki *-se* için teklik üçüncü şahıs şart eki demiş ve eki *ölüg-* şeklinde bir fiile bağlamıştır (Üşenmez 2013: 174). Bundan kaynaklı olarak eserde (45b/1) geçen *ölügseni* yapısı Türkçenin morfolojisine uygun hâle getirebilmek için metne müdahale edilerek *ölügse anı* olarak okunmuştur (Üşenmez 2013: 213). Metne yapılan müdahale ile ilgili herhangi bir açıklama çalışmada görülmemektedir. Bununla birlikte Bakara suresi 173. ayette geçen *ölügseni* ifadesi HKT'de aynı biçimde geçmektedir.

Şirvan Kalsın "Nehcü'l-Feradis'te Sözcük Yapımı" adlı yüksek lisans tezinde *ölügse* sözcüğünü isimden isim yapım eki kategorisinde *ölüg+se* şeklinde değerlendirmiş: "*Çağataycada görülen bir ektir*" açıklamasını yapmış ve Eckmann'ın açıklamasına atıfta bulunmuştur (Kalsın 1996: 29). Ayrıca Kalsın hazırladığı "Harezmi Türkçesinde İsim" adlı doktora tezinde *ölügse* sözcüğü hakkında herhangi bir izahta bulunmamıştır (Kalsın 2004).

Ersin Teres "Çağataycada Söz Yapımı" adlı doktora tezinde *ölügse* sözcüğünü isimden isim yapım eki kategorisinde *ölüg+se* şeklinde değerlendirmiştir (Teres 2009: 177).

Filiz Meltem Erdem Uçar "Çağatay Türkçesinde İsim" adlı doktora tezinde Eckmann'ın görüşünü yinelemiş ve eki isimden isim yapım eki +sA kategorisinde değerlendirmiştir (Erdem Uçar 2011: 82).

Lütfiye Güvenç'in hazırladığı "Harezmi Türkçesinde İsim" adlı yüksek lisans tezinde ek +sA isimden isim yapım eki kategorisinde

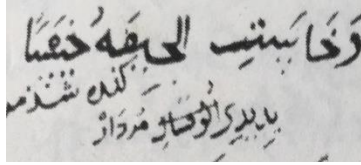
değerlendirilmiştir. Güvenç +sA ekinin +sAK/G biçimiyle ilişkili olduğunu ancak Harezmi Türkçesinde Oğuzca tesiri ile ek sonu -G/K sesinin düştüğünü ifade etmiş, örnek olarak da *ekse*, *ölügse*, *suwsalık* sözcüklerini vermiştir (Güvenç 2004: 90-91). Verilen örneklere bakıldığında *ekse* sözcüğünü *ek+se(k)* şeklinde *eksik* anlamında bir morfolojik inceleme ile açıklamak oldukça zordur. Türkçede *eksik* veya *az* anlamında bir "ek" isim tabanı tespit edilememiştir. Bu yapı muhtemelen Eski Türkçe *eksü-* fiilinin Harezmi Türkçesinde görülen biçimi olan *ekis-* varyantından -A+ fiilden isim yapım eki ile türetilmiş biçimdir. Diğer bir örnek olan *suwsalık* biçiminde ise eklemeye bağlı olarak ek sonu -K/G sesinin düştüğü görülür. Ancak *ölügse* yapısının da bu şekilde incelenmesinin ne kadar doğru olduğu şüphelidir. Çünkü Karahanlı Türkçesinden itibaren -sAK/G ve +sAK/G eklerinde ek sonu -K/G sesinin +IİK ekinin eklenmesine bağlı olarak düştüğü görülmektedir. Kaynaklarda *suwsalık*, *susalık*, *susağ*, ayrıca sadece *Kıyasü'l-Enbiya*'da *susağlık* (KE 102r/14) şekilleri görülür. Ancak susamış veya susuz anlamında *suwsa* veya *susa* yapısına metinlerde rastlanmamış, aynı şekilde *burunsak* ~ *burunsalık* yapıları mevcutken kelimenin *burunsa* şekliyle karşılaşılmalıdır. Bu bağlamda Türkçede -sAK/G+IİK/G > +sAIIK/G şeklinde kalıplaşmış bir ek oluşmuştur: *burunsak* "hayvanların burun başlığı, burun ipi" (Korkmaz 2009: 61) > *burunsalık* "hayvan başlığının burun üzerine gelen parçası" (TS 2009: I/717); *unutsalık* "unutma" (ME 205/7); *susağ* "susamış" (KE 108v/4), *susağlık* "susamışlık, susuzluk" (KE 102r/4), *susalık* (KE 247v/9), *suwsalık* "susamışlık, susuzluk" (NF 265/16); *ölügsek* "ölümlü" (KE), *ölüselik* "ölümlülük" (NF 384/9).

+sAK/G	+sAIIK Kalıplaşmış Biçim	-K düşmüş biçim
<i>burunsak</i> (Korkmaz 2009: 61) >	<i>burunsalık</i> (TS 2009: I/717)	Ø
<i>ölügsek</i> (KE) >	<i>ölüselik</i> (NF 384/9)	Ø
Ø	<i>unutsalık</i> (ME 205/7)	Ø
<i>susağ</i> (KE 108v/4) >	<i>susalık</i> (KE 247v/9)	Ø
	<i>suwsalık</i> (NF 265/16)	Ø

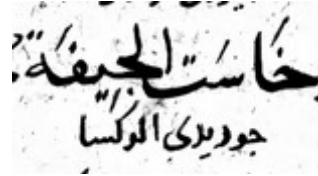
Burhan Paçacıoğlu VIII.-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Sözcük Dağarcığı adlı çalışmasında *kapsa* ve *ölügse* yapılarının, isimden isim yapan +sA ekiyle oluştuğunu belirtmiştir. Paçacıoğlu'nun kelimeler üzerinde

yaptığı değerlendirme Eckmann'ın görüşünü yansıtmaktadır. Yukarıda Eckmann'ın *ölügse* yapısı hakkındaki değerlendirmesinin yanlış olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca Paçacıoğlu'nun *kapsa* kelimesi ile ilgili değerlendirmesinin yanlışlığı Galip Güner'in yapıyı Latince *capsa* sözcüğünden geldiğini ispat ettiği çalışmasıyla açıklığa kavuşmuştur (Güner 2016: 1552).

Kelime, Emin Eminoğlu'nun üzerinde çalışma yaptığı *Kitâbü'l-Ef'âl*'de iki yerde geçmektedir. Kelimeye ilk örnekte Arapçadaki "*meytete* (50a/4) - ölü, leş-" kelimesinin karşılığı verilmiştir (Eminoğlu 2011: 50). Metinde Arapça "cîfe (20b/6) -kokmuş, ceset-" kelimesinin satır altındaki karşılığı parantez içerisinde *ölügsek* şeklinde verilmiştir. Bununla birlikte metinde kelimenin üzeri tamamen çizilmiş ve yerine "*murdâr*" yazılmıştır (Eminoğlu 2011: 21). Ancak tarihî metinlerde geçen *ölügsek* kelimesinin "ölü, leş, kokmuş ve ceset" gibi anlamları yoktur. *Kisâsü'l-Enbiyâ*'da geçen *ölügsek* kelimesi "ölümlü, fani" anlamında kullanılmıştır (Ata 1996: 508). Dolayısıyla kelimeyi "ölü, leş, kokmuş ve ceset" anlamında *ölügsek* biçiminde okumak mümkün görülmemektedir. Nitekim *Kitâbü'l-Ef'âl*'in diğer nüshasında Arapça "cîfe -kokmuş, ceset-" kelimesinin satır altında açık bir şekilde *ölügse* yazmaktadır.

Eminoğlu: "yıdıdı *ölügsek* murdâr"

Diğer Nüsha: "çürüdi *ölügse*"

-(U)GsA(n) Ekinin Orta Türkçede Varlığı

-(U)GsA(n) ekinin tarihî metinlerde geçtiği tek örnek olan *ölügse* kelimesi ile ilgili ortaya konulan görüşlerin Türkçenin morfolojik yapısı üzerinde veya yeni bir kategori oluşturma çabaları arasında kısır bir döngüde olduğu görülmektedir. Türkçede daha önce tespit edilemeyen isimden isim yapan +sA ekinin tek örnekli durumu ile fiilden isim yapan -sA ekinin veya -sA şart ekinin Türkçede daha önce tespit edilememiş *ölüg-* fiiline dayandırılması ekin yapısını açıklamaktan uzaktır.

-(U)GsA(n) eki Orta Türkçe dönemi için yabancı bir ek değildir. Harezmi Türkçesiyle yazılan Türk dilinin önemli sözlüklerinden *Mukaddimetü'l-Edeb*'in Moğolca kısmında ekin eklemeye girdiği birçok

kelime bulunmaktadır. Üstelik bu kelimelerden bazıları Türkçe kökenli alıntı kelimelerdir.

aldaşsan : aldatan (Çğt. **aldağan**) (Poppe'den aktaran Kaçalın 2009: 13)

bütüksen üyle : bitmiş iş (Çğt. **bütken iş**) (Poppe'den aktaran Kaçalın 2009: 28)

toğuşsan : dokumuş (Çğt. **toğuşan**) (Poppe'den aktaran Kaçalın 2009: 148)

Orta Türkçede Türkçe-Moğolca dil ilişkileri içerisinde Türkçe kelimelerin Moğolcaya alıntılanıp üzerine **-(U)GsA(n)** ekini almaları ne kadar normale, Moğolcadan alıntılanan bir ekin Türkçe bir kelimeyle ekleşmesi de o kadar normaldir. Bu bağlamda Kur'an Tercümeleleri ile Türkçeye dinî bir terim olarak giren **ölügse** kelimesi aynı fonksiyonda kullanılmıştır.

Eki açıklamada en güç nokta ek sonu **-n** sesinin Moğolcadan Türkçeye geçiş esnasında düşmesidir. Eckmann'ın **ölügse** sözcüğü üzerinden yaptığı açıklama kelimenin geçtiği metinler üzerinde inceleme yapan araştırmacılara yön gösterici olmuştur. Ancak *Nehcü'l-Ferâdis*'te bir örnekte ekin son ünsüzü olan **-n** sesi düşmemiştir. Türk Dil Kurumu yayınları arasından çıkan *Nehcü'l-Ferâdis*'te (Eckmann 2014) kelimenin **ölügsen** biçimi metne alınmamış, **ölügse** şekli doğru kabul edilmiş ancak **ölügsen** şekli dipnot olarak verilmiştir (Eckmann 2014: 219). Bu düzenlemenin Eckmann tarafından mı yapıldığı yoksa kitabı hazırlayanlar tarafından mı böyle bir tercihte bulunulduğu bilinmemektedir. Kelimenin, yapılan bu müdahale ile dizinde ve Harezmi Türkçesi ile ilgili yapılan akademik çalışmalarda **ölügsen** biçimi geçmemiş, böylelikle kelimenin ve ekin doğru açıklanması da zorlaşmıştır.

Tarihî Türkçe Metinlerde **-(U)GsA(n)** Ekinin Görünümü

-(U)GsA(n) eki tarihî Türkçe metinlerde yalnızca **öl-** fiiline sondaki **-n** sesini düşürerek ekleşmiştir. Karahanlı Türkçesiyle yazılan Türkçe satır altı Kur'an tercümesinde (TİEM 73) dinî bir terim (**الميتة-** dinen yenmesi helal olmayan, murdar) olarak türetilen **ölügse** kelimesi bu dönemden itibaren metinlerde görülmeye başlamıştır:

bütünlükün harâm kıldı silâr üzâ **ölügünü** kânnı toğuz etini (TİEM 73: 204v/7).

ölügseni:

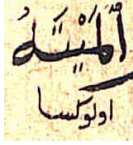
Kelime, Harezmi Türkçesiyle yazılan Hekimoğlu Kur'an tercümesinde "murdar olan ölü hayvan, kesilmeden ölen hayvan" anlamında dört defa geçmiştir:

ḥaḳıḳat üze ḥarām kıldı sizniñ üze **ölügseni** taḳı ḳanı taḳı toñuz etini (HKT: 24b/5)

ölügseni:

ḥarām kıldı sizniñ üze **ölügse** taḳı ḳan taḳı toñuz eti (HKT 104a/3)

ölügse:

meger kim bolsa **ölügse**, yā tökülmiş ḳan, yā toñuz eti. ḥaḳıḳat üze ol arıḳsız (HKT 142b/3)

ölügse:

ḥaḳıḳat üze ḥarām kıldı sizniñ üze **ölügseni** taḳı ḳan taḳı toñuz etini taḳı ol nirseni kim ün kötrüldi tañrıñ atıñ öñin birle anıñ birle (HKT 269a/3)

ölügseni:

Kelime, Özbekistan Kur'an tercümesinde diğeri metinlerde olduğu gibi "murdar olan ölü hayvan, kesilmeden ölen hayvan" anlamında üç yerde kullanılmıştır:

haqıqat üze harām kıldı sizing üze **ölügseni** taqı qanı taqı toñuz itini (ÖZB 45b/1)

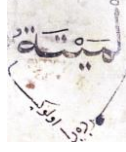
ölügseni:

harām kılınmış yigen üze kim yiyür anı, meger kim bolsa **ölügse**, yā tökülmiş qan, yā toñuz eti (ÖZB 238b/3)

ölügse:

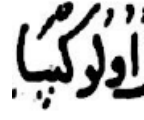
harām kılındı sizin **ölügse** qan taqı toñuz eti (ÖZB 247a/3)

ölügse:

Kelime Türk dilinin en önemli eserleri arasında yer alan *Nehcü'l-Ferâdis* 'te altı yerde görülmektedir:

yaşşı bilür-mén, evvelin bir pāre murdār suw érdi taqı āhiriñ hem murdār **ölügse** bolğay (NF 373/17)

ölügse:

taqı ol gür içinde men murdār **ölügse** téğ bolup yatğay-men (NF 374/11)

ölügse:

taqı yigreniniz ol **ölügse** etini yemekke? (NF 384/9-10)

ölügse:

taķı ol **ölügse** etini yigrenür-siz ğybet kılmaķnı yigreniņ tedi (NF 384/11)

ölügse:

‘isā peygāmbere ‘as. ĥavārileri birle keçip barurda bir it **ölügsesi** kördi. (NF 389/11)

ölügsesi:

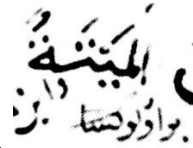
neteg kim sizler ol sası **ölügseni** yigrenür sizler (NF 397/17)

ölügseni:

Kelime, Abbas İbni Hamza es-Sabrânî'nin *Kitâbü'l-Ef'âl*'inde iki yerde geçmektedir.

Bu ölügse (KEF 51a/4)

ölügse:

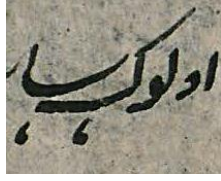
Yıdıdı ölügse murdār (KEF 20b/6)

بیت الحیا
بدری اوستاوم

ölügse:

Ali Şir Nevâyî'nin yazdığı *Mahbûbu'l-Kulûb*'da bir defa **ölügse** sözcüğü geçmiştir (Kargı Ölmez 1993: 518).

şâhnıñ bilegi yutçı maqâmı **ölügse** sasıg beden ve süñeki (MK 69b/9)

ölügse :

Karahanlı, Harezmi ve Çağatay Türkçesi metinlerinde ekin geçtiği yerler verilmiştir. Ancak çok önemli bir husus olarak *Nehcü'l-Ferâdis*'te geçen bir örnekte ek sonu **-n** sesinin düşmediği ve ekin Moğolca orijinal şekil olan **(ü)gsen** biçiminde ekleştiği görülmektedir.

ey nefsum, kündüz kâhillik birle keçürür-sen, tağı tünle **ölügsen** ol meñzilik yatur-sen (NF 316/1)

الولوكسن او

ölügsen:

Sonuç

-(U)GsA(n)ekin tarihî ve çağdaş Türk dillerinde kullanılması ekin Moğolca-Türkçe dil temasında alıntılanan öğelerden biri olduğunun göstergesidir. Bu alıntı tarihî Türkçe dönemlerindeki Türkçe-Moğolca ilişkisinden veya Türk diyalektlerinin Moğolca ile farklı zamanlardaki dil temas süreçlerinden kaynaklanmıştır.

Yapılan çalışmalarda **ölügse** kelimesinin ekleşmesi ile ilgili görüşler genellikle Türkçenin morfolojik yapısı ile sınırlı kalmıştır. Araştırmacıların en fazla kabul ettiği görüş Eckmann'a ait olan isimden isim yapım eki olarak gösterilen +sA morfemidir (ölüg+se). Ancak Eckmann'ın öne sürdüğü +sA

ekin Türkçede başka örneği yoktur. Diğer bir görüş olan fiilden isim yapım eki *-sA*'nın *ölügse* örneği için geçerliliği yoktur (ölüg-se). Türkçenin tarihî ve çağdaş dönemlerinde *ölüg-* şeklinde bir fiil tespit edilememiştir. Aynı durum eki şart eki olarak değerlendirme konusunda da geçerlidir. *+sA* eki ile ilgili diğer görüş olan isimden isim yapan *+sAK* ekinin ek sonu *K* sesi düşmüş biçimi olması da mümkün değildir. *+sAK* > *+sA* geçişmesinde ek sonu *K* sesinin düşmesi ekin üzerine sadece *+IIK* eki geldiğinde birleşik bir yapı şeklinde ortaya çıkmaktadır (*+sAK+IIK* > *+sAIIK*). Yukarıda verilen tabloda görüldüğü gibi müstakil bir *+sAK* > *+sA* örneği yoktur. Dolayısıyla *+sAK* morfemi ile kurulan “ölümlü, fani” anlamında *ölügsek* ile *+sAK+IIK* > *+sAIIK* birleşik morfeminden oluşan “ölümlülük, fanilik” anlamındaki *ölügselik* kelimesinin “murdar, leş, ceset” anlamında kullanılan *ölügse* kelimesiyle ilgisi yoktur.

-(U)GsA(n)ekin fonksiyon olarak “geçmişte tamamlanmış bir hareketi” ifade etmesi önemlidir. *Ölügse* kelimesi “ölmüş, ceset” anlamında geçmişte yaşanmış ve bitmiş bir durumu gösterir. *Ölügse* yapısı için önerilen diğer ekler (fiilden isim yapan *-sA*, isimden isim yapan *+sA*, *+sAK* morfeminden gelişen *+sA*, şart eki *-sA*) geçmişte yaşanmış ve bitmiş bir eylemi yansıtmaz. Bu durum ekleşmenin çözümünü ortaya koyan önemli bir göstergedir.

Türkçede yer almayan kavramlar için kelime türetme çabası yeni yapıların ortaya çıkmasını sağlamıştır. İslamiyetin kabulünün edebiyat ve dilde etkisini göstermesiyle birlikte dinî terimlere karşılık bulma konusunda Türkçede büyük bir çaba ortaya çıkmıştır. Bu çabanın kendisini en fazla gösterdiği alan başta satır altı Kur'an tercümelemleri olmak üzere dinî eserlerdir. Yazımızda da ekin tanıklığına başvurulmuş altı eser doğrudan dinî, tasavvufi-ahlakî metinlerdir.

Türkçeyle Moğolca arasındaki ödünçlemeler sadece kelime ve söz varlığı boyutunda olmayıp, ek ve ekleşmeler noktasında da gerçekleşmiştir. Bu durumun en önemli tanıklarından biri üzerinde durulan -(U)GsA(n) ekidir. Türkçede daha önce kavram olarak bir karşılığı bulunmayan ve “murdar olan ölü hayvan, kesilmeden ölen hayvan” anlamına gelen *ölügse* sözcüğü de bunun en açık örneklerindedir.

Yazımızda görüldüğü gibi ekin kullanıldığı tek örnek olan *ölügse* sözcüğü hakkında yapılan morfolojik açıklamalarda birlik bulunmadığı, ekin ve sözcüğün zorlama bir bakış açısıyla yanlış tahlillere tabi tutulduğu ortadadır.

Bu ek ve kelimedeki karşımıza çıktığı gibi etimolojik-morfolojik tahlili yapılamayan birimleri sadece Türkçenin grameriyle açıklamaya çalışmak

zaman zaman doğru olmayan zorlama değerlendirmelerin ortaya çıkmasına zemin hazırlar. Bunun yerine konuyu Türkçenin yakın ilişki içinde bulunduğu dillerin gramer unsurlarını dikkate alarak incelemek daha doğru sonuçlara ulaşılmasını sağlayacaktır.

Kısaltmalar

Alt.:	Altayca
Çğt:	Çağatayca
HKT:	Hekimoğlu Kur'an Tercümesi
Kaz.:	Kazakça
Kır.:	Kırgızca
KE:	Kısâsü'l-Enbiyâ
KEF:	Kitâbü'l-Ef'âl
ME:	Mukaddimetü'l-Edeb
MK:	Mahbûbu'l-Kulûb
NF:	Nehcü'l-Ferâdîs
ÖZB:	Özbekistan Kur'an Tercümesi
Tel.:	Teleütçe
TİEM:	Türk İslam Eserleri Müzesi

Kaynakça

ATA, Aysu. (1998). *Nehcü'l-Feradis Cennetlerin Açık Yolu III (Dizin-Sözlük)*. TDK Yay. Ankara.

ATA, Aysu. (2010). "Moğol Fütuhâtı ve Doğu-Batı Türk Yazı Dili Kavramları Üzerine". *Ankara Üni. D.T.C.F. Türkoloji Dergisi*, C. 17/1, ss. 29-37.

BROCKELMANN, Carl. (1954). *Osttürkische Grammatik Der Islamischen Litteratursprachen Mittelasiens*. Leiden-Brill.

ECKMANN, Janos. (2009), *Çağatayca El Kitabı*. (çev. Prof. Dr. Günay Karaağaç), İstanbul: Kesit Yayınları.

ECKMANN, Janos. (2014), *Nehcü'l-Ferâdîs Uştmağlarının Açık Yolu (Cennetlerin Açık Yolu)*. (Haz. Semih Tezcan-Hamza Zülfikar). TDK Yayınları. Ankara.

EMİNOĞLU, Emin. (2011) *Abbas İbni Hamza es-Sabrâni Kitâbü'l-Ef'âl -Kıpçakça Satır Arası Sözlük*.

Akçağ Yayınları. Ankara

UÇAR ERDEM, Meltem Filiz. (2011). *Çağatay Türkçesinde İsim*. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Kayseri.

GÜLENSOY, Tuncer. (1974). "Eski ve Orta Türkçede Moğolca Kelimeler ve Moğolca-Türkçe Müşterek Kelimeler Üzerine Notlar". *Ankara Üni. D.T.C.F. Türkoloji Dergisi*, C. 6/1: 235-259

GÜNER, Galip. (2016). "Codex Cumanicus Bağlamında Kumanların / Kıpçakların Gündelik Hayatına Dair Söz Varlığı: Eşya Adları". *TEKE Dergisi*. say. 5/4. ss. 1544-1560.

JANHUNEN, Juha. (2005). *The Mongolic Languages*. Routledge Language Family Series. London.

KALSIN, Şirvan. (1996). *Nehcü'l-Feradis'te Sözcük Yapımı*. Mersin Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Mersin.

KALSIN, Şirvan. (2004). *Harezmi Türkçesinde İsim*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara

KORKMAZ, Zeynep. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. TDK Yayınları. Ankara.

KÖK, Abdullah. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi (TIEM 73, 1v/235v/2)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

KULLMANN, Rita - TSERENPILL, Dandii-Yadamyn. (2001). *Mongolian Grammar*. Ulaanbaatar.

ÖLMEZ KARGI, Zuhâl. (1993). *Mahbûbü'l-Kulûb (İnceleme-Metin-Sözlük)*. Hacettepe Üniversitesi SBE Basılmamış Doktora Tezi. Ankara.

PAÇACIOĞLU, Burhan. (2016). *VIII.-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Sözcük Dağarcığı*. Kesit Yay. İstanbul.

POPPE, Nicholas. (2009). *Mukaddimetü'l-Edeb Moğolca-Çağatayca Çevirinin Sözlüğü*. (Çev. Mustafa S. Kaçalın). TDK Yay. Ankara.

POPPE, Nicholas. (2016). *Moğol Yazı Dilinin Grameri*. (Çev. Günay Karaağaç). TDK Yay. Ankara.

RAMSTEDT, Gustaf John. (1952). *Einführung In Die Altaische Sprachwissenschaft II Formenlehre*. Helsinki.

RÄSÄNEN, Martti. (1957). *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen*. Societas Orientalis Fennica. Helsinki.

SAĞOL, Gülden. (1993). *Harzem Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi, Giriş- Metin-Sözlük*. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

ŞÇERBAK, Aleksandr Mihayloviç. (2011). "Türk-Moğol Dil İlişkileri (Dillerin Birbirinden Etkilenme ve Birbirlerine Karışma Sorunu Üzerine)". (Çev. Leyla Babatürk). *Manas Üni. Sosyal Bilimler Dergisi*, Say. 25, ss. 9-32

TARAMA SÖZLÜĞÜ. (2009). 4. Baskı. TDK Yay. Ankara

TERES, Ersin. (2009). *Çağataycada Söz Yapımı*. Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul.

UÇAR, Erdem - YENER Mustafa Levent (2009). "Türkmencedeki Moğolca Alıntılar Üzerine (Deneme)". *I. Uluslararası TÜRK Dünyası Kültür Kurultayı Bildiri Kitabı*. ss. 2185-2193.

ÜŞENMEZ, Emek. (2013). *Türkçe İlk Kur'an Tercümelerinden Özbekistan Nüshası Satır-Arası Türkçe-Farsça Tercümesi (Giriş - İnceleme - Metin - Sözlük - Ekler Dizini - Tıpkıbasım)*. Akademik Kitaplar. İstanbul.

TÜRKÇE KELİME TÜRETMEDE KURULUŞ VE DİZİLİŞ İLİŞKİSİ*

A. Mevhibe ÇOŞAR**

Öz

Dillerde kelime türetme ve kelimeyi kullanım sahasına çıkarma yöntemleri ya da söz varlığını geliştirmenin yolları çeşitli başlıklarda ele alınır. Türkçede kelime yapma yolları “türetme, birleştirme, uydurma, kalıplaşma, tarama, derleme, kısaltma, örneksene, ödünçleme, halk etimolojisi, karma” ve benzeri başlıklarda incelenir. Türkçeyi dünya dilleri arasında sondan eklemeli dil kategorisine yerleştiren türetme, aslında bir yapı özelliğidir ve bu yapı da “kök + yapım eki” kuruluşu ile gösterilir. Bu kurucu yapıyı çeşitlendiren dizilişler ise dikkat çekici şekilde çeşitlilik arz etmektedir. Söz konusu çeşitliliğin kurucu yapıdaki iki birimli dizilişlerden hareketle gösterilmesi de bu çalışmanın örneklemini oluşturmaktadır. Burada Türkçe Sözlük’te bulunan iki birimli kelimeler incelemeye alınmıştır. Türkçe Sözlük’te madde başı ve madde içi toplam 92.292 kelime vardır. Bu çalışmada Türkçe köklerden türeyen kelimeler, aldıkları eklere göre gruplandırılarak türetmeye katılan ek dizilişi verilmek suretiyle Türkçenin kelime türetmede izlediği yol ve imkânlar ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu sırada bir yapı süreci olan türetmeden hareketle Türkçe için kuruluş ve diziliş ilişkilerinin “derin yapı” adlandırmasından mülhem “çekirdek yapı” değerlendirilmesi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türetme, Ek, Kök, İki Birimli Kelimeler, Çekirdek Yapı.

* Bu makale, IV. Uluslararası Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu (25-27 Ekim 2018/Ankara-Türkiye)’unda sunulan bildirinin genişletilmiş hâlidir.

** Prof. Dr., KTÜ, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
e-posta: mcosar@ktu.edu.tr

ORGANIZATION AND ORDER RELATIONS IN TURKISH WORD DERIVATION

Abstract

The methods of word derivation and adding words to the field of use or ways of improving vocabulary are discussed in various topics. The ways of making words in Turkish are examined in the topics such as derivation, combination, fitting, becoming stereotyped, scanning, compilation, abbreviation, analogy, borrowing, folk etymology, karma, and so on. Derivation which puts Turkish into the category of agglutinating language between world languages is actually a structure feature and this structure is represented by the “root + derivational morpheme” organization. Sequences that diversify this founder structure are remarkably diverse. The aim of this study is to show the diversity based on two-unit schemes in the constructive structure. For this purpose, two unit words in the Turkish Dictionary are included in the review. In Turkish Dictionary, there are 92.292 words in lexical entry and internality. In this study, the ways and possibilities of Turkish in word derivation will be put forward by grouping the words derived from the Turkish roots according to the affixes and giving additional sequence involved in derivation. In the meantime, “core structure” inspired by “deep structure” naming of organization and order relations for Turkish will be evaluated based on derivation that is a process of construction.

Keywords: Derivation, Suffix, Root, Two-unit Words, Core Structure.

Dilde yeni varlık ve kavramları karşılamak için baŐvurulan seçenekler; dillerin kelime turetme ve kelimeyi kullanıŐ sahasına çıkarma yontemleri ya da söz varlığını geliştirmenin yolları gibi nitelgelerle ele alınır. Bu bahis, çoğunlukla “söz turetme yolları” olarak genelleŐtirilerek adlandırılır.

Türkçede kelime yapma yolları “turetme, birleştirme, uydurma, kalıplaşma, tarama, derleme, kısaltma, örnekseme, dnleme, halk etimolojisi, karma” ve benzeri başlıklarda incelenir (Eker 2013; Paylan 2015 vb.). Ergin (1994) de dilde yeni varlık ve kavramları karşılamak için baŐvurulan seçeneklerin yabancı kelime almak, kelime grubu yapmak, kelime diriltmek ve derlemek, kelime yapmak olduğunu ve Türkçenin kök ve gövdelere yapım eklerini getirerek yeni sözcükler turettiğini belirtir.

Türkçeyi dünya dilleri arasında “sondan eklemeli dil” kategorisine yerleştiren türetme, aslında “kök + ek” ilişkisine dayalı bir yapı özelliğidir ve yukarıda örneklenen “derleme, tarama, halk etimolojisi, ödünçleme” gibi yöntemler, türetmeden farklı olarak ele alınmalıdır. Gramer Terimleri Sözlüğü (Korkmaz 1992) de türetmeyi, “İsim veya fiil kök ve gövdelerine yapım ekleri getirmek suretiyle eklendiği kökle ilgili yeni anlamlar kazanmış kelime yapma” olarak tanımlar.ⁱ Bu bağlamda dilde kelime türetme ve üretme olmak üzere iki yoldan söz etmek ve türetmeyi yalnızca ekler aracılığı ile kelime çoğaltmak anlamında kullanmak gerekir.ⁱⁱ Nitekim türetmek ve üretmek aynı oluşum yollarını izlemez.

Dilbilgisi çalışmaları, yapı, işlev ve anlam üzerinden dil birimlerini tanıtmaya, tanıtmaya ve bu yolla dilin işleyişini ortaya koymaya yönelik olarak yürütülür. Bu sırada yapı, anlam ve işlev açısından zaman zaman iç içe geçmiş ve birbirini belirleyen durumların olması farklı bakış açıları ve sonuçlara ulaşılmasına da fırsat verir.

Türkçenin ekleri de sayıca “sınırlı” olsa da çeşitli akademik çalışmalara konu olmuştur.ⁱⁱⁱ Gürer Gülsevin (2004), “Türkçede ‘Sıra Dışı Ekler’ ve Eklerin Tasnif Tanımlama Sorunu Üzerine” başlıklı yazısında eklerin sınıflandırılması için yeni bir tasnif önerisinde bulunur. Ekleri “türetme ekleri, tür değiştirici ekler, işletme ekleri ve kategori ekleri” olmak üzere dört başlıkta tasnif eder.

H.İbrahim Delice (2013), “Türkçenin Ekleri Yapı Açısından Nasıl Sınıflandırılmalıdır?” başlıklı çalışmasında ekler üzerine yapılan çalışmaları sayıca çok ancak ele alınış bakımından yetersiz ve gereğince derinleşmemiş çalışmalar olarak değerlendirir. Eklerin tasnifi konusunda yapım ve çekim eki ayrımının eksik olduğuna işaret ederek kendisi bunları “genişletme, durum, kurucu, dönüştürücü, yapım, bütünleşik ve temsil ekleri” olmak üzere yedi başlık altında topladığını dile getirir. Delice (2017), Türkçenin eklerini buldukları ve oluşturdukları dil bilgisel yapı olmak üzere iki ana başlıkta incelemeyi önerir ve bu tasnife göre ekleri değerlendirir.^{iv}

Cahit Başdaş (2006), çekim ve yapım eklerine ilave olarak üçüncü bir ek grubu olarak isim-fiil, sıfat fiil ve zarf –fiil eklerini sayarak “ara ekler” şeklinde adlandırmayı önerir.^v

Eklerin sınıflandırılması yanı sıra özelliklerinin ele alındığı çalışmalarda^{vi} işlevlerindeki çeşitliliğe bağlı değerlendirmelerin olduğu örnekler de dikkat çeker. Mehmet Gedizli (2012), çalışmasında ekleri işlevlerine göre sınıflandırır. Buna göre Türkçede yapım ekleri çoğunlukla isim yapıcı işlevlerde kullanılmaktadır. Bu sebeple Gedizli, yapım eklerinin aynı zamanda bu işlevlerinden hareketle, “isimleştirme ve fiilleştirme” ekleri

olarak da sınıflandırılabilceğini düşünür. Birden çok işlevleri olmasından hareketle tek şekilli ve çok şekilli olarak ayrılan eklerden tek şekilli olanları, işlevlilik durumlarına göre inceler. Ses, şekil ve işlev özelliğine göre bu eklerin tarihsel süreçteki durumlarını da değerlendirir.^{vii}

Türkçede eklerin “ardıl, bağımlı ardıl, biçimbirim, dilbilgisel biçim birim, görevsel biçimbirim vb. adlarla aynı görevi belirtecek biçimde adlandırıldığına dikkat çeken Yıldız vd., (2014) “Biçimbirimler” başlıklı çalışmalarını, “Türetim ve İşletim Ardıllarının Sözlü Dildeki Kullanım Sıklığı” alt başlığında değerlendirmişlerdir. Bu çalışmada sözlü dilden derlenmiş ses kayıtları metinlere dönüştürülmüş, sözlü dilde kullanılan ekler[ardıllar] nitelik ve nicelik bakımından sıklık analizine tabi tutulmuş, eklerin işlevleri ve kullanım örnekleri gösterilmiştir.

Bu çalışmada ise Türkçede eklerin arka arkaya gelebilme özelliği için temel kurucu yapıların gösterilebileceği düşüncesinden hareket edilmiş; bu durum, kelime türetmenin sınırlı sayıda yapı üzerinde sınırsız sayıda üretimin gerçekleşebilmesi için bir gösterge kabul edilmiştir. Eklerin isim ve fiil kök ve gövdelerine gelmesi ile oluşan diziliş sırasına ilişkin temel yapıların çıkarılması ile bu yapıların gerçek anlamda “kurucu” özelliklerine varılabileceği varsayılmıştır. Böylece eklerin anlam değerlerine yönelik bir çıkarıma da gidilebileceği düşünülmüştür.

Bu sırada bir yapı süreci olan türetmeden hareketle Türkçe için kuruluş ve diziliş ilişkilerinin Chomsky’denki “derin yapı”dan müphem değerlendirmesinin mümkün olacağı kabul edilmiştir.

Üretici dilbilgisinde Noam Chomsky, bir dildeki sınırlı sayıdaki sözcüklerin oluşturduğu sınırsız sayıda kombinasyonu göstermeye çalışır (Müldür 2016). Öte yandan Gemalmaz (1996), Türkçede isim tamlamalarını kuran öğelerin derin yapı (= deep structure) ilişkilerini ele aldığı çalışmasında Chomsky’nin cümleye uyguladığı yapı özelliklerini söz dizimsel bir birim olan isim tamlamalarına uygulamıştır. Bu uygulama, isim tamlamalarının kurucu yapısını ortaya çıkarmaya yönelik tutumu ile aslında derin yapıdan hareketle bir çekirdek yapıyı göstermeyi de imlemektedir. Nitekim Üretici dilbilgisi, dilbilgisel cümle oluşturacak yapıların kombinasyonlarını veren dizileri tahmin etmeye çalışan sözdizimi yaklaşımı (Müldür 2016) olmakla benzer şekilde dilde kelime üretmenin kombinasyonlarını formüle etmeye de izin verecek bir çekirdek yapıya gönderme yapmaktadır.

Subaşı (1995) da derin yapıyı metinde yer alan mantık sistemi, yani soyut yapı; yüzey yapıyı da derin yapının açıklanmasını sağlayan kelime, kelime grubu, öge ve cümlelere dökülmüş somut yapı olarak tanımlar. O

hâlde kelimelerin soyut yapısı olarak onların köklerden genişleyen kurucu/çekirdek yapılarını göstermek mümkün olacaktır.

İnceleme ve Değerlendirme

2011 basımı Türkçe Sözlük'te ise madde başı ve madde içi toplam 92.292 kelime vardır. Burada söz konusu Sözlük'teki Türkçe köklerden türeyen kelimeler, aldıkları eklere göre gruplandırılarak türetmeye katılan ek dizilişi verilmek suretiyle Türkçenin kelime türetmede izlediği yol ve imkânlar gösterilmek istenmiştir.^{viii}

Türkçe Sözlük'te yer alan Türkçe kökenli, iki ekle genişlemiş yapıların tamamı öncelikli olmak üzere değerlendirilmeye alınmış; başlangıç örneği olmak üzere kelimelerin incelemesi ve tasnifi yapılmıştır. Çalışmanın Türkçe Sözlük'teki Türkçe kökenli bütün kelimeler için tamamlanması/tamamlatılması düşünülmektedir.

Buna göre Türkçede isim ve fiil kök ve gövdelerine ek getirilerek türetilen kelimelerde unsurların dizilişine bağlı kuruluş ilişkisi için aynı temelde oluşan yapılar şu şekildedir:

İki Unsurlu Türetmeler

Türkçede eklerin kelime kök veya gövdelerine gelişini belirleyen ses uyumu kuralları çerçevesinde ortaya çıkan eş biçimliliklerin gösterimi hususu, burada kısmen ihmal edilmiş; ekler muhtemel eş biçimliliklerle gösterilmiştir. Ancak tanıklanan örnekler, sözlükten alındığı için mümkünleri göstermektedir.

İsim Kökü+ İsimden İsim Yapan Ek

Burada 51 farklı ekin isim köklerine gelerek kelime türettiği görülmüştür.

[İK+A], [İK+Aç], [İK+Ak], [İK+Al], [İK+An], [İK+Ar], [İK+Aş], [İK+At], [İK+Ay], [İK+CA], [İK+cAğIz], [İK+CAk], [İK+CAI], [İK+CI], [İK+CIk], [İK+CIl], [İK+ç], [İK+cIIAyIn], [İK+DAk], [İK+DAn], [İK+DAş], [İK+dIrIk], [İK+GAN], [İK+GI], [İK+ GI], [İK+GIn], [İK+Ik], [İK+msI/lmsI], [İK+mtlrAk], [İK+In], [İK+ncI/IncI], [İK+It/t], [İK+Iz/Z], [İK+k/Ik], [İK+KA], [İK+kI], [İK+l], [İK+LA], [İK+lAyIn], [İK+lI], [İK+lI], [İK+lIk], [İK+mAn], [İK+rAk], [İK+sAl], [İK+sI], [İK+sII], [İK+sIz], [İK+şAr], [İK+şIn], [İK + tI]

İsim Kökü + İsimden Fiil Yapan Ek

İsimden fiil yapan 14 farklı ek örneklendirilmiştir.

[İK+ A-], [İK+ Al-], [İK+l-], [İK+r-], [[İK+Ar-], [İK+dA-], [İK+ At-], [İK+Ik-], [İK+ImA-], [İK+kIr-], [İK+ lA-], [İK+lAn-], [İK+lAş-], [İK+sA-]

Fiil Kökü+ Fiilden İsim Yapım Eki

Fiilden isim yapan 50 farklı ek belirlenmiştir.

[FK+A], [FK+Aç], [FK+ACAk], [FK+AğAn], [FK+Ak], [FK+Al], [FK+Am], [FK+AmAç], [FK+AmAk], [FK+An], [FK+AnAk], [FK+Ar], [FK+At], [FK+Ca], [FK+cAk], [FK+ç], [FK+dIk], [FK+DI], [FK+GA], [FK+GAç], [FK+GAN], [FK+GI], [FK+GIIn], [FK+GIç], [FK+I], [FK+IcI], [FK+Iç], [FK+Ik], [FK+Im], [FK+In], [FK+IntI], [FK+Ir], [FK+Iş], [FK+It], [FK+k], [FK+II (<FK+(I)g+II)], [FK+m], [FK+mA], [FK+mAç], [FK+mAn], [FK+mAz], [FK+mAcA], [FK+mIş], [FK+mUr], [FK+nç], [FK+sAk], [FK+sAl], [FK+sI], [FK+t], [FK+Tı]

Fiil Kökü+ Fiilden Fiil Yapan Ek

Fiilden fiil yapan 7 farklı ek belirlenmiştir.

[FK+ DIr -], [FK+İl-], [FK+ n-], [FK+ Ir-], [FK+ It-][FK+ Iş-],[FK+ AlA]

İsim ve fiil köklerine gelerek isim türeten eklerden Türkçe Sözlük'ten seçilen kimi örnekleri şu şekilde gösterilebilir:

1- İsim kökü + İsimden isim yapan ek yolu ile türetilmiş Türkçe kökenli kelimeler

[İK+A] öze

[İK+Aç] bakraç (bakıraç), kıraç, topaç

[İK+Ak] başak, benek, gölek, solak, topak

[İK+Al] sözel, tözel, tümel, özel

[İK + An] eren, kızan, oğlan (oğulan)

[İK+Ar] dörder, yedişer, dokuzar, doksanar...yüzer, biner

[İK+Aş] adaş

[İK+At] başat, gölet, özet,

[İK+Ay] dikey, güney, kuzey, yüzey, uzay

[İK+CA] Arnavutça, Rusça, Türkçe, Yunanca, Uygurca ...; bunca, önce, sözce, toyca, ucuzca, ufakça, usulca,

[İK+cAğIz] buncağız, çocukcağız, kadıncağız, kızcağız, yavrucağız

[İK+CAk] büyücek, demincek, elçek, güncek, yavrucak

[İK+CAI] güncel, öncel

[İK+CI] abacı, ablacı, adcı, ağıtçı, ağcı, aracı, arıcı, artçı, aşçı, aşıcı, atçı, avcı, ayıcı babacı, bakırcı, baklavacı, balcı, balıkçı, baltacı, başçı, besici, birici, benci, buzcu, büyücü, çancı, çantacı, çarıkçı, çokçu, çoğürücü, çömlekçi, çörekçi, çubukçu, dağcı, danacı, deveci, dilci, dişçi, düşücü, elçi, etçi, evci, eyerci, gececi, gemici, gerici, göncü, gözcü, güllenci, gümüşçü, güreşçi, iğci, ikici, inekçi, ipçi, ipekçi, işçi, izci, kalcı, kaşıkçı, katçı, keçeci, kırıcı, kolcu, kovcu, koyuncu, kökçü, kumcu, kuşçu, kürkü, ocakçı, odacı, okçu, onguncu, orakçı, orducu, otçu, öncü, sagucu, sırtçı, sıvacı, soğancı, solcu, sözcü, sucu, sucukçu, sülükçü, sütçü, şakacı, şebekçi, taburcu, takacı, talancı, tanrıci, tapucu, taşçı, tavşancı, tavukçu, tekçi, tekneci, tenekeci, tetikçi, tımarcı, topçu, toprakçı, toycu, töreci, tuğcu, turnacı, tuzcu, Türkçü, uncu, usçu, urgancı, yemci, yılcı, yılmacı, yılmacı, yokçu, yolcu, yorgancı, yufkacı, yükçü, zağcı.

[İK+CIk] adacık, agucuk, ağacık, ağcık, alçacık, amcacık, anacık, Aydıncık, babacık, bağcık, baltacık, başcık, bebecik, birazcık, bulguncuk, bulutçuk, dalcık, daracık, demircik, derecik, dişçik, elcik, ercik, etçik, evcik, gölcük, hanımcık, iğnecik, incecik, kadıncık, kanatçık, kapçık, karıncık, kızcık, korucuk, koyucuk, kökçük, körpecik, kurtçuk, küçücük, memecik, odacık, oğulcuk, olukçuk, sapçık, sözcük, tepecik, ufacık, yaprakçık, yancık, yavrucuk, yıldızcık

[İK+CIH] anacıl, akçıl, artçıl, babacıl, balıkçıl, böcekçil, bencil, dağcıl, etçil, evcil, gökçül, gölcül, iyicil, kadıncıl, kırçıl, kancıl, kötücül, kumcul, kurtçul, otçul, öncül, sesçil, tavşancıl, tuzcul, yılcıl, yosuncul

[İK+cIIAyIn] bencileyin, bizcileyin

[İK+ç] anaç, ataç, babaç, yalınç

[İK+DAk] bağırdak, şakıldak

[İK+DAn] toptan

[İK+DAş] arkadaş, boydaş, çağdaş, denkdaş, dildaş, evdeş, gönüldaş, gündeş, işteş, kandaş, kıyıdaş, koldaş, kökdeş, omuzdaş, oydaş, özdeş, paydaş, ülküdaş, ündaş, türdeş, soydaş, , yandaş, yoldaş, yerdeş, yurttaş.

[İK+dİrIk] burunduruk, boyunduruk, oğulduruk

[İK+GAn] başkan, beşgen, çokgen, dikgen, dokuzgen, dörtgen, sekizgen, üçgen, yedigen

[İK+GI] özgü

[İK+ GI] özgül

[İK+GIIn] bungun, düzgün, elgin, özgün

[İK+Ik] kabuk, kovuk, kütük, topuk

[İK+msI/ImSI] acımsı, alaymsı, altınmsı, arpamsı, aslanımsı, bakırmsı, bozumsu, buğdayımsı, çiçeğimsi, demirimsi, ekşimsi, elmamsı, gagamsı, gümüşümsü, ipekimsi, kadınımsı, karamsı, kavunumsu, kekremsi, kemiğimsi, morumsu, sarımsı, sütümsü, taşımsı, tuzumsu, yağımsı, yenimsi, karamsı, mavimsi, mememsi, tarlamsı, yenimsi, sarımsı, ekşimsi,

[İK+mtIrAk] acımtırak, ekşimtırak, morumtırak, sarımtırak

[İK+In] çoğun, üstün

[İK+ncI/IncI] birinci, ikinci,....ellinci, sonuncu

[İK+It/t] boyut, dikit, dölüt, eşit, karşıt, özüt, yaşıt

[İK+Iz/Z] ikiz, üçüz, dördüz, beşiz, altız, yediz...

[İK+k/Ik] bebek, ortak, sıvık, topuk

[İK+KA] başka, omurga, özge, simge, imge

[İK+kI] akşamki, beriki, dünkü, öteki

[İK+I] törel, tüzel

[İK+LA] kışla, yayla

[İK+IAyIn] akşamleyin, geceleyin, sabahleyin

[İK+II] ardıl, buzul, çoğul, dördül, eril, ısı, kumul, taşıl, tekil

[İK+II] abalı, acılı, adalı, adlı, ağılı, ağı, aklı, allı, altlı, altı, analı, antlı, aralı, arkalı, aşılı, atlı, aylı, azıklı, bacaklı, bakırlı, baklavalı, balıklı, ballı, baltalı, başlı, benli, bereli, beşli, beyinli, bıyıklı, birli, bitli, boklu, borçlu, boylu, bunlu, butlu, büyü, çalılı, çanlı, çaplı, çarıklı, çatalı, çınarlı, çiçekli, çilekli, çilli, çocuklu, çoklu, çomaklı, çubuklu, çukurlu, dağlı, dallı, damlı, demirli, derili, dilli, dipli, dişli, dokuzlu, donlu, dörtlü, döşlü, duşlu, ebeli, ekli, ekşili, enli, erklı, eşli, etli, evli, gedikli, gerekli, gerili, gizli, göbekli, göğüslü, gönüllü, görklü, gövdeli, gözülü, güçlü, günlü, içli, ikili,

incili, inekli, ipekli, isli, işli, kaçı, kadınlı, kamalı, kamçılı, kanath, kanlı kash, katlı, keçeli, kemikli, kıllı, kını, kırklı, kızıl, kirli, kocalı, kollu, köklü, kumlu, kurtlu, kutlu, kuzulu, küllü, küpeli, küplü, kürklü, memeli, mutlu, odalı, oğullu, oluklu, omuzlu, onlu, ortalı, otlu, ovalı, öçlü, öfkeli, ökçeli, özlü, parmaklı, paylı, puslu, saçlı, sadaklı, sakallı, sakızlı, saklı, sallı, sanlı, saplı, sekizli, sesli, sırlı, sisli, sonlu, soylu, sözlü, suçlu, sulu, sütlü, şakalı, şimşekli, tabanlı, tabancalı, taşlı, tatlı, tavuklu, tırnaklı, terli, tepeli, tozlu, töreli, tuzlu, türlü, tüylü, uğurlu, uslu, utlu, üçlü, ünlü, üstlü, yağlı, yapraklı, yaralı, yasalı, yaşlı, yaşlı, yaylı, yedili, yelli, yenli, yerli, yeşil, yılanlı, yivli, yollu, yönlü, yüklü, yürekli, yünlü, yüzü, zağlı.

[İK+IIK] ablalık, abukluk, acılık, açlık, ağalık, kaşıklık, aklık, alçaklık, allık, alplık, altlık, babalık, bacılık, bağlık, baklavalık, ballık, baltalık, benlik, berklik, binlik, birlik, bolluk, cıvıllık, çınarlık, çiğlik, çiçeklik, çokluk, çöllük, çubukluk, çukurluk, dağlık, darlık, dayılık, dedelik, delilik, demlik, denizlik, denklik, diklik, dinçlik, dişlik, dişilik, dizlik, dulluk, düzlük, ebelik, efelik, ekşilik, ellik, elmalı, eltilik, erlik, esenlik, etlik, gemilik, gençlik, gereklik, gerilik, göllük, gözlük, güçlük, günlük, gürlük, güzlük, hakanlık, hanımlık, içlik, iğlik, ikilik, ilklık, incelik, ineklik, iplik, işlik, itlik, iyilik, kaçlık, kadınlık, kağanlık, kalplık, kamburluk, kamaşlık, kancıklık, kankalık, kaplıcalık, kaplık, karalık, kargaşalık, kargılık, Macarlık, morluk, oğulluk, okluk, omuzluk, onluk, otluk, otuzluk, ovalık, ozanlık, ökelik, önlük, özlük, parmaklık, peklik, pislik, potluk, sağlık, sakarlık, saklık, sarılık, sarplık, tabanlık, tanrılık, teklık, toyluk, Türklük, tuzluk, tümlük, ufaklık, üçlük, üyelik, yağlık, yanlık, yavuzluk, yedilik, yenilik, zıtlık

[İK+mAn] küçümen, kocaman

[İK+rAk] acıarak, büyürek, dışrak, içrek, incerek, küçürek, ufarak, yeğrek

[İK+sAI] adsal, ağtsal, araçsal, beyinsel, bireysel, büyüsel, dışsal, dilsel, dışisel, düşsel, etsel, gensel, göksel, içsel, kadımsal, kamusal, kırsal, kişisel, köksel, kumsal, kutsal, önsel, özsel, tinsel

[İK+sI] aslansı, ayaksı, bakırsı, bayatsı, beyinsi, böbreksi, buğdaysı, bulgursu, bulutsu, çeliksi, çiçeksi, çileksi, çocuksu, dalsı, demirsi, dilsi, eriksi, gırtlaksı, gümüşsü, ibiksi, ipeksi, ipsi, kadınsı, kalaysı, kamaşsı, kavunsu, kemiksi, kirpiksi, kolsu, köksü, kumsu, kurşunsu, otsu, parmaksı, sümüksü, sütsü, taşsı, tavuksu, telsi, tırnaksı, topraksı, tuzsu, unsu

[İK+sII] ağaçsıl, damaksıl, dudaksıl, genizsil, kassıl, otsul, varsıl

[İK+sIz] abasız, acısız, ağaçsız, kaşsız, ailesiz, alevsiz, babasız, bacaksız, beyinsiz, bıksız, çansız, çiçeksiz, çilsiz, çubuksuz, dalsız, dilsiz, dipsiz, dişsiz, duşsuz, duvaksız, eşsiz, etsiz, evsiz, engelsiz, ensiz, erksiz, ersiz, gereksiz, gözsüz, güçsüz, günsüz, , içsiz, ipsiz, işsiz, kadımsız, kansız, kılsız, kımsız, mandalsız, memesiz, mutsuz, odsuz, oğulsuz, otsuz, ovasız, öfkesiz, ökçesiz, özensiz, parmaksız, posasız, pussuz, pürüzsüz, saçsız, sakalsız, sansız, sapsız, sensiz, sessiz, sırasız, sırsız, sızsız, sonsuz, soysuz, sözsüz, suçsuz, susuz, süssüz, şimşeksiz, tabancasız, tabansız, tapusuz, tatsız, telsiz, topraksız, topsuz, tuzsuz, tüysüz, uçsuz, uğursuz, ünsüz, yansız, yapraksız, yaysız, yersiz, zedesiz

[İK+şAr] altışar, ikişer, beşer, yedişer, ellişer

[İK+şIn] gökşin, karaşın, akşın, sarışın

[İK + tI] cayırtı, cazırtı, civıltı, çakıltı, çığırtı, çipilti, dırıltı, orantı

2- Fiil Kökü+ Fiilden İsim yapan eklerle türetilmiş Türkçe kökenli kelimeler

Fiilden isim yapan 51 farklı ek örneklenmiştir.

[FK+A] çevre, dize, geçe, gece, kısa, sapa, süre

[FK+Aç] tıkaç, tutaç, sayaç, süreç

[FK+ACAk] açacak, alacak, çekecek, çıkacak, çizecek, delecek, ekecek, gelecek, giyecek, içecek, kıracak, olacak, oturacak, sıkacak, silecek, tutacak, verecek, yakacak, yiyecek

[FK+AğAn] olağan, süreğen

[FK+Ak] banak, basak, batak, bıçak, çatak, çekek, çıkak, çökek, binek, dönek, durak, erek, güdek, kaçak, kavşak, kayak, kıvrak, kıyak, kokak, korkak, oturak, ölçek, pişek, saçak, sapak, sarsak, sızak, sürek, süzek, tutak, tünek, uçak, uyak, yatak, yapışak, yutak

[FK+Al] dönel, dural

[FK+Am] biçem, kuram, tutam

[FK+AmAç] tutamaç

[FK+AmAk] basamak, kaçamak, tutamak

[FK+An] açan, bezen, bölen, çalışan, çarpan, çıkan, diken, düzen, eren, evren, gelen, geren, kalan, kapan, kesen, kiran, varan, yaratan

[FK+ nAk/AnAk]dayanak, değnek, tutanak

[FK+Ar] açar, çeker, çıkar, çizer, döner, duyar, eder, geçer, gider, göçer, kaçar, keser, sever, tutar, uçar, umar, yağar, yazar, yeter

[FK+At] ölet

[FK+CA] güvence, eğlence, düşünce, öğrence

[FK+CAk] emcek

[FK+ç] büküç, kakıç, güvenç, kavraç, kaynaç, kazanç, kıskanç, tiksiniç, usanç,

[FK+dIk] bildik, tanıdık

[FK+DI] aldı, çıktı, girdi, kondu, verdi

[FK+GA] bilge, bölge, çevirge, dizge, sıyırge, sömürge, süpürge, yetke, örge

[FK+GAç] çevirgeç, delgeç, kısaç, silgeç, süzgeç, üşengeç, yüzgeç

[FK+GAN] buyurgan, çalışkan, devingen, ergen, etken, evirgen, iğrenge, kaygan, kemirgen, korugan, kudurgan, sataşkan, sömürge, unutkan, üşenge, yılışkan

[FK+GI] açk, algı, askı, atk, baskı, bıçk, bıçki, bilgi, bitki, bulgu, burgu, büzgü, çalgı, çalkı, çatki, çizgi, dergi, dizgi, dışki, dolgu, duygu, düzgi, etki, ergi, gergi, itki, katkı, kavkı, keski, kılgi, kıskı, kıygi, kurgu, olgu, örgü, övgü, salgı, sargı, sıyırki, silgi, sürgü, saygi, sergi, seçki, sorgu, sövgü, sungu, süzgi, sezgi, susku, vargi, üzgi, yanlgı, vergi, vurgu, yangı, yaygi, yazgi, yengi, yergi, yilgi, sapki, tutku, utku, uyku, yetki

[FK+GIIn] baskın, batkın, bezgin, azgın, bıkkın, bilgin, bitkin, bozgun, caygın, çatkın, özgün, çıkkın, ökkün, dizgin, durgun, dalgın, değgin, dingin, dolgun, duygun, düşkün, ergin, ezgin, geçkin, gergin, gezgin, girgin, göçkün, kaçkın, keskin, kılgın, kırgın, kıygın, kızgın, küskün, olgun, ölgün, salgın, sıkkın, solgun, sngın, sapkın, saygın, soygun, seçkin, sergin, singin, suskun, süzgün, şaşkın, şişkin, taşkın, tutkun, uygun, usangın, vurgun, üzgün, yangın, yatkın, yaygın, yetkin, yıkkın, yılgın, yorgun, sürgün, pişkin

[FK+GIç] bilgiç, çalgıç, dalgıç, ezgiç, kazgıç

[FK+I] aç, anı, ası, bası, batı, beceri, beğeni, bölü, buyuru, çarpı, çeki, çiti, çizi, dizi, doğu, dolu, duyu, dürtü, dürü, edi, gezi, göçü, gömü, görü, kazı, kerti, kesi, kırkı, koku, korku, koşu, küsü, ölçü, ölü, örü, saçı, sanı, satı, sayı, seçi, sevi, sezi, sıkı, sunu, takı, tapı, tartı, tutu, umu, ürkü, veri, vuru, yapı, yarı, yazı, yakı, yatı, yeti, yıkı, yontu

[FK+IcI] atıcı, basıcı, batıcı, bölücü, bükücü, çarpıcı, çizici, akıcı, alıcı, atıcı, bakıcı, bezeyici, binici, bulucu, çatıcı, çekici, çevirici, çırpıcı, çizici, çözücü, dalcı, delici, denetici, dikici, dizici, dokuyucu, döşeyici, ekici, emici, ezici, geçici, gerici, gezici, gidici, göçücü, gömücü, görücü, güdücü, içici, itici, kalıcı, kayırcı, kemirici, kesici, kırıcı, kırkıcı, kıyııcı, kokucu, koruyucu, koşucu, kurucu, okuyucu, öğütücü, örücü, ötücü, övücü, satıcı, sayıcı, seçici, sevici, sıkıcı, sızıcı, silici, sövücü, sokucu, sunucu, sürücü, tartıcı, tutucu, uçucu, üzücü, verici, vurucu, verici, yapıcı, yaratıcı, yazıcı, yakıcı, yenici, yıkıcı, yırtıcı, yontucu, yüzücü

[FK+Iç] büküç

[FK+Ik] açık, alışık, artık, asık, atık, ayık, ayırık, basık, batık, bitik, bölük, bozuk, burkuk, buyruk, bükük, büzük, çarpık, çatık, çekik, çevrik, çıkık, çizik, çökük, deşik, donuk, dökük, duruk, düşük, eğik, emik, eriyik, evrik, ezik, göçük, gömük, inik, kaçık, kalkık, katık, kavruk, kayık, kertik, kesik, kırık, kısık, kıvrık, konuk, kopuk, kuduruk, mınçırık, oyuk, ölük, örük, pişik, saçık, salık, sanık, sapık, sarkık, sarsık, sımık, sırtık, soluk, sıyrık, silik, sinik, sürtük, söküş, sönük, süzük, sökük, şişik, şımarık, takık, tepik, tutuk, uçuk, vuruk, yarık, yatık, yenik, yetik, yıkık, yırtık, yıvış, yitik, yontuk, yoluk, yülük

[FK+Im] açım, adım, alım, artım, aşım, atım, ayırım, bakım, basım, biçim, bilim, bitim, bozum, bölüm, boğum, büküm, çalım, çarpım, çekim, çevrim, çizim, çözüm, dikim, dilim, dizim, doğum, dolum, döküm, dönüm, duyum, dürüm, edim, eğim, ekim, erim, esim, geçim, gerim, girim, giyim, göçüm, görüm, güdüm, içim, kalım, katım, kazım, kesim, kırım, kıyım, konum, oturum, ölçüm, ölüm, örüm, sağım, sarım, sunum, satım, sürüm, sarsım, söküm, sayım, seçim, serim, sıkım, tadım, tıkım, tutum, uyum, verim, yapım, yayım, yakım, yarım, yatım, yazım, yıkım, yitim, yiyim, yutum

[FK+In] basın, bükün, çakın, dizin, ekin, erin, esin, sökün, tepin

[FK+IntI] akıntı, alıntı, yıkıntı, söküntü, döküntü, üzüntü, tozuntu

[FK+Ir] beğenir, bilir, ağır, gelir, sokur

[FK+Iş] acıyış, açış, ağış, arayış, akış, alış, artış, atış, azış, bakış, basış, batış, beceriş, beğeniş, beleyiş, bezeyiş, beziş, bıkiş, biliş, bırakış, biçiş, biniş, bitiş, bozuş, buluş, buyuruş, büküş, büyüyüş, çakış, çalış, çarpış, çatış, çekiş, çıkış, çiziş, çöküş, çözüş, çürüyüş, dalış, değış, deneyiş, deyiş, eğiş, emiş, eriş, esiş, geçiş, geliş, geziş, gidış, giriş, giyiş, göçüş, görüş, gülüş, içiş, iğreniş, iniş, itiş, kaçış, kakış, kalış, kalkış, kanış, kapış, kesiş,

kılış, knayış, kısış, kızış, kocayış, kokuş, okuyuş, oluş, ölçüş, ölüş, öpüş, örüş, ötüş, saçış, sanış, sapış, sarsış, satış, seçiş, sekiş, seviş, tepiş, tapış, tartış, tutuş, uçuş, ürküş, umuş, varış, vuruş, yağış, yatış, yayış, yazış, yığış, yıkış, yırtış, yitiş, yiyiş, yutuş, yüzüş, veriş

[FK+It] açıt, aşıtı, ayırt, bırakıt, binit, bölüt, çıkıt, dicit, dönüt, düşüt, ekıt, geçıt, giyıt, gömüt, gülüt, içıt, kanıt, sarkıt, umut, yakıt, yanıt

[FK+k] bunak, cıvık, denek, dolak, esnek, elek, enek, ışık, kaynak, titrek, tanık, soluk, sölpük, şakrak, uğrak, yalabık, yıldırak, yıprak, yumuşak, yürük, parlak

[FK+II (<FK+(I)g+II)] taralı

[FK+m] çiğnem, doğram, dolam, döşem, kavram, söylem, tanım, yordam

[FK+mA] acıma, açma, ağma, akma, alma, aparma, arama, artma, asma, aşma, atma, ayma, azma, bakma, banma, basma, başvurma, batma, baymabezme, bıkmı, biçme, bileme, bilme, çakma, çalma, çapma, çatma, çavma, çekme, çelme, çentme, çıkma, çırpma, çivma, dalma, dayama, değme, delme, deme, derme, deşme, dikme, dilme, eğme, ekme, emme, eneme, erme, esme, eşme, etme, evirme, ezme, geçme, gelme, gömme, görme, içme, ilme, inme, ivme, kaçma, kakma, kanma, kapma, okuma, ovma, oyma, pişme, saçma, sağma, salma, sançma, sanma, sapma, sarma, sekme, serme, sevme, seçme, silme, süzme, şaşma, tapma, tatma, tüyme, tünme, tütme, tutma, tınma, uçma, ütme, üzme, vurma, yakma, yapma, yatma, yayma, yenme, yağma, yerme, verme, yamama, yazma, yedme, yeme, yetme, yığma, yıkma, yılma, yonma, yolma, yorma, yumma, yuma, yutma, yürüme, yükünme, yüzme

[FK+mAç] demeç, dolamaç, eğmeç, bulamaç

[FK+mAn] çevirmen, danışman, dizmen, göçmen, katman, sayman, seçmen, şişman, uçman, yazman

[FK+mAz] açmaz, aymaz, çıkmaz, geçmez, görmez, olmaz, ölmez, tanımaz, uymaz, yılmaz, şaşmaz

[FK+mAcA] bilmece, bulmaca, koşmaca, silmece, sormaca

[FK+mIş] bilmiş, dolmuş, ermiş, geçmiş, kokmuş, okumuş, olmuş, oturmuş, ölmüş

[FK+mUr] yağmur

[FK+nç] kakınc

[FK+sAk]tutsak

[FK+sAl] görsel, iŐitsel, uysal

[FK+sI] giysi, sinsi, tütsü, yatsı

[FK+t] tanıt, yoğurt

[FK+tI] usantı

Sonuç

Bu alıŐma, Chomsky'nin "Her cümlenin sesletime çıkmamıŐ olsa bile anlamsal temelini oluşturan bir 'derin yapı'sı, bir de onun sözdizimsel ve sesÇil biÇimini oluşturan somut bir 'yüzey yapı'sı vardır." yorumu ve 'üretimsel dil bilgisi' kuramı, bir dildeki birimler için bir 'çekirdek yapı' belirlenebilir mi sorusundan hareketle hazırlanmıştır. Bu sayede "Dil - Türkçe-, temel söz varlığını belli çekirdek yapılar üzerinden türetme yolu ile üretir demek mümkün müdür?" sorusuna cevap aranmak istenmiştir.^{ix}

Noam Chomsky'nin bugün farklı bakış açılarına göre eleştiriler yöneltilen ve hatta kendisinin de bir kısmından vazgeçtiği görüşleri, derin yapı ve yüzey yapı kavramları, cümle/metin değerlendirmelerinde, farklı çalışmalarda Türkçe için uygulanmaya devam etmektedir.^x

Üretimsel dil bilgisinden zihnin işleyişini çözme bakımından Türkçenin ekirdek yapılarını ortaya koymak için yararlanmak mümkündür. Sınırlı yapıların sınırlı malzeme ile sınırsız üretime elverdiğini göstermek için Türkçe söz türetme imknları dikkat çekici örnekler sunabilir.

Üretimsel dil bilgisi, cümle için anlamlı-dil bilgisel değil/ anlamsız-dil bilgisel değil/ anlamlı-dil bilgisel/ anlamsız-dil bilgisel/ yapıların üretimini mümkün grrken^{xi} Türkçenin yeni kelimeler üretmede izlemesi gereken yolun yapı analizini de bu yolla ortaya koymak ve anlamlı-dil bilgisel kelime türetimine yol göstermek mümkün olabilir. Günümüzde hız kazanan doğal dil iŐleme çalışmalarında Türkçenin eklemeli yapısı, söz köküne ulaŐmak amacıyla birçok çalışmaya konu olmaktadır. Bu bağlamda çekirdek yapıların çıkarılması, bilgisayarla dil çalışmalarına katkı da sağlayabilir.

Burada sadece iki birimlik 122 yapı gösterilmiştir. Sözlük'teki Türkçe kökenli kelimelerin sadece n tahlili 3 ay gibi bir zaman almıştır. Örneklerin tasnifler altında toplanmasını kontroller takip edecek, sonrasında eklerin belli anlam alanlarındaki etkisi değerlendirilecektir. Söz konusu çalışmada günümüzde unutulmuş kökleri esas alıp almamak, alınmazsa gövdeleri kök olarak işaretleme; türetimi tartıŐmalı örnekleri değerlendirmeye alıp

almamak gibi sorunlar olmakla birlikte Türkçe kökenli kelimelerin çekirdek yapıları çıkarılmıştır.

Kaynakça

AKSAN, Doğan(1990). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileri ile Dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını.

BAŞDAŞ, Cahit (2006). “Türkçede Üçüncü Grup (Ara Ekler)”. *I. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayında Sunulan Bildiri*, 26-27 Eylül, Bilkent Üniversitesi, Ankara, http://turkoloji.cu.edu.tr/DILBILIM/cahit_basdas_ara_ekler.pdf [10.10.2018].

BOZEL, Mutlu (2008). *Türkiye Türkçesindeki Türemiş Adların Aldıkları Yapım Eklerine Göre Anlam ve Görev Özellikleri Bu Konudaki Bilgi ve Bulguların İlköğretim 2.Kademe Türkçe (Dilbilgisi)Derslerinde Kullanılışı* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı.

CERİTOĞLU, Murat (2011). “Türkiye Türkçesindeki Çok Görevli Eklerin Tespiti ve Sınıflandırması”. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (3): 1239-1248.

DELİCE, H. İbrahim (2013). “Türkçenin Ekleri Yapı Olarak Nasıl Sınıflandırılmalı?”. *İstanbul Üniversitesi, VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi*. 30 Eylül - 4 Ekim, İstanbul. <https://www.academia.edu/4722534/> [ET. 10.10.2018].

DELİCE, H. İbrahim (2017). “Türkçenin Öncül Ekliliği ve Türkçede Öncül Ek Taşıyan Yapılar”. *Turkish Studies*, 4(3): 703-716.

EKER, Süer (2013). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yayınları.

ERDEM, Mevlüt (2011). “Türkçede Çekim ve Yapım Eklerinin Özellikleri ve Sınırları”. *bilig*, 58: 71-90.

ERGİN, Muharrem (1994). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.

GEDİZLİ, Mehmet (2012). “Türkçede Tek Şekilli ve Çok İşlevli Yapım Ekleri”. *Turkish Studies*, 7(4): 3351-3369.

GEMALMAZ, Efrasiyap (1996). “Türkçede İsim Tamlamalarının Derin Yapısı”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 4: 165-172;

GÜLSEVİN, Gürer (2004). “Türkçede Sıra Dışı Ekler ve Eklerin Tasnif Tanımlama Sorunu Üzerine”. *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*, (1267-1283), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

İMER, Kamile (2001).

KARACA, Hasan (2017). “Dil Bilimin Alt Alanları ve Ekler”. *GAUN JSS*, 16(1): 47-51.

KORKMAZ, Zeynep (1992). *Gramer terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını.

MÜLDÜR, Fatih (2016). “Noam Chomsky’de Üretici Dilbilgisi: Derin Yapı ve Yüzey Yapı Ayrımı”. *Kayı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, 27: 59-74.

PAYLAN, Kerime (2015). *Türkçede Kelime Türetme Yollarına Genel Bir Bakış*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

SEÇKİN Pelin ve COŞAR, Asiye Mevhibe (2017). “Türkçede Alıntılardan Kelime Türetmede Kullanılan Ekler”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 6(3): 1398-1442.

SUBAŞI, Leyla (1995). *Orhon Yazıtlarının Metin Dilbilimsel Yapısı*. Ankara: Simurg Yayınları.

TÜRK DİL KURUMU (1949). *Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını.

TÜRK DİL KURUMU (2011). *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

URL 1, www.tdk.gov.tr [ET: 10.10.2018]

YILDIZ, Funda ve GÜNAY, Doğan ve YILDIZ, İslam (2014). *Biçimbirimler: Türetim ve İşletim Ardıllarının Sözlü Dildeki Kullanım Sıklığı*. İstanbul: Papatya Bilim Yayınevi.

ⁱ Dilbilim Terimleri Sözlüğü’nde (TDK 1949) ise tanım, “Var olan bir kelimedden başka kelimeler çıkarma yolu. Türetme, ek katmakla veya ek değiştirmekle olur ki ilk takdirde *katmalı* (Progressive), ikinci takdirde *ödünlü* (Substitutive) denir. Bazen kelimeler kısaltılarak *budamlı* (Régressive ou rétrograde) türetmeler yapılır. Ele alınan kelimenin kendisi türeme olup olmadığına göre de türetmeler *ikincil* ve *birincil* (Secondaire et primaire) diye vasıflanır.” şeklindedir.

ⁱⁱ Türk Dil Kurumu yayını olan ve genel ağdan ulaşılabilen sözlükler, türetme ve üretme kavramları ile ilgili olarak neredeyse birbiri ile örtüşen tanımlar yapmaktadır. Bu iki kelime, “oluşturmak, ortaya çıkarmak, yaratmak, meydana getirmek” anlamlarıyla örtüşür. Türetmek, istikak ettirmek şeklinde aynı kökten kelime yapmayı karşılarken (İng. Derivation) üretmek, istihsal etmekle (İng. Production) eş anlamlı gösterilmektedir (URL 1).

ⁱⁱⁱ Bu konuda 2-3 Haziran 2016 tarihleri arasında İstanbul’da Türk Dil Kurumu tarafından düzenlenen “Türk Dilinde Ekler Sempozyumu”nu ek konusuna ayrılmış bir çalışma olarak zikretmek gerekir.

^{iv} Delice (2013), Türkçenin eklerinin yalnızca son ek konumunda olmadığı, son ek ve öncül ek olmak üzere kelime kök veya tabanlarına geliş sırasına göre adlandırılmaları gerektiğini söyler. Delice bir diğer çalışmasında da (2017) eklendiği kelimeyi değil de kendisinden sonra gelen kelimelerin türünü değiştiren “öncül ekler”den söz eder.

^v Hasan Karaca (2017) da eklerin dilbilimin alt alanlarındaki kullanımlarının irdelenmesinin sınıflandırma çalışmalarında esas alınabilecek ölçütlerin belirlenmesine katkıda bulunacağını ifade eder. Eklerin nasıl sınıflandırılması gerektiğine ilişkin çalışmalar bu minval üzere çeşitlenirken yeni teklifler içeren lisansüstü çalışmalar olduğuna da işaret etmek gerekir.

^{vi} Bk.: (Erdem 2011).

^{vii} Bu çalışmanın verilerine göre Türkiye Türkçesinde kullanılan 195 yapım eki vardır. Bunlardan 154 tanesi kelime kök ve gövdelerini isimleştirirken, geriye kalan 41’den 20’si isim kök ve gövdelerini, 21’i de fiil kök ve gövdelerini fülleştirir. Bu 195 yapım ekinden 100’ü tek şekilli ve tek işlevli olarak, yeni kavramlar ve sözcükler üretmek için kullanılmaktadır. 95 yapım eki ise birden fazla işlev üstlenerek fiil ve isim kök ve gövdelerine yeni işlevler kazandırmaktadır. Farklı bir çalışma olarak bk.: (Ceritoğlu 2011).

^{viii} Türkçe Sözlük’te yer alan alıntı kelimelerden türeyen eklerin diziliş ilişkisi daha önce Seçkin ve Coşar (2017)’de ele alınmıştır.

^{ix} Farklı olarak *Türkiye Türkçesindeki Türemiş Adların Aldıkları Yapım Eklerine Göre Anlam ve Görev Özellikleri Bu Konudaki Bilgi ve Bulguların İlköğretim 2.Kademe Türkçe (Dilbilgisi) Derslerinde Kullanılışı* adlı yüksek lisans tezinde, addan ad yapmak en çok tercih edilen üretme biçimi olarak sunulmuştur. Tezde 72’si addan ad yapan, 58’i eylemden ad yapan olmak üzere toplam 130 adet ad yapan ek gösterilmiştir. Burada eklerin son ek durumları üzerinden türetmeler değerlendirilmiştir (Bozel 2008).

^x Eleştiriler hakkında bir değerlendirme için bk. (Müldür 2016:68-70).

^{xi} Chomsky’nin bir cümleler topluluğu olarak gördüğü dilde dilbilgisel ve anlamsal olana ilişkin düşüncelerinin yorumu için bk.: (Aksan 1990)

FARŞÇAYA KOPYALANMIŞ TÜRKÇE KELİMELER ÜZERİNE ANLAMBİLİMSEL BİR İNCELEME*

Elmas ÇOKOL**

Öz

Türkçe, şimdiye kadar Türklerin yaşadığı hayat tarzlarının, coğrafi sahaların ve tarihî sürecin bir gereği olarak birçok dille değişik yoğunluklarda sürekli ilişki içinde olagelmıştır. Uzun süreli ve yoğun ilişki içinde olduğu dillerden biri İran coğrafyası dilleridir. Dolayısıyla 2000 yılı aşkın süredir iç içe ya da komşu olarak yaşayan İranlıların dilleri ile Türklerin dilleri arasında, yaşanan bu yoğun ilişkiye bağlı olarak, geniş çaplı kelime alışverişleri olmuş; fonolojik, morfolojik, sentaktik ve semantik açıdan bazı benzeşmeler yaşanmıştır. Türkçe-Farsça ilişkilerini incelemek, Türklük bilimi açısından çok önemlidir. Bu sebeple bu makalede Gerhard Doerfer'in, Yeni Farsçadaki Türkçe ve Moğolca kopyaları ele alan eseri temel alınarak Türkçeden Farsçaya geçen kelimelerin hedef dilde yaşadığı anlam değişimleri tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkçe-Farsça İlişkileri, Kod Kopyalama, Anlam Bilimi.

A SEMANTIC ANALYSIS ON WORDS COPIED FROM TURKISH TO PERSIAN

Abstract

Turkish has been in constant contact with many languages in different densities as a requirement of the life styles, geographical areas and historical process of Turks so far. One of the languages in which it has long-

* Bu makale, 2018 yılında Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'na sunulan Farsçaya Kopyalanmış Türkçe Kelimeler Üzerine Bir Dil İncelemesi adlı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

** Arş. Gör., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
e-posta: elmascokol@gmail.com

term relations is the languages of Iranian geography. Therefore, there has been a wide variety of word exchanges between the languages of the Iranians and Turks who have been living together or as neighbours for more than 2000 years. Between this two languages some assimilations have been seen in terms of phonology, morphology, syntax and semantics. Examining Turkish-Persian relations is very important for Turcology. For this reason, in this article, based of Gerhard Doerfer's work on Turkish and Mongolian copies in New Persian meaning changes of the vocabularies copied from Turkish to Persian in the target language will be scrutinized.

Keywords: Turkish-Persian Relations, Code Copy, Semantics.

Giriş

Türkçe ile Farsça 2000 yılı aşkın bir süre boyunca birlikte ya da komşu olarak yaşamış iki dildir. Bu tarih ve coğrafya ortaklığı, iki dil arasında fonolojik, morfolojik, sentaktik ve semantik açıdan pek çok dil bilimsel ortaklık yaratmıştır. Bu çalışmada oldukça kapsamlı olan adı geçen dil ilişkilerinin yalnız semantik boyutu ele alınacaktır.¹

Bu çalışmayı yapabilmek için Gerhard Doerfer'in, Yeni Farsçadaki Türkçe ve Moğolca kopyaları ele alan eserindeki (bk. DOERFER, Gerhard, 1963; 1965; 1967; 1975, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen - Unter besonderer Berücksichtigung älterer Neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit I-IV*, Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Veröffentlichungen der orientalischen Kommission 16; 19; 20; 21, Wiesbaden.)² 1726 madde başı kelimededen yararlanılmış, bu kelimeler “anlam değişimleri”, “anlam aktarmaları” ve “başka anlama geçiş” başlıkları altında, semantik açıdan incelenmiştir. Böylece Farsça ve Türkçe arasındaki dil ilişkilerinde semantik yakınlaşmaların ve farklılaşmaların tespit edilmesi amaçlanarak, kökleri aynı topraklarda olan bu iki farklı dilin, pek çok ilişkisinden bir kısmı açıklanmaya çalışılmıştır.³

¹ Detaylı bilgi için bk. ÇOKOL Elmas (2018). *Farsçaya Kopyalanmış Türkçe Kelimeler Üzerine Bir Dil İncelemesi*. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

² Bu eser için kısaltma olarak TMEN kullanılacaktır.

³ Bu çalışmada G. Doerfer'in verdiği anlamlar esas alınmış ve onun verdiği bilgilere ve transkripsiyon sistemine sadık kalınmıştır.

Anlam

Eski ve köklü bir disiplin olarak dil bilgisi çalışmaları içerisinde yürütülen anlam bilgisi, Batı dillerinde *semantik* terimiyle ifade edilir. Bu terim 19. yüzyılda, Yunanca ‘belirtmek, anlamına gelmek’ manalarına gelen *semanio* fiilinden türetilen *semantikos* veya *semainen* kelimelerinden oluşturulmuştur. Bu kelimelerin ilk anlamı ‘işaret’ olup, kelime sonradan ‘anlam’ manası kazanmıştır (Atmaca 2011: 482; Kılıç 2009: 17).

Karaağaç, anlamı şöyle tanımlamıştır: “Beş duyu organıyla gerçekler dünyası olan doğadan edinilen bilgilerin, dil yoluyla da saymacalardan oluşan yapay bir dünya olan dil ve düşünce dünyasından alınan bilgilerin kişinin önceki bilgileri işığında yorumlanmış biçimine anlam (sense, meaning) denir” (2013a: 19). Aksan ise anlamı, bir insanın kelime aracılığıyla açığa vurduğu veya bir başka kimseye naklettiği ve aynı dil birliğinden kimselerin zihninde birbirine eş veya yakın olarak beliren bir kavram-düşünce-duygu birleşimi şeklinde tanımlamaktadır (2004: 69).

Anlam, dilin en öznel ögelerinden biri olduğu için, sürekli bir devinim ve değişim hlindedir. İster dilin kendi içinde, ister başka dillerle olan ilişkileri konusunda olsun, anlatılanların karşıdakinin anladığı kadar olması sözünü doğrularcasına, anlam hem kişiden kişiye farklılaşarak aslında herkes için zelleşmekte, hem de genel gösterge kavramından çoğu zaman uzaklaşmadığı için bir şekilde genelleşerek topluma ml olmaktadır. Bunun içindir ki herhangi bir gösterge, farklı kişilerin beyninde farklı şekilde canlansa da yine de iletişim kurulabilmektedir. Fakat bazen bu kişisel anlamlandırmalar nedeni ile zelleştirme yönünde sapmalar, çeşitlenmeler, hatta kopmalar olabilmektedir. Yaşanan bu değişmeler toplumun büyük çoğunluğunda kabul gördüğünde ise aşağıda bahsedilecek olan anlam değişmeleri meydana gelmektedir.

1. Anlam Değişmesi

Eski Yunandan beri, dille ilgili olarak, düşünürlerin en çok ilgisini çeken konulardan biri anlam değişmeleridir. Birçok düşünür zaman içinde anlamı değişen ögeleri belirlemeye, bunların değişme biçimlerini ve nedenlerini saptamaya çalışmışlardır. Karaağaç, anlam değişmesini, dilin çok katmanlı göstergelerindeki değer değişimi olarak grmektedir (2013a: 32). Aksan ise kaybolan, zayıflayan, nemsizleşen bilginin, yerini ve adını daha önemli komşu bilgilere bıraktığını, bu yerine bırakma faaliyetinin insan

ile varlık arasındaki ilişkilerin değişken olması ile ilgili olduğunu belirtir. Aksan'a göre bu değişmeler, çoğunlukla birbiriyle bağıntılı, birbirine yakın kavramlar arasında meydana gelmektedir (Aksan 2015: 212).

Çok karmaşık olan anlam değişmesi sürecini etkileyen birçok faktör vardır. Örneğin, iç içe yaşayan toplulukların birbirlerinden coğrafi olarak uzaklaşması, onların farklı deneyimlerden geçmelerine ve maruz kaldıklarına bağlı olarak dillerinin çeşitli açılardan farklılaşmasına yol açar. Üzerinde yaşadıkları veya bir müddet önce buldukları birbirinden ayrı coğrafyalarda, farklı sosyal ve kültürel etkilere açık hâle geldikleri için doğal olarak dilleri de bu durumdan etkilenir. Coğrafi konumun dışında farklılaşmaya yol açan bir diğer etken de zamandır. Bu durumda, yaşanan devir için ihtiyaçlara en iyi cevap veren kelimeler dilde yaşarken, daha evvel kullanılan fakat sonradan o toplumun hayatından çıkan yaşayış, nesne ve deneyimlerin adları ya ortadan kalkmaya ya da değişim yaşamaya mecbur kalırlar. Dil değişmelerinin hızını iki kuşak arasında bile takip etmek mümkündür. Öyle ki genç kuşağın dili kısa sürede genelleşip, bazen bir önceki kuşağı etkileyecek duruma gelebilir. (Karaağaç 2013b: 124-125). Buradan hareketle dildeki göstergeler ve onların ifade ettiği anlamın değişimi, toplumun yaşayışıyla, inançlarıyla, geçirdiği sosyal ve kültürel değişmelerle dahası teknolojik gelişmelerle sıkı sıkıya ilişkilidir denebilir.

Diller arası ilişkilerdeki anlam değişmesi sebeplerine bakıldığında alt katman ya da üst katman dili olması fark etmeksizin hedef dile kopyalaması yapılan ilgili kelimenin, kaynak dildeki pek çok anlam alanından çoğu zaman yalnızca birinin ya da birkaçının kopya edildiği görülmektedir. İki dilli konuşurlarda, bu sayı biraz artmış olsa da diller birbirlerinden kelime kopyalaması yaparken, çoğu kez o sözcüğün tek bir anlam boyutunu öğrenmektedir.

Hâlbuki her kelime, kendi dilinde farklı farklı bağlamlarda, çeşitli kelimelerle birlikler oluşturarak ve kendi kavram alanı içinde bölünme ya da birleşmeler yaşayarak dolayısıyla da farklı anlamlar kazanarak bulunabilmektedir. Hedef dilin konuşurları ise çoğu zaman, kopyalanan kelimenin, maruz kaldıkları ilişkiye ve türüne bağlı olarak, belli bağlamlarda öğrendikleri bir veya birkaç yönünü bilirler. Ayrıca hedef dil için, kopyalanan sözcüğün anlamının yan anlam, mecaz anlam ya da temel anlam gibi anlam türlerinden hangisine ait olduğu çoğu kez düşünülmez, hatta bilinmez. O kelime artık hedef dil için temel anlam niteliği kazanmıştır. Bu tip öğrenmeler kelimenin anlamında bir daralma yaratır.

Kopya kelimelerde anlam değişmesine sebep olan bir diğer husus, kopyalanan kelimenin hedef dilde yaşamaya devam etmesidir. Eğer bir

kelime kopya edildiği dilde yeterince uzun yaşar, kullanım sıklığı artar ya da yeni bir kavramın adı olursa dil kullanıcıları bu kelimeyi daha çok işleme şansı bulmuş ve dile daha kolay adapte etmiş demektir. Bu nedenle kelime pek çok yeni bağlamda kullanılma şansı elde ettiği için yeni anlamlar kazanarak, artık o dile ml olmuş olur. Bu durum kelimelerin anlamlarında daralma, genişleme ve değişmelere sebep olur. Bunun sonucunda kelime her iki dilde de farklı bir anlamsal değişim sürecine girer. Oyle ki bazen kopyalanan kelime hedef dildeki yaşamına devam ederken, kaynak dilde kelimenin kullanım sıklığı azalmış ve söz konusu kelime artık kullanılmıyor dahi olabilir.

Bazı durumlarda ise yanlış anlama veya kopyalama yapılan dili az tanımadan kaynaklanan sebeplerle, kelimenin anlamı aslı ile ilişkilendirilemeyecek kadar değişebilir ya da anlamı tamamen boşalabilir.

Son olarak, hedef dil kopyaladığı kelimeyi kendi dil sisteminde işlerken, iki oğeli söz beklerinde, kelimelerden birinin tamamen kopyalanması diğerinin ise tercüme yoluyla alınması anlamına gelen *yarı çevirme kelime grupları* oluşturulabilir. Bir başka deyişle, kopyalanan iki kelimeden biri ses, yapı ve anlamca tamamen kopyalanırken diğerinin sadece anlam kopyalaması yapılıp, hedef dildeki o kelimeye karşılık gelen başka bir kelime ile birleştirilebilir.

Anlam değişmelerini belirlerken esas alınan ltlerin çoğunlukla subjektif olduğu görülmektedir. Bu durum, bazen farklı bakış açıları ile aynı kelimeyi apayrı bir anlam değişimi kategorisinde inceleyebilir duruma getirmektedir. Bu nedenle anlam değişmeleri incelenirken, anlam sayısının artıp azalması, değişimin yönü ve derecesi gibi daha nesnel özellikler belirleyici olarak kullanılmaya çalışılmalıdır.

1.1. Anlam Daralması

Karaağaç, anlam daralmasını “sözün, kavram ve anlam kapsamı bakımından bir daralmaya uğrayarak eskiden anlattığı şeyin yalnızca bir bölümünü, bir türünü anlatır duruma gelmesi, bir sözün genel anlamdan özel anlama, geniş anlamdan daha dar bir anlama geçişi” olarak tanımlar (2013b: 128). Aksan ise, “bir göstergenin yönünün eskiye göre daralması, bir başka deyişle önceden anlattığı nesne ya da devinimin ancak bir bölümünü, bir türünü anlatır hle gelmesi” (2016: 114) biçiminde ifade eder. Demirci ise anlam daralması yaşayan sözcüklerin daha çok varlığı gösterirken bugün sayıca az varlığı gösterdiklerini ve çağrışım yaptırdığı anlam alanı kısıtlanan kelimelerin anlam daralmasına uğradıklarını söylemiştir (2017: 230).

Bu tanımlardan yola çıkarak, kelimenin başlangıçta karşıladığı nesne veya kavramın eski anlamının kullanımdan kalkması sonucunda yeni anlamın eskisinin ancak bir bölümünü veya türünü anlatır hâle gelmesine anlam daralması dendiği söylenebilir. Çok anlamlı bir kelimenin anlamlarından bir ya da bir kaçını yitirerek artık onları karşılayamaz duruma gelmesi de bir tür anlam daralmasıdır. Aşağıda Türkçeden Farsçaya geçerken anlam daralması yaşamış olan kelimelerden örnekler verilmiştir.

açmaz ‘şah!’ < Tü. *açmaz* [< *aç-* ‘açmak’ -*maz* (aslında ‘O (yolu) açmaz.’)] (430, 2: 15).⁴

Osmanlıların zarla oynanan *açmaz* isimli bir oyunu olduğu kaydedilmiştir. Karaağaç kelimenin anlamını ‘santraçta şahı koruyan taşlardan birinin yerinden oynatılmaması durumu’ olarak açıklar (2008: 7). Fakat Farsçada satrançtaki bir hamleyi ifade eden kelimenin adı olduğu görülmektedir. Kelime oyunun genel adından hareketle oyundaki bir hamlenin adı anlamını kazandığı için anlam daralması yaşamıştır.

alışmışî ‘ikamet yerini veya planlanan rotayı başka bir ikamet yerine taşımak, daha doğrusu bir diğer rotayla değiştirmek’ < Tü. (Çağ.) *alış-* ‘değiştirmek’ [< *al-* ‘almak’ -(*t*)*ş* ‘değiştir- - *miş* -*î*] (550, 2: 123).

Bu kelimenin Farsçada genel ‘değiştirmek’ anlamından özelleşerek sadece ikamet veya plan değiştirmek anlamının kullanıldığı görülmektedir. Bu durum kelimenin belli bağlamlarda kullanımının öğrenilmesi ile ilgilidir. Anlaşılan o ki, Farslar bu kelimeyi sadece göç etme bağlamındaki kullanılışı ile öğrenmişlerdir.

?arā-ḳatī ‘mola, uzun süren bir atla gitme sürecinden sonra atlı kuryelerin verdiği ara’ < ? Tü. (Çağ.) *ara-ḳatī* ‘ara dönem’ [< *ara* ‘ara, arasında’ + *ḳat* ‘kat; nezd, yan’ - *i*] (443, 2: 23).

Çağatayca’da genel ‘ara dönem’ manasından, ‘yolda verilen ara, mola’ anlamını kazandığı görülmektedir. Bugün Türkiye Türkçesinde de *ara* kelimesinin ‘mola’ anlamı kazandığı görülmektedir. Genel anlamda iki şeyin arasını ifade eden bir kelimenin, zaman açısından bir boşluğu ifade eder duruma gelmesi bir tür anlam daralmasıdır.

badraḳa ‘koruma’ < Tü. *badraḳ* ‘bayrak’ [< *badraḳ* ‘bayrak’ - *a*] (727, 2: 279).

⁴ TMEN’den alınan kelime örneklerini gösteren (a, b: c) gösterim sisteminde a: madde başı olan kelimenin numarası, b: cilt numarası, c: sayfa numarası’dır.

Kelimenin ‘küçük bayrak ve küçük bir ordu bölüğü’ anlamı ile Farsçaya geçtiği kaydedilmiştir. Kelime sancak etrafında toplanan asker bölükleri anlamı kazanıp daha sonra ‘özel bir asker grubu’ yani ‘koruma’ anlamında Farsçaya geçmiştir. Kelimenin anlamında genelden özele doğru bir geçiş olduğu görülmektedir.

bōgāz ‘(coğrafi bir terim olarak) boğaz’ < Tü. *boğaz* ‘boğaz, geçit’, asıl anlamı: ‘boğaz’ (792, 2: 344).

Farsçada kelimenin yalnızca yan anlamının kullanıldığı görülmektedir. Bu yüzden kelime Farsçada anlam daralmasına uğramıştır.

çārķab? ‘sadece yüksek standartlarda olan Türklerin giyebildiği bir çeşit giysi’ < ? Çağ. *çarkab* (*carķab?*) ‘şal, kundak, baş örtüsü, altından elbise’ [? *çar* ‘baş örtüsü’ + *ķab* ‘torba, çanta’] (1043, 3: 22).

Bir tür kıyafetin adı iken, Farsçada özel bir kıyafetin adı anlamı kazandığı için kelime anlam daralması olmuştur.

çätü ‘soygun grubu, 15. ve 16. yüzyıllarda Moğollar için kullanılan bir ad’ < Tü. (Osm.) *çätä* ‘çete, grup’ < Balkan Slavcası *çeta* ‘insan kalabalığı, birlik, güruh, çete’ (1071, 3: 55).

Bu kelime genel insan topluluğu anlamında iken Türkçede ortak amaçlar doğrultusunda birleşen bir grubun adı, daha sonra da Farsçada bir soygun grubu anlamı kazandığı için kelimenin her aşamada bir anlam daralması yaşadığı görülmektedir.

ätäkü ‘prens eğitici’ < Tü. *ätäkü* ‘(aslen belki) süt kardeşin babası’ (419, 2: 9)

Bir birleşik kelime olan *ätäkü* ‘baba’ anlamına gelen *ata* ve ‘ağabey, yaşça büyük kişi’ anlamına gelen *eke* kelimelerinden oluşmaktadır. Kelime baba kelimesinin yarattığı büyütme, yetiştirme anlamlarından hareketle, genel ‘sütkardeşi eğiten, yetiştiren kişi’ anlamından özel ‘prens yetiştiren kişi, lala’ anlamı kazanmış olmalıdır.

igdiş ‘melez’ < Tü. *igdiş* aa. (özel olarak: aynı anneden farklı babadan olan çocuklar’ (513, 2: 92).

Türkiye Türkçesinde bilinen ‘hadım edilmiş hayvan’ anlamının aksine, bu kelime Dîvânu Lügâti’t-Türk’te *ikdiş* ‘anaları bir olan’ şeklinde geçmektedir (Kaşgarlı, 2013: 228). İncelenen eserde *igit-* ‘yetiştirmek’ kelimesinden türetildiği ifade edilen kelimenin, ‘anne ve babası farklı ırklara mensup kişilerden doğan çocuk’ anlamı Farsçaya kopyalanırken, ‘anneleri

bir babaları ayrı çocuklar' yan anlamı kopyalanmamıştır. Dolayısıyla kelime Farsçada anlam daralması yaşamıştır.

ķārişka 'av kuşlarının tüylerinde oluşan hastalık < ? Az. *ķarişka* *'av kuşlarının tüylerinde oluşan hastalık', aslında 'karınca' (1384, 3: 383).

TMEN'de bu kelimenin 'karınca' anlamından, 'karınca hastalığı ya da tüylerin karıncalar tarafından yenilmiş gibi gözüktüğü hastalık' anlamı kazandığı ifade edilmektedir. Tek bir anlam kopyalandığı için kelime anlam daralması olmuştur.

ķart ~ ķarta ~ ķartbān ~ ķartbūs ~ ķalt ~ ķalta ~ ķaltabān 'aldatılmış koca' < ? Tü. *ķart* 'karaktersiz, onursuz' (1452, 3: 440).

Kötü özellikler taşıyan herhangi biri için kullanılan bir kelime iken, Farsçada bu özelliklere sahip olduğu düşünülen 'aldatılmış koca' sözünün adı olarak anlam daralması yaşamıştır.

ķök 'çimen kökü' < Tü. *ķök* 'kök' (1638, 3: 598).

Genel kök anlamından özel bir bitki köküne ad olduğu için anlam daralması olmuştur. Ayrıca kelimenin yan anlamlarından olan ata, ecdat anlamları da Farsçada kullanılmamaktadır.

ķūş 'yırtıcı kuşlar, özellikle şahin ve doğan' < Tü. (Çağ.) *ķuş* 'yırtıcı kuşlar, özellikle şahin ve doğan, kuş', 'kuş' (1561, 3: 547).

Türkçede genel kuş anlamından, yırtıcı kuşlar için özel bir ad anlamı da kazanan kelimenin sadece bu anlamı Farsçada kullanıldığı için anlam daralması olmuştur.

oġlān 'prens' birleşik kelimelerde (ör. ev oġlanı) sıklıkla 'uşak, hizmetçi' < Tü. (Çağ.). *oġlan* 'oġul, (özel olarak) prens, hizmetçi' (498, 2: 78).

İncelenen eserden hareketle, Farsçanın kelimenin temel anlamı olan 'oġul'u kopyalamadığı fakat kelimeyi yan anlamlarıyla işlek şekilde kullandığı görülmektedir. Burada kelimenin pek çok anlam alanından birkaçının öğrenildiği görülmektedir.

sūrmīšī + ķardan '(cenaze törenlerinin sonunda) kötü ruhları kovma töreni yapmak' < Tü. (Çağ.) *sūr-* 'sürmek, kovmak' [*sūr-* 'sürmek' - *mīšī* - *ī* + *ķardan*] (1288, 3: 289).

Bu kelime, sınırlı bir bağlamda öğrenmeden dolayı sadece özel bir 'kovma' eylemine ad olduğu için, anlam daralması olmuştur.

tağār ‘tabak; bir ölçü (1000 mann = 83,4 kg); kumanya (tahıllı)’ < ? Tü. *tağar* ‘çuval; tabak, kap, bir ölçü, kumanya’ (905, 2: 512).

Türkçede kazandığı pek çok anlam varken Farsça bunlardan bazılarını kullanmıştır, bu yüzden kelimeye bir anlam daralması yaşanmıştır.

tağar-tağar, daha çok *tağar-tuğur* = *tağar-tuğur kardan* ‘(kalp, nabız) atmak, çarpmak’ < Özb. **tağar-tuğur* (yansıma kelime) (2003, 4: 275).

Bu kelime Farsçada ses benzerliği dolayısıyla kalp atışı anlamı kazanmıştır. Aslında ses taklidi olan kelimenin genel kullanımı, kalp atışını ifade eder şekilde özelleştiği için kelimeye anlam daralması olmuştur.

türkän ‘bir kadın unvanı’ < Tü. (ET.) *türkän*, (Har., Çağ.) *terkän* ‘her iki cinsiyet için de kullanılabilen bir unvan’ (889, 2: 495).

Kelime genel bir unvan iken sadece kadınlar için kullanılan bir unvan olmuştur.

torqa ‘ardıç kuşu’ < ? Tü. **torğa* ‘tüm küçük kuş türleri’ (887, 2: 482).

Küçük kuş türlerinin tümünün adı iken Farsçaya özel bir kuşun adı olarak geçmiş, kelimenin kavram alanında bir daralma yaşanmıştır.

1.2. Anlam Genişlemesi

Anlam genişlemesi önceki bazı çalışmalarda, anlam alanı dar olan bir sözün zamanla ilgili bulunduğu kavram alanı içinde yayılarak daha geniş, daha genel bir anlam kazanması; bir göstergenin başlangıçta bir nesnenin, bir varlığın, bir eylemin bir bölümünü ya da türünü anlatırken zamanla onların bütünü, bütün türlerini anlatır duruma gelmesi; sözcüğün çeşitli çağrışımlarla, tasarımlar ve fikirlerle daha geniş bir anlam kazanması ve ister tek anlamlı isterse çok anlamlı bir kelimenin bir ya da birkaç yeni anlam daha kazanması olarak tanımlanmıştır (bk. Aksan 2016: 114; Karaağaç 2013b: 128).

Anlam daralmasının tersine bir yol izleyen anlam genişlemesi bir kelimenin gerçek anlamı kullanımda olduğu hâlde mevcut anlamına ek, yan anlam, mecaz anlam veya terim anlam kazanmasını ifade eder. Bu anlam olayında alt anlamdan üst anlama geçiş söz konusudur. Özel anlam taşıyan bir kelimenin zamanla kendi türündeki diğer nesnelere yerine geçmesi de (icat adlarının o türün genel adı olması gibi) bir anlam genişlemesi olayıdır (krş. Demirci 2017: 231; Karaağaç 2013b: 128).

alda + kardan ‘aldatmak, (misafiri) geçirmek, bebeği avutmak’ < Tü. (Özb.) *alda-* ‘aldatmak, kandırmak’ [< *al* ‘hile’ - *da-* ‘aldatmak’] (533, 2: 115).

Kelimenin Farsçada ‘misafiri geçirmek ve bebek avutmak’ gibi yeni anlamlar kazandığı görülmektedir.

aliğ ‘kadınsı, yumuşak, rezil’ < ? Tü. *aliğ* ‘aptal, zayıf’ (535, 2: 116).

Türkçedeki anlam katmanlarının üzerine yenilerini eklediği için anlam genişlemesi olmuştur.

āṣām ‘içki, erzak; pirincin kaynatıldığı su, yetersiz beslenme, hayatı destekleyecek yeteri kadar yiyecek’ < Tü. *aşam* ‘yemek, yiyecek’ [< *aş* ‘yemek’ - *a-* ‘yemek yemek’ - *m*] (483, 2: 64)

Türkçedeki anlamlarıyla ilişkili başka anlamlar da kazandığı için anlam genişlemesi olmuştur.

baçkam ‘yazlık’ < Tü. *beçküm* ‘evin sofası’ (722, 2: 270).

Kaşgarlı Mahmut’un sözlüğünde kayıtlı olan kelime ‘evin sofası’ anlamında kullanılmaktadır (Kaşgarlı, 2013: 77). Kelimenin Farsçaya geçerken evin bir bölümü yerine ‘ev’, daha sonra da ‘yazlık’ anlamı kazanarak anlam genişlemesi yaşadığı görülmektedir. Kelimenin Türkçe olup olmadığı konusunda tartışmalar olmakla birlikte G. Doerfer kelimenin asıl anlamının ‘evin sütunlarla çevrili ve süslü salonu’ olduğunu ifade etmektedir.

balāk ‘pantolonların paçaları; çekmeceli dolapların ayakları’ < Tü. *balak* ‘pantolon paçası’ (762, 2: 312).

Benzetme yoluyla yan anlam kazanarak anlam genişlemesi yaşamıştır.

çaqqān (konuşma dilinde) ‘çevik, hızlı, becerikli; rahat, iyi oturmuş (kıyafetler hakkında); çevik, çabuk, ustalıklı’ < Tü. (Özb.) *çaqqan* ‘becerikli, atik, tez canlı’ [< *çaq-* ‘hızlıca hareket etmek’ - *қан*] (1088, 3: 76).

Tacikçedeki temel anlamı ‘hızlı’ demek olan bu kelime, ‘becerikli’ anlamından ‘rahat ve iyi oturmuş’ anlamında da kullanılmaya başlamıştır.

çömāk ‘küçük burun, buruncuk; (semaver için) musluk’ < Tü. (Özb.) *çömāk* ‘tıpa, musluk’ (1147, 3: 123).

Benzetme yoluyla kazandığı yeni anlamlar dolayısıyla anlam genişlemesi olmuştur.

kerükyarāḳ ‘saray ihtiyaçları; daha sonra, saray ihtiyaçlarını karşılayan kişiler’ < Tü. (Çağ.) *keräk-yaraḳ* ‘saray ihtiyaçları’ [< *kerek* ‘gerekli olan şey’ + *yaraḳ* ‘eşya, silah, donatma’] (1631, 3: 593).

Bu kelime saray ihtiyaçları anlamında iken sonradan bu ihtiyaçları temin ile uğraşan saray görevlileri anlamını da kazanmıştır.

otāḳ ‘bir prensin büyük çadırı’, günümüzde ise ‘okul sınıfı, oda, büro’ < Tü. (Çağ.) *otaḳ* ‘çadır’ (489, 2: 66).

Türkçeden kopyalandığı dönemin aksine yeni anlamlar kazanmıştır. Türkçede de daha sonra oda anlamında kullanılan bu kelimedede anlam genişlemesi olmuştur.

tātārī ‘genellikle Tatarlar tarafından giyilen bir tür yırtmaçlı ceket, iyi misk, iyi arkadaş’ < Tü. *Tatar* ‘kabile adı’ [< *tatar* - *ī*] (850, 2: 433).

Kelimenin Farsçada yeni anlamlar kazandığı görülmektedir.

tōr ~ **tūr** ‘misafirperverlik, konuk ağırlama’ < ? Tü. *tōr* ‘konuğa oturması için verilen onur yeri, başköşe’ (955, 2: 607).

Misafire hürmetten ötürü verilen en iyi yerin adyken, konuk ağırlama anlamına geçmiş, anlam genişlemesi yaşamıştır.

Aşağıdaki kelimelerde de kazanılan yeni anlamlardan dolayı anlam genişlemesi yaşanmıştır:

buncūḳ ‘renkli daireler ve toplar, şişe kırıkları, süslenmiş at’ < Tü. (Osm.) *buncuḳ* ‘boncuk’ (1994, 4: 272).

çaḳīdan ‘birine katılmak, birisine bağlı kalmak, birini tutmak; sivri bir şeyi ya da bir çiviye çakmak; vurmak, birlikte vurmak, kargaşalı olmak; dava açmak; yetersiz olmak’ < Tü. (Çağ.) *çak*- ‘vurmak, çakmak; iftira atmak’ [< *çak*- ‘çakmak’ - *ī* - *dan*] (1100, 3: 81).

çēt ‘taraf, taşra, kenar; uzak, uzaktaki; yurt dışı, sınır dışı’ < Tü. (Özb.) *çet* ‘yan, taraf, sınır’ (1152, 3: 128).

kāflāmū ‘şeker, çeşitli tohumlar ve diğer çeşnilerle hazırlanan tatlı; masturbasyon’ < Az. *kāflāmā* ‘masturbasyon’ [< Far. *kaf* ‘el ayası; köpük’ - *lā* - *mā*] (2098, 4: 302).

ḳīz ‘kız, hristiyan kadın’ < Tü. (Çağ.) *ḳiz* ‘kız çocuğu, genç kadın’ < Osm. (1601, 3: 569).

saḳḳā ‘zar atma, şans oyunlarındaki sıra, perakende satıştaki ciro, falcılık mükafatı’ < Tü. (Özb.) *saḳḳa* ‘zar atma’ (1248, 3: 254).

sangīn ‘süngü; ağır; katı, (orduda) sayısız; sıkı; inatçı’ < ? Tü. *sūnjū* ‘süngü’ (1275, 3: 279).

ulām ‘çevresinde, durmaksızın, muttasıl, postanın bağlantı istasyonu (bunun için ödenen vergi)’ < Tü. *ulam* ‘aralıksız, sürekli olarak’ [< *ula-* ‘bağlamak’ - *m*] (522, 2: 107).

yāl ‘yele, ense, kuvvet, yiğit vd.’ < Tü. (OT.) *yāl* ‘yele, yelenin altındaki yağ’ (1806, 4: 105).

yer-almāsī ‘bir tür enginar; patates’ < Tü. (Az.) *yer-almāsī* ‘bir tür enginar’ [< *yer* ‘yer’ + *alma* ‘elma’ - *sī*] (2127, 4: 311).

1.3. Genelleşme

Genelleşme, özel bir adın çeşitli toplumsal etkenler nedeniyle genel bir ad hâline gelmesidir (Atmaca 2011: 1145). Bayraktar, bunu anlam genişlemesinin bir alt dalı olarak değerlendirir ve özel adların tür adı hâline gelerek birçok dilde yaygınlaşması (2014: 172) olarak tanımlar. Farsça, Türklerle ilgili bazı kavim adlarını ve şehirleri genelleştirerek nesne isimleri oluşturmuştur.

bulğār ‘yumuşak deri (telatin)’ < Tü. *Bulğār* ‘kavim adı’ [< *bulğa-* ‘karışmak’ - *r*] (766, 2: 315).

Steingass’ta kelime *bulğārī* madde başında ‘Rus derisi’ anlamına gelmektedir (1975: 197). Kelime bir kavim adı iken, muhtemelen deri ticareti dolayısıyla, o kavmin ürettiği ürünün adı anlamına geçerek anlam genelleşmesi yaşamıştır.

hān-bālīg ‘hān-bālīg’den gelen bir çeşit kağıt’ < Tü. *han balik* ‘Moğollar zamanında Pekin’in adı, kelime anlamı; hanım şehri’ (2032, 4: 282).

Bir şehir adı iken orada üretilen kâğıt anlamına geldiği için kelime anlam genelleşmesi olmuştur.

tātārī ‘genellikle Tatarlar tarafından giyilen bir tür yırtmaçlı ceket, iyi misk, iyi arkadaşı’ < Tü. *Tatar* ‘kabile adı’ [< *tatar* - *ī*] (850, 2: 433).

Bir kavim adı o kavmin ürettiği ürünün adı anlamına geçerek kelime anlam genelleşmesi yaşamıştır.

1.4. Anlam İyileşmesi

Demirci, anlam iyileşmesi terimini, önceden kötü anlam ifade eden kelimelerin zaman içerisinde olumlu anlam kazanmasıyla ortaya çıkan durum olarak tanımlar (2017: 128). Terimle ilgili bazı belirsizliklerden ötürü, anlam iyileşmesinin kötü anlamdaki bir kelimenin zamanla iyileşmesini mi, yoksa kelimenin daha iyi bir anlam kazanmasını mı ifade ettiği, araştırmacılar tarafından tartışılrsa da, bu başlık altında kelimenin daha iyi anlam kazanması da kötü anlamdan iyi anlama geçmesi de anlam iyileşmesi kabul edilmiştir.

āğāçī* ‘Selçuklularda başbakan’ < Tü. *agīçī* ‘hazineci, (özel olarak) elbise bekçisi’ [< *agī* ‘hazine’ - *çī*] (72, 2: 491).

Kelimenin daha üst bir rütbeyi ifade eder olması bir tür anlam iyileşmesidir.

bīlik ‘vecize, bir hükümdarın bilgece söylediği söz’ < Tü. (Çağ.) *bilik* ‘bilgi’ [*bil-* ‘bilmek’ (*i*)*k* (< E.T *bil* - (*i*)*g* ‘bilgi’)] (835, 2: 416).

Kelime hükümdar sözü anlamıyla anlam iyileşmesine uğramıştır.

ātākā ‘prens eğitici’ < Tü. *ātākā* ‘(aslen belki) süt kardeşin babası’ [< *ata* - *ākā*] (419, 2: 9).

Bu kelime *baba* sözcüğünün yarattığı çeşitli anlamsal etkilerle ‘süt kardeşi eğiten, yetiştiren kişi’ anlamından ‘prens yetiştiren kişi, lala’ anlamı kazanmış bu yönüyle anlam iyileşmesi yaşamıştır.

kündā ‘Macar kralı’ ~ *kündār* (Hazarlarda yüksek bir unvan) < ? (Hazar Türkçesi) **kündā(r)* ‘bir tür savaş bakanı’ (1649, 3: 609).

Kelime daha yüksek bir rütbeyi ifade eder duruma geldiği için, anlam iyileşmesine uğramıştır.

yōldāš ‘hükümdarın sırdaşı’ < Tü. (Az.) *yōldāš* ‘hükümdarın sırdaşı’, aslında ‘yol arkadaşı’ [< *yol* ‘yol’ - *daš*] (1928, 4: 225).

Kelime ‘aynı yolu paylaşanlar’ anlamından mecazlaşmış önce ‘arkadaş, dost, sırdaş’ anlamları kazanmış, buradan da ‘hükümdarın sırdaşı’ anlamını kazanarak, yeni bir anlam iyileşmesi daha yaşamıştır.

1.5. Anlam Kötüleşmesi

Anlam kötüleşmesi, önceden anlam bakımından olumlu çağrışımları olan kelimelerin çeşitli sebeplerle kötü veya kötüye giden bir anlam kazanmasıdır. *Pejorasyon* olarak da adlandırılır (bk. Demirci 2017: 229; Karaağaç 2013b: 141).

and ‘şüpheli veya iki anlamlı konuşma’ < ? Tü. *and* ‘yemin, and’ (561, 2: 128).

Kelime ‘yemin’ anlamından ‘şüpheli konuşma’ anlamına geçerek anlam kötüleşmesine uğramıştır.

asaw ‘atların hâlsiz kalıp güçsüzleştiği bir tür hastalık’ < Tü. (Özb. ağızları) *asaw* ‘(atlar için) haşarı, azgın’ (479, 2: 58).

Kelimenin bir hastalığa ad olmasından dolayı anlam kötüleşmesi yaşadığı söylenebilir.

emçi ‘geleneksel tedavi uygulayan hekim’ ‘şarlatan hekim’ < Tü. (Özb.) *emçi* ‘geleneksel tedavi uygulayan hekim’ [< *em* ‘ilaç, deva’ - *çi* ‘doktor’] (667, 2: 215).

Kelime, şarlatan hekim anlamıyla anlam kötüleşmesi yaşamıştır.

hātūn ‘hanım kadını, sonraları: soylu kadın, hatta (basitçe) kadın’ < Tü. (ET., OT.) *hātun* [< *katun*] aa. (1159, 3: 132).

Kelimenin ‘soylu kadın’ anlamından giderek ‘sıradan kadın’ anlamı kazanması bir tür anlam kötüleşmesidir.

türk ‘Türk; köle; step göçebesi; güzel kişi; zalim adam; soyguncu’ < Tü. *Türk* ‘kabile adı’ (888, 2: 483).

Kazandığı yeni anlamlardan ötürü anlam genişlemesi olmuştur. TMEN’de bu kelimenin ‘güçlü’ anlamından ‘kabile adı’ anlamını kazandığı belirtilmiştir.

1.6. Anlam Boşalması

Dil birimlerinin anlamını yitirmesi, şeklinde tanımlanabilecek anlam boşalması, bilinen genel sözcük veya söz dizimi birimlerinden birini alıp toplumun tanımadığı tek bir varlığa verme işidir. Türkçede anlamlı bir birim iken Farsça da anlamı tam anlamıyla boşalmış kelimeler, kuvvetle muhtemel dili az tanımakla ilgili olmalıdır (krş. Karaağaç 2013b: 121).

belü dīk belü (anlam bildirimsiz) < Tü. (Az.) *belä* ‘böyle’ (1991, 4: 272).

būdūr kī (anlam bildirimsiz) < Tü. (Az.) *budur ki* ‘budur ki’ [*bu* ‘bu’ +*tur-* ‘durmak’ - *ur* + *ki*] (1995, 4: 272).

elä ast belä ast (anlam bildirimsiz) < Tü. (Az.) *elä, belä* ‘öyle, böyle’ (1978, 4: 266).

vārdūr (anlam bildirimsiz) < Az. *vardur* ‘vardır’ [*< var* ‘var’ +*dur* (< *tur-* ‘durmak’ - *ur*)] (2118, 4: 307).

yōhla (anlam bildirimsiz) < ? Az. *yohla* ‘dene!’ [*< yoh* ‘yok’ -*la-* ‘denemek, sınamak’ - \emptyset] (2132, 4: 313).

2. Anlam Aktarması

Anlam aktarması “anlatılmak istenen kavramın onunla bir yönden ilişkisi, benzerliği, yakınlığı olan başka bir kavramla anlatılıp göstergenin yeni bir anlam kazanmasıdır” (Aksan 2016: 79). Karaağaç’ın *iğretileme* başlığı altında ele aldığı bu konu “nedensiz sözlük birimlerinin nedenli olarak kullanılması” şeklinde tanımlanmıştır (2013b: 467).

2.1. İnsandan Doğaya Aktarma

İnsana ait fiziksel veya ruhsal özelliklerin adlarının doğadaki canlı veya cansız varlıklara aktarılarak yeni anlamlar kazanmasıdır. Organların ve vücut bölümlerinin adlarının doğadaki nesnelere aktarılması en sık görülen insandan doğaya aktarma biçimidir. Bunlar dile yerleşerek kalıplaşmış yeni anlamlar oluşturabildiklerinden *ölü deyim aktarmaları* olarak da adlandırılırlar (Aksan 2016: 85).

būgrāk ‘(haşlanmış et, un vb. şeylerden yapılan) yemek türü’ < Tü. **buğrak* [*<? buğra* ‘Buğra hanım yapılmasını istediği ve kendi adını verdiği bir yemek’ - *k*] (794, 2: 345).

Bir insanın adı, bir yemeğin adı olmuş, böylece insandan doğaya aktarma yapılmıştır.

bulğār ‘yumuşak deri (telatin)’ < Tü. *Bulğār* ‘kavim adı’ [*< bulğa-* ‘karışmak’ - *r*] (766, 2: 315).

Steingass’ta kelime, *bulğārī* biçiminde madde başı olarak verilmiş ve ‘Rus derisi’ anlamına gelmektedir (1975: 197).

2.2. Doğadan İnsana Aktarma

Doğadaki nesnelerin adlarının ve bunlarla ilgili sıfatların insanlar için kullanılmasıdır. Her dilde görülen bir deyim aktarması türüdür ve bu tür aktarmalarda diller arasında benzerlik ve koşutluklara rastlanır (Aksan 2016: 83).

çömāk ‘küçük burun, buruncuk; (semaver için) musluk’ < Tü. (Özb.) *çömāk* ‘tıpa, musluk’ (1147, 3: 123).

Doğadaki bir varlığın özelliği insana aktarıldığı için doğadan insana aktarma yapılmıştır.

daylāk ‘ince, zayıf, narın’ < ? Az. *daylāk* ‘tay’ (2043, 4: 286).

Bir hayvanın özelliği insana aktarılmıştır.

kol çomāk ‘sağlıklı’ < Tü. (Az.) *kol-çomāk* ‘güçlü’ [< *kol* ‘kol’ - *çomāk* ‘savaş topuzu’] (1576, 3: 558).

Kolun çomağa benzetilip bunun sağlıklı bir insana ait bir özelliğe ad olmasından dolayı doğadan insana aktarma yapılmıştır.

sārū-ašlānī ‘askerî bir iltifat, aşağı yukarı bir aslanın (savaşçılık) özelliğini taşıyan anlamına gelir.’ < Tü. (Eski Osm.) *saru aslan* ‘sarı aslan, bu övgüyü taşıyan kişi’ [< *saru* + *aslan* - ī] (1207, 3:220).

Doğadaki bir varlığın özelliği insana aktarıldığı için doğadan insana aktarma yapılmıştır.

sirma, ‘çok ince olmak’ (aşağı yukarı = *sirma şudan* ‘ipliğe dönmek’) < Tü. (Osm., Az.) *sirma* ‘metal iplik’ < Yun. *sirma* (1240, 3: 248).

Doğadaki bir varlığın özelliği insana aktarıldığı için doğadan insana aktarma yapılmıştır.

yāl ‘yele, ense, kuvvet, yiğit vd.’ < Tü. (OT.) *yāl* ‘yele, yelenin altındaki yağ’ (1806, 4: 105).

Kelimenin yiğit anlamı kazanmasıyla doğadan insana aktarma yapılmıştır.

2.3. Doğadaki Nesneler Arasında Aktarma

Doğadaki varlıklar arasında yine benzerliklere dayanan ve benzetmenin ileri bir aşaması olan aktarmalardır. Her dilde görülen bu tür aktarmalar hayvandan bitkiye, hayvandan hayvana, hayvandan nesneye veya nesneler arası yapılmış aktarmalar olabilir (Aksan 2016: 84).

balāk ‘pantolonların paçaları; çekmeceli dolapların ayakları’ < Tü. *balak* ‘pantolon paçası’ (762, 2: 312).

Benzetme yoluyla yan anlam kazanarak anlam genişlemesi yaşamıştır. Doerfer’in kaydettiği bilgilere göre, kelimenin ‘pantolon paçası’ anlamından dolapların ayaklarını ifade eder anlama gelmesi doğadaki nesnelere arasındaki anlam aktarmasına bir örnek teşkil eder.

bēl-bāklī ‘tarla çaylağı’ < Tü. (Çağ.) *bel bakli* (‘kuş’ anlamı Türkçede belgelenmiyor.) ‘kelime anlamı olarak; bel bağı olan’ [< *bel* ‘bel’ + *bağ* - *ı* ‘belbağı’ - *lı*] (834, 2: 415).

Benzetme yoluyla, görsel bir durum bir kuşun adı olmuştur.

çibūk, çubūk ‘nargile’ < Tü. (Eski Osm.) *çibuk* ‘nargile’ [< *çib* ‘düz ve ince dal’ - (*i*)*k*] (1059, 2: 43).

İnce çubuk anlamına gelen kelime benzerlik ilişkisi ile nargilenin adı olmuştur.

muncūk? mancūk? ‘flama ucu’ < Tü. (Az.) *muncuk* ‘inci’ (1740, 3: 24).

Şekil benzerliğinden dolayı ‘inci’ anlamından sancağa takılan yuvarlak nesnenin adı olmuştur.

tīn ‘Rus para birimi, demir para’ < Tü. (Özb.) *tiyin* aa. (1013, 2: 667).

Türkçede *tiyin* ‘sincap’ demektir ve bu hayvanın kürkünün takas yoluyla satılmasından ötürü sonradan ‘para’ anlamı kazanmıştır, doğadaki nesnelere arasında aktarmaya örnektir.

tōz ‘akkayın ağacı kabuğundan yay mahfazası; akkayın ağacının kabuğu; akkayın ağacı’ < Tü. (OT.) *toz* ‘akkayın ağacının kabuğu’ (960, 2: 611).

Bir ağaç türünün adı, ondan yapılan bir alete de ad olduğu için doğadaki nesnelere arasında aktarma yapılmıştır.

2.4. Somutlaştırma

Soyut kavramların, çeşitli durum, davranış ve duyguların somut göstergelerle dile getirilmesidir (Aksan, 2016: 84-85).

çök ‘diz çökme (hükümdara sayılı göstermek amacıyla); diz; develerin diz çökmesi’ < Tü. (Çağ.) *çök* ‘diz çökme’ (1141, 3: 120).

Kelimenin Farsçada ‘diz’ anlamı da kazanması somutlaştırmaya örnek olabilir.

2.5. Duyular Arası Aktarma

Farklı duygu alanlarına ait kavramların bir araya getirilerek daha canlı bir anlatım sağlanmasıdır (Aksan 2016: 87).

ipār ‘kekik, çördük otu’ < Tü. *ipar* ‘koku, misk’ (411, 2: 2).

Genel ‘güzel koku’ anlamının daralmasıyla Farsçada güzel kokan bir bitkinin adı olmuştur. Bu kelime aynı oluşturma yönüyle Anadolu ağzlarında güzel kokan bitkiler için de kullanılmaktadır. Koklama duyusundan görme duyusuna aktarma yapılmıştır.

3. Başka Anlama Geçme

İki anlamın ölçülemez, karşılaştırılmaz duruma gelmesi olarak tanımlanabilecek olan başka anlama geçiş olayı genellikle dilden dile aktarımlar sırasında ortaya çıkar. Anlam kayması da denilen bu dil olgusunda kelimeler eskiden yansıttığı kavramdan tümüyle ayrılarak yeni bir kavrama ad olur (Sav 2013: 161).

aḫsūm ‘saldırmaya hazır’ < Tü. (Özb.) *aḫsum* ‘inatçı’ (510, 2: 90).

āl ‘kırmızı devlet mührü’ < Tü. *al* ‘kırmızı, pembe’ (517, 2: 94).

bāk-toḡdī ‘soylu bir adamın oğlu, soylu bir genç’ < Tü. *bäg toḡdī* ‘Bey olarak doğdu.’ (1989, 4: 271).

çaḫmāçī ‘iğneleme, alay’ < Tü. **çaḫmaçī* ‘iftira’ [*çak-* ‘iftira etmek’ - *maç - ī*] (1096, 3: 79).

dāş ‘vahşi; vahşi şartlarda tüyleri dökülmüş bir şahin’, *dāsh-tūlak* ‘tüyleri dışarda dökülmüş (*hāna tūlak*’a zıt olarak)’ < Tü. (Az.) *daş* ‘dışarıda’ (1174, 3: 195).

ēbak ‘put’ < ? Tü. *ay-bäg* ‘bir hükümdar adı olarak ay bey’ (632, 2: 173).

eng ‘tıpkı, kesin, sahiden, doğru, < ? Tü. (Çağ.) *āḡ* ‘çok, en’ (566, 2: 130).

ērgünäk ‘ince dallarla örülmüş çit’ < ? Tü. (Özb.) *ergänäk* ‘duman deliği halkası’ (640, 2: 181).

eytigīn, ebtigīn, etgīn, abtagan⁵ ‘ev sahibi, mal sahibi, aile reisi, Türk’ < ? Tü. *eb tigin* ‘ev prensi’ (634, 2: 174)⁶.

ōčēšmīšī ‘kavgacı sözlerle suçlamak’ < Tü. (Çağ.) *ōčāš-* ‘kavga etmek, dalaşmak’ [*ōč* ‘öç’ - *e-* ‘düşman olmak’ - *š* - *miş* - *ī*] (583, 2: 139).

kadāk ‘metalden yapılmış ataş (porselen tabak için); metal destek, metal ataş (porselen tabağı tutturmak için)’ < Tü. (Özb.) *kadak* ‘ağırlık ölçüsü, sağlamaştırma; klips; çivi’ [*kada-* ‘içine sokmak, batırmak, rapt etmek’ - *k*] (1435, 3: 420).

korūm ‘yedi renkli bir taş’ < ? Tü. *korum* ‘heyelan, yığıntı, moloz’ (1476, 3: 460).

ōra ‘tahıl ve yulaf saklamak için torba’ < Tü. (Özb.) *ora* ‘hendek, çukur’ (592, 2: 144).

pašmāk ‘at’ < Tü.? *başmak* ‘bir yaşında buzağı’ (841, 2: 426).

sallāna, sellāne (rāh raftan) ‘güçlkle ilerlemek’ < Tü. (Az.) *sallana* ‘sallanarak’ [*salla-* ‘sallamak’ - *n-* ‘sallanmak’ - *a*] (2050, 4: 289).

sāzak ‘yarıldığında meşale gibi yanan bir reçineli çam’ < ? Tü. *sazak* ‘bataklık; bitki yetişen yer’ (1209, 3: 222).

süpūr ‘çöpçü’ < Tü. (Az.) *süpür-* ‘süpürmek’ (2047, 4: 287).

šavkūn ‘ağlama’, *šavkūn kardan* ‘bağırarak, gürültü yapmak’ < Tü. *çapkun* ‘baskın’ (2054, 4: 291).

Çapkun kelimesinin bulaşması ile oluşmuş bu kelime onun anlamsal bazı özellikleri de taşımaktadır.

⁵ Karaçay - Malkar Türkçesinde de *üy biyçe* ‘hanım, zevce, evin hanımı’ (Tavkul, 2010: 424) diye bir kelime vardır ve yaklaşık olarak hanım ağa, evin sözü en çok geçen hanımı manalarında kullanılır. Morfolojik ve semantik açıdan aynı kuruluştaki olan bu iki kelime, Doerfer’ in Türkçe olup olmadığı konusunda şüphe ile yaklaştığı yukarıdaki kelimenin Türkçe olduğunu kanıtlar niteliktedir.

⁶ G. Doerfer’ in bahsetmediği, madde başı *etgīnī* (Steingass 1975: 128) olan bir kelime daha olup, ‘sahiplik, yasal sahiplik’ anlamına gelmektedir. Bundan dolayı Doerfer’ in Türkçe olup olmadığı konusunda şüpheli olduğu bu kelime Türkçe olmalıdır. Sadece, kelimenin üzerine Farsçanın belirsizlik yapan *-ī* eki gelmiştir.

tarsā ‘Hıristiyan, ateşe tapan, (genellikle: kafır)’ < Tü. (kelimenin Türkçe *ters* ‘yanlış, ters’ ilişkili olduğu ifade edilmektedir. (880, 2: 474).

tōnlūk ‘hanın prenseslerine çeyiz olarak verilen büyük araziler’ < Tü. (Çağ.) *tonlık* ‘(kelime anlamı olarak) giyim için gerekenler, kıyafet parası’ [< *ton* ‘elbise’ - *luk*] (990, 2: 645).

yarīndāk ‘iç organlar, eldiven yapılan hayvan derisi’ < ? Tü. *yarındağ* ‘kemer’ (1856, 4: 161).

yalmān ‘kılıç darbesi’ < Tü. *yalman* ‘kılıcın ucu’ (1891, 4: 189).

? **yūk** ‘pişirme şiş; eski kıyafet ya da paçavralarla birlikte dikilen üzerine pişirmek üzere eklemek konan şey’ < ? Tü. *yük* ‘yük, mal balyası’ (1926, 4: 224).

yūlūk ‘özel bir mahkeme, temyiz mahkemesi’ < Tü. *yuluğ* ‘fidye’ [*yul*-bedel ödemek, çözmek, kurtarmak - (*u*)*k*] (2133, 4: 314).

3.1. Farsça / Arapça Yapıların Eklenmesiyle Başka Anlama Geçme

Bu bölümde incelenen kelimelerde, Türkçe sözcüğün anlam değişimini başka dillerdeki ek veya kelimeler sağlamıştır.

gānāt, cam‘i gānāt ‘mezbaha’ < ? tü. *kan* ‘kan’ [< *kan* ‘kan’ - *āt*] (1357, 3: 360).

Bu kelime ‘kan’ anlamından ‘kanların olduğu yer’, yani ‘mezbaha’ anlamına gelerek anlam değişmesine uğramıştır.

ḳardāšī ‘kardeşlik’ < Tü. (Har.) *ḳarındaş*, (Az.) *ḳardaş* ‘kardeş’ [< *karın* ‘karım’ - *daş* - *ī*] (1471, 3: 457).

Farsça belirsizlik *ī*’sinin eklenmesiyle ‘kardeşlik’ anlamı kazanmıştır.

ḳōzğālmīšī ‘telaş, kargaşa’ < Tü. (Çağ.) *ḳozğal-* ‘heyecanlanmak’ [< *ḳozğal-* ‘heyecanlandırmak’ - *l-* ‘heyecanlanmak’ - *mīš* - *ī*] (1560, 3: 546).

Farsça belirsizlik *ī*’sinin ve *-mīš* sıfat-fiil ekinin eklenmesiyle *ḳozğal-* fiili ‘telaş’ manasıyla isim olmuştur.

ḳūrmišī ‘düzenleme’ < Tü. (Çağ.) *ḳur-* ‘kürmek’ [< *ḳur* ‘kürmek’ - *mīš* - *ī*] (1556, 3: 544).

Farsça belirsizlik *ī*’sinin ve *-mīš* sıfat-fiil ekinin eklenmesiyle *ḳur-* fiili ‘düzenleme’ manasıyla isim olmuştur.

türktāz ‘saldırı, ani baskın’ < Tü. *türk* + Far. *tāz* ‘saldırma’ [< Far. *tāz* ‘saldırma’ (< *tāhtan* ‘saldırmak, avlamak, dört nala koşturmak’) (890, 2: 498).

Farsça bir ismin eklenmesiyle kelime yeni bir anlam kazanmıştır.

yālbārmīṣī ‘dua, rica’ < Tü. (Çağ.) *yalbar-* ‘yalvarmak’ [< *yalbar* - *mīṣ* - *ī*] (1808, 4: 107).

Farsça belirsizlik *ī*’sinin eklenmesiyle *yalbar-* fiilli ‘dua’ manasıyla isim olmuştur.

3.2. Zıt Anlama Geçme

Bir kelimenin anlamının tam tersi anlama gelecek yönde değişmesidir. Zıtlık dillerde en büyük komşuluklardan biridir. Dolayısıyla bir durumu ifade ederken zihinde canlanan kavramlardan biri de onun zıt anlamıdır. Bu komşuluk zamanla bu iki zıt kavramın (*tavan-taban* örneği gibi) birbirine benzemesine veya diller arası ilişkilerde kelimenin zıt anlama gelecek şekilde değişmesine sebep olabilir. Bir diğer neden de dili az tanımadan kaynaklanan yanlış anlamlandırma’dır.

and ‘şüpheli veya iki anlamlı konuşma’ < ? Tü. *and* ‘yemin, and’ (561, 2: 128).

bāci ‘kız kardeş, evlenmiş kadın, leydi’ < Tü. (Az.) *baci* ‘abla, daha çok da evli akraba’ (682, 2: 231).

ākā ‘yaşça büyük kadın akraba’ < Tü. (Selç.) *ākā* ‘ağabey’ < Özb. *ākā* ‘ağabey’ (512, 2: 91).

sāncī ‘tıbbi terim: acısız durum’ < Tü. (Az.) *sancī* ‘sancı’ [< *sanç-* ‘sokmak’ - *ī*] (2046, 4: 287).

ṭapān ‘huzursuz, tedirgin, dikkati dağılmış’ < ? Tü. (Osm.) *taban* ‘cesaret, kararlılık, enerji’ < ? (1341, 3: 339).

Sonuç

Toplumlar arasında, iç içe veya komşu olarak yaşamının ya da teknoloji gibi gelişmelerin etkisiyle bilim, sanat, kültür, ticaret, din gibi geniş yelpazeli alanlarda birtakım etkileşimler olur. Bu etkileşimlerden ilk etkilenen unsurlardan biri şüphesiz iletişimin en önemli öğelerinden olan

dildir. Bu etkileşimlerin nicelik olarak fazlalığını belirleyen önemli faktörler ise zaman, ilişki sıklığı ve yoğunluğudur.

Türkler bu bağlamda en az iki bin yıldır farklı coğrafya ve zaman dilimlerinde ilişki içinde olduğu, Çinliler, Farslar, Araplar, Rumlar, çeşitli Kafkas ve Balkan halklarıyla, birlikte ya da komşu olarak yaşamış, onlara bazı şeyler öğretmiş ve onlardan birtakım bilgiler öğrenmişlerdir. Bunun bir yansıması olarak Türkçede, yaklaşık yirmi dilden çeşitli kopyalar bulunmaktadır. Buna paralel olarak Türkçe de adı geçen dillere bazı izler bırakmıştır.

Türklerin Çinlilerden sonra en çok ilişki içinde oldukları toplum Farslardır. Milat öncesine kadar götürülebilen bu ilişkilerde, özellikle Yeni Farsçadan (8-9. yy.) itibaren Farsçanın Türkçeye çeşitli açılardan yaklaştığı görülmektedir. İncelenen TMEN'de, 1726 madde başında, Türkçe kopyaların Farsçada yaşadığı anlamsal değişimler incelenmiş, yaklaşık 250 tanesinde ise çeşitli anlam değişimleri tespit edilmiştir. Anlam değişmesine uğrayan kelimeler çoğunlukla isimler olup bunda dil ilişkilerinde en kolay kopyalanabilen türün dilin isim kategorisi olması etkili olmuştur. Ayrıca kopyalanan çeşitli türlerdeki bu kelimeler, başka bir açıdan düşünüldüğünde, Türklerin Farslara öğrettiklerinin isimleridir. Çünkü dilin doğal eğilimi yeni karşılaşılan bir mefhum ya da nesneye yeni bir ad verme değil, o kelimeyi öğrendikleri toplumdaki ismiyle kabul etme yönündedir.

Bir başka dikkati çeken özellik, kopyalanan kelimelerin fonolojik, morfolojik ve semantik açıdan yaşadıkları garip değişimlerdir. S. Palmer'ın da dediği gibi "*Eğer dilin kelime dağarcığından bir kelime alınırsa (kopyalanırsa), o kelime, kaçak mallar gibi, sınırı geçmeden önce ağır bir geçiş ücreti ödemek zorundadır.*" (1882: VIII). Çünkü kopyalanan kelime artık o dilin hizmetine geçmiş olur, dolayısıyla hedef dilin gelişim ve değişimlerine ayak uydurmak zorunda kalır.

Kaynakça

AKSAN, Doğan (2004). *Dilbilim ve Türkçe Yazıları*. İstanbul: Multilingual.

AKSAN, Doğan (2015). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

AKSAN, Doğan (2016). *Anlambilim Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

ATMACA, Emine (2011). *Eski Oğuz Türkçesinden Türkiye Türkçesine Söz Varlığındaki Değişmeler ve Anlam Olayları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

OKOL, Elmas (2018). *Farsçaya Kopyalanmış Türkçe Kelimeler Üzerine Bir Dil İncelemesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

DEMİRÇİ, Kerim (2017). *Türkoloji İçin Dilbilim Konular Kavramlar Teoriler*. Ankara: Anı Yayıncılık.

DOERFER, Gerhard (1963). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen - Unter besonderer Berücksichtigung älterer Neupersischer Geschichtquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit (Band 1)*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH [16].

DOERFER, Gerhard (1965). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen - Unter besonderer Berücksichtigung älterer Neupersischer Geschichtquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit (Band 2)*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH [19].

DOERFER, Gerhard (1967). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen - Unter besonderer Berücksichtigung älterer Neupersischer Geschichtquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit (Band 3)*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH [20].

DOERFER, Gerhard (1975). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen - Unter besonderer Berücksichtigung älterer Neupersischer Geschichtquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit (Band 4)*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH [21].

KARAAĞAÇ, Günay (2008). *Türkçe Verintiler Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KARAAĞAÇ, Günay (2013a). *Anlam (Anlam Bilimi ve İletişim)*. İstanbul: Kesit Yayınları.

KARAAĞAÇ, Günay (2013b). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KILIÇ, Veysel (2009). *Anlambilime Giriş Temel Kavramlar*. İstanbul: Papatya Yayıncılık Eğitim.

MAHMUD, Kaşgarlı [çeviren: Atalay, Besim] (2013). *Divanü Lûgat-it Türk*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

PALMER, Abram Symthe (1882). *Folk-Etymology A Dictionary of Verbal Corruptions or Words Perverted in Form or Meaning, by False Derivation or Mistaken Analogy*. London: George Bell And Sons, York Street, Covent Gaede.

SAV, Bahattin (2003). Anlam Değişmeleri Üzerine Artzamanlı Bir İnceleme. Ankara: *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi* 23, 1, s. 147-166.

STEINGASS, Francis Joseph (1975). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. Beirut: Librairie Du Liban.

TAVKUL, Ufuk (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TÜRKÇEDE BAZI KİŞİ ADLARINDA ARGOLAŞMA, KAVRAMLAŞMA VE TEMSİL*

Murat ÖZŞAHİN**

Öz

Kişi adları, temel anlamından hareketle kişilere, yer yer başka canlılara ad olarak verilen ve artık temel anlamıyla ilgisi hissedilmeyen donuklaşmış sözlerdir. Kullanımda bir kimsenin adını teşkil eden sözün temel anlamı zihnimizde canlanmamaktadır. Ancak, kişi adlarının sosyal, kültürel değerler ve bireysel ülküler üzerinden belirli anlamlar taşıyan sözlerden oluştuğu ise değişmez bir gerçektir. Argolaşma ise, bir sözün genel dildeki anlamından çıkarak bir zümre içerisinde yeni bir anlamla kullanılmasıdır. Özellikle örtmece, tabu sözleri teşkil ederler. Bazen zümreler tarafından kişi adlarının da argolaştırıldığı ve yeni anlamlar kazandırıldığı anlaşılmaktadır. Kimi zaman ise kişi adlarının belirli bir zümrenin kullandığı örtmece bir anlamı karşılamadığı, genel dilde kullanılan genel bir anlamı karşıladığı görülmektedir. Bu tür kullanımlar, kişi adlarının argolaşması şeklinde kabul edilmemelidir. Genel kavramları ifade eden kişi adlarını argolaşmış olarak değil, kavramlaşmış olarak kabul etmemiz gerekmektedir. Örneğin; Mehmet sözü, bir kişi ismi olarak kullanılırken “Türk askeri, Türk Ordusunun bir üyesi” anlamında da görülür. Genel dilde Mehmetçik biçiminde kavramlaşmıştır. Kavramlaşmış kişi adları için ayrı bir değerlendirme yapılmış ve buna dair örnekler çalışma içerisinde sunulmuştur. Ayrıca bu çalışma içerisinde argo sözlüklerde de yer alan bu kişi adlarının kavram alanı, kökenleri, cinsiyet yükleri, temsilleri gibi çeşitli konularda tasnifleri yapılmış ve Türkçenin argo sözlüğüne güncel katkılar sunulmuştur.

* Bu çalışma 11-14 Ekim 2018 tarihinde Kazan Devlet Üniversitesinde gerçekleştirilen Geçmişten Bugüne Türk Ad Bilimi (Turkic Onomastics From The Origins To The Present Time) adlı konferans içerisinde sunulmuş bildiri metni temelinde gözden geçirilip yeniden ele alınarak genişletilmiştir.

** Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü
e-posta: mozsahin35@hotmail.com

Anahtar Kelimeler: Antroponim, eponim, kişi adları, argo, argolaşma, Türkçe.

SLANGIZATION, CONCEPTUALIZATION AND SYMBOLIZATION OF SOME ANTHROPONOMIES IN TURKISH LANGUAGE

Abstract

Anthroponomies are frozen words which aren't felt contact with their basic meanings. These words would be name for human or another alives via their central and concrete meanings. The basic meaning of anthroponomies that constitutes the name of a person, does not revive in our minds. However, it is an unchanging fact that the names of the people are composed of words which have meanings on social, cultural values and individual ideals. Slangization is the use of a word in a new meaning in a group by deducting the meaning it from the general language. Especially, slangization consist of euphemism and taboo words. Some anthroponomies are given new meanings and could have been slang by social groups. Sometimes, some anthroponomies don't indicate an euphemism meaning. They can provision a common meaning in general language. This kind of uses should not be accepted as slangization of anthroponomies. We need to accept person names expressing general concepts as conceptualizing instead of slangization. For example; While the word Mehmet is used as a person name, it is also seen as meaning of "Turkish soldier, a member of the Turkish Army". It has conceptualized as Mehmetçik in general langauge. It has been done a different analysis for conceptualized anthroponomies and the examples for conceptualized anthroponomies are presented in this study. Also, In this study some classifications were made on various issues like concept areas, origins, gender distinctions, symbols of the person names located in slang dictionaries. Actual contributions are made to the Turkish slang dictionary.

Keywords: Anthroponym, Eponym, Person Names, Slang, Slangization, Turkish.

1. Giriş

Ad bilimi (*onomastic*) dildeki bütün adlarla varlık arasındaki ilişkiyi inceleyen genel bilim alanıdır. Bu alan günümüz dil biliminde daha çok özel

adların incelendiği bir saha olarak kabul görmektedir. Özel ad bilgisi ise kapsamı itibarıyla yer, yurt, ülke, coğrafi adlar ile kişi adları olmak üzere hayli geniş bir alanı ihtiva eder. Özel ad bilgisi içerisinde kişi adları (*antroponim*), günlük dildeki kullanım sıklığı ve kaynaklandığı kültürel çevre yönüyle ayrı bir araştırma başlığı olarak ele alınır. Kişi adları; yapıları, kaynaklandıkları kültürel çevre, bireysel idealler ile dilin doğal dünyası içerisinde var olurlar. Gelişen toplumsal ilişkiler ve çeşitli sosyal zümrelerin etkileşimlerine bağlı olarak iletişimin özelleşmesi neticesinde pek çok söz, anlam değişimine uğramaktadır. Bu tür anlam değişimleri, görüldüğü üzere kişi adlarını da kapsamaktadır.

Türkiye Türkolojisinde söz bilimi içerisinde kişi adları ve de argo/argolaşma üzerine ayrı ayrı çalışmalar yapıldığı görülecektir. Biz de bu çalışmada kişi adları ile argolaşmanın birleştiği örnekleri tespit ederek yeni bir değerlendirme ve tasnif gerçekleştirme hedefliyoruz.

Türkçede argo üzerine yapılan F. Devellioğlu, H. Ersoylu, H. Aktunç gibi isimlerin temel başvuru niteliğindeki çalışmalarının yanında müstakil makale ve bildiriler de bulunmaktadır. Bu makale ve bildiriler içerisinde daha çok argolaşma ve argo kavramı üzerinde durulduğu veya argo anlamların kazanım biçimlerinin ele alındığı ve bu bağlam üzerinde çeşitli tasniflerin yapıldığı görülmektedir. Ayrıca kimi çalışmalarda argonun genel olarak bıraktığı olumsuzluk hissedilmektedir. Nitekim bu durum, dil bilim çalışmalarında argo söz varlığına bakış açısına dair bir intiba uyandırmaktadır. Bunun yanı sıra, argo çalışmalarının anlam değişimleri olarak ele alındığı ve sosyal, psikolojik zeminden bağımsız düşünüldüğü anlaşılmaktadır.¹

Argo, bir dilde bir sözün anlam serüveninde izleyebileceği son merhaleidir. Genel olarak sövgü sözleri olarak anlaşılrsa da aslında ölçünlü dil dışında kullanılan bir zümre dili olarak karşımıza çıkar. Z. Korkmaz, argoyu “1. Farklı bir anlaşma biçimi sağlamak üzere aynı meslek veya topluluktaki insanların ortak dildeki kelimelere özel anlamlar vermek, bazı kelimelerde değişiklik yapmak, dilin lehçelerinden, eskimiş öğelerinden ve yabancı

¹ Bu noktada Oğuz Ergene'nin *Argo Söz Varlığında Özel Adların Kullanım Biçimleri* (2008) başlıklı çalışmasını ayrı tutarak eserdeki bir iki noktaya dikkat çekmemiz gerekiyor. Ergene, çalışmasında özel ad bilgisi alanı içerisindeki bütün sözleri değerlendirmiştir. Elbette kişi adları için de ayrı bir başlık açmış ve çeşitli tasniflerle argo kişi adlarını incelemiştir. Kişi adları başlığı altında yerli ve yabancı uyruklu; devlet adamı, hükümdar, sanatçı, asker adları ve film, televizyon dizisi, öykü vb kahramanların adları olmak üzere üç alt başlık açmıştır. Bu alt başlıkların her birini de gramatik görünüşüne göre ayrıca tasnif etmiştir.

kökenli biçimlerinden de yararlanmak suretiyle oluşturdukları, herkesçe anlaşılmayan kelime ve deyimlerden oluşan, gereğinde mecazlı anlamlara da yer veren özel dil veya söz dağarcığı. 2. Külhanbeylerin ve tulumbacıların kullandıkları özel anlamlı kelime ve deyimlerin yer aldıkları kaba dil” (2007: 24) olarak tanımlarken, Karaağaç, argoyu özel dil ve sövgü/ilenç sözleri olarak ikiye ayırır ve “geniş anlamıyla ortaklaşa kullanılan ölçünlü dilin dışında kalan her türlü dil kullanımı” olarak verir (2013: 148). Terim sözlüklerindeki tanımlardan hareketle her zümrenin (öğrenci, denizci, esnaf vb.) argosunun, her meslek grubunun ise (fizik, tıp, sosyoloji, dil bilim gibi alanlarda) jargonunun bulunduğunu ifade edebiliriz. Kimi zaman olumsuz ve kötü anlamlı sözler örtmece olarak kullanılır; kimi zaman ise yaygın bilinen toplumsal bir bilgi veya kavramı isimlendirerek bu kavramın bir adı olmasını sağlayabilir. Dolayısıyla tanımlar yerine kavramların adlarını ortaya koyar. Söz konusu durum, özel adlar içerisinde yer alan kişi adlarında da geçerlidir. Kimi kişi adlarının çeşitli sebeplerle argolaşarak belirli kavramları yansıttığı görülmektedir. Bu anlamda Türkçede kullanılan kimi kişi adlarının argolaştığı veya kavramlaştığı anlaşılmaktadır.

Kişi adlarının argoda kullanımına dair örnekler, 16. yüzyılda da görülmektedir. Niksârîzâde'nin *Nefsü'l-Emr-nâme* adlı eserinde yer alan *Molla-Gürânî-zâdeler* “sadece zevk peşinde koştuğu ve bilimle ilgisi olmadığı hâlde kardeşlerini ilim ve medrese ortamına sokup insanı canından bezdirenler” ile *Nasreddîn h'aceler* “vaktini eğlenmeyle geçirip sadece şöhreti ve sosyal ilişkileriyle insanları bilgili olduklarına inandırmaya çalışanlar” (Turan 2007: 1832) kişi adlarının argoda sanılandan çok daha evvelden kullanıldığını göstermektedir.

Çalışmamıza Türkiye’de argo söz varlığını ele alan üç önemli çalışmayı kaynak olarak belirledik. Bunlar, Hulki Aktunç’un *Büyük Argo Sözlüğü* (2008), Ferit Devellioğlu’nun *Türk Argosu* (1980) ve Halil Ersoylu’nun *Türk Argosu Üzerinde İncelemeler* (2010) adlı çalışmalarıdır. Genel argo söz varlığı ve argonun dildeki yerini de ele alan bu çalışmalardaki bölümler, argolaşan kişi adlarını belirlemede hareket noktamızı teşkil etmiştir. Bu çalışmaların dışında kadın argosu, asker argosu gibi belirli zümrelerin argo söz varlıklarını ele alan müstakil çalışmalar bulunmaktadır². Bunlar, belirli zümrelere ait olduklarından sınırlılıkları da belirgin şekilde görülmektedir. Bu sebepten bu tür çalışmalar kaynak olarak değerlendirilmemiştir.

² Filiz Bingölçe'nin *Kadın Argosu Sözlüğü*, *Kadın Argosu Sözlüğü 2*, *Asker Argosu Sözlüğü*, *Futbol Argosu Sözlüğü* ve *Osmanlı Argosu Sözlüğü* ile Taşkın Su'nun *Seks Argosu Sözlüğü*, Okan Celal Güngör'ün *Okul Bağlamında Öğrenci Argosu* gibi.

Ayrıca kimi çalışmalarda ele alınan argo ve sövgü sözleri ayrımına girilmemiş, sözlüklerde yer aldığı biçimleri ve anlamlarıyla kişi adları malzemesi bir bütün olarak değerlendirilmiştir.³

2. Argolaşan Kişi Adları

2.1.Kökenlerine Göre Argolaşmış Kişi Adları:

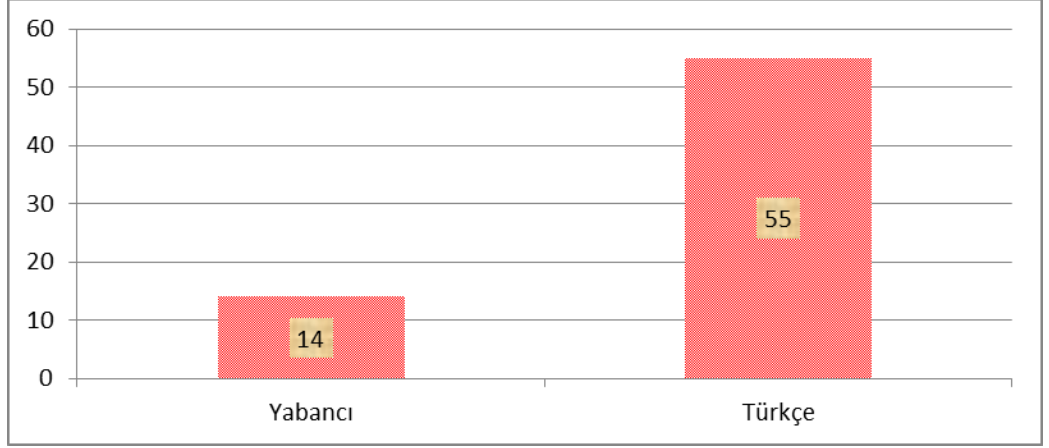
Aktunç, Devellioğlu ve Ersoylu'nun çalışmalarındaki argolaşmış kişi adları, ayrıca listelenmiş ve bu konuda ortalama bir veriye ulaşılmıştır. Buna göre Aktunç 36, Devellioğlu 10, Ersoylu ise 59 kişi adını argolaşmış olarak gösterir. Devellioğlu'nun listesinde yer alan kişi adları, Aktunç ve Ersoylu'dan ayrı olmadığından bu listelerle birleştirilmiştir. Toplam 69 maddeden oluşan argolaşmış kişi adları listesi, çalışmanın sonunda ayrı bir başlık altında verilmiştir.

Oğuz Ergene'nin 2008 yılındaki çalışmasında da bu tasnife yer verilmiştir. Ergene, döneminde yayımlanmış olan Aktunç ve Devellioğlu'nun çalışmalarını kaynak olarak kullanmıştır. Yerli ve yabancı argolaşmış kişi adlarını gramatik temelde ayrıca tespit etmiştir (Ergene 2011: 543). 2010 yılında Ersoylu tarafından yayımlanan çalışmadaki argo kişi adları, doğal olarak bu liste içerisinde görülmemektedir. Bizim verdiğimiz tasnifte ise sayısal veriler üzerinden yorumlar yapılmaya çalışılmıştır.

Argolaşmış kişi adları içerisinde hem Türk kültür dairesine ait isimler hem de yabancı kültür dairesine ait isimlerin olduğu görülüyor. Argolaşmış kişi adları listesindeki 69 ismin büyük oranda Türkçede günümüzde de kullanılan isimler olduğu görülecektir. Buna göre 55 kişi adı, Türkçe kaynaklı kabul edilmiştir⁴. 14 kişi adının ise başka kültür dairelerinden taşınarak argolaştığı anlaşılmaktadır.

³ Musa Çifçi (2006: 298), gizli dil ile argo arasındaki benzerliğe dikkat çekerken küfür ile argonun birbirine karıştırıldığını belirtir. Ali Akar (2014: 30-31), argo sözler ile gizli dil arasındaki farkı belirttikten sonra sövgü sözlerini argonun bir alt alanı olarak belirlemiş ve her argo kelimenin sövgü sözü sayılamayacağını, aralarında belirgin anlam bilimsel farklılıkları olduğunu ifade etmiştir.

⁴ Türkçe kabul edilen kişi adlarının köken ayrımı yapılmamıştır. Bu anlamda günümüzde veya geçmişte kişi adı olarak Türk kültür dairesinde kullanılan tüm kelimeler Türkçenin kişi adları olarak kabul edilmiştir. Yabancı kişi adları ise Batı kaynaklı kişi adları ve Türk kültür dairesinde kullanım alanı olmayanlardır.

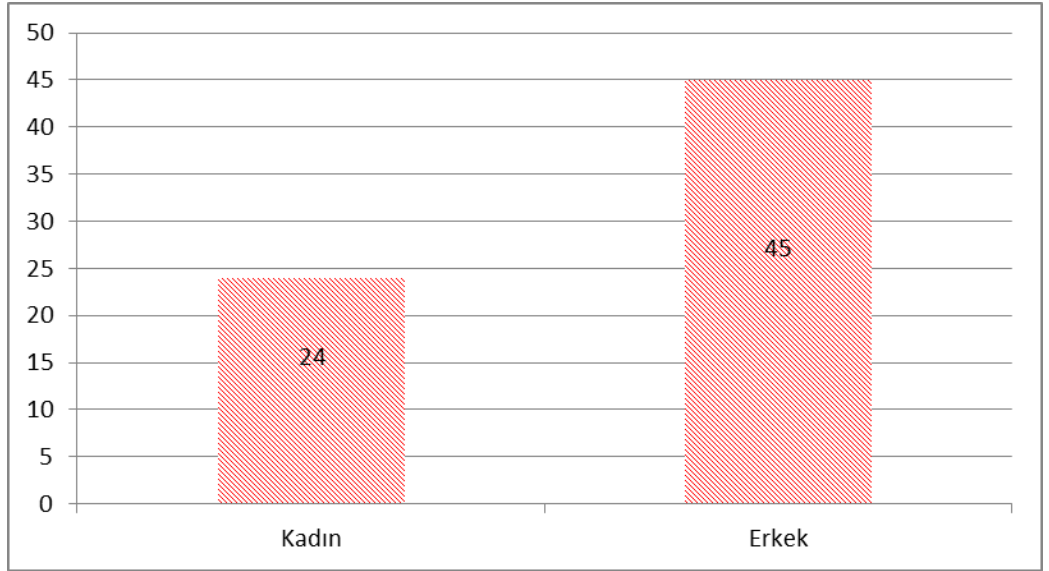
1.Grafik: Kökenlerine Göre Argolaşmış Kişi Adları

Yabancı kişi adlarının sınırlı olmaları, kullanım ve yayılım alanlarının darlığı gibi sebepler, yabancı kaynaklı adların daha az kalmasına yol açmıştır. Bu sınırlılık, bir başka açıdan ise toplumun yansıttığı tiplerden ve dolayısıyla Türkçe kişi adlarının anlam dünyalarından, argoda daha fazla yararlandığını göstermektedir. Argolaşmış yabancı adların ortaya çıkışını yakın dönem siyasi olaylara ve toplumsal ilişkiler ile eğitim ve kültüre bağlamak mümkündür. Yakın dönem siyasi olaylardan *Coni*, *Makaryos*, *Marşal*; iç ve dış toplumsal ilişkilerden kaynaklanan *Alfons*, *Alyon*, *Anton*, *Elenika*, *Helga*, *Nataşa*; eğitim ve kültür kaynaklı *Kleopatra*, *Mozart*, *Napolyon*, *Ramses* gibi argolaşmış kişi adlarını örnek olarak verebiliriz. Eğitim ve kültür kaynaklı argolaşmış kişi adları, argonun toplumsal seviyede her kesime hitap edebildiğinin ve toplumun her kesiminin argo söz ürettiğinin bir delili sayılabilir. Bunun yanı sıra, eğitim seviyesine ve bulunduğu çevreye göre üretilen argo anlamlar farklılıklar gösterebilir. Örneğin, *Kleopatra* bir zümrede “yüz liralık banknot, yüz lira” anlamını taşırken, bir başka zümrede teşbih üzerinden “güzel kadın” bilgisini vermektedir. Bu durum, argonun sabit ve tek anlamlı olmadığını göstermektedir. Yabancı kaynaklı kişi adlarının genelde etnik temsil ve para bilgilerini karşıladığı anlaşılmaktadır. Bu konuya dair ayrıntılara *kavram alanlarına göre kişi adları* bölümünden bakılabilir. Burada elde edilebilecek bir yorum da argonun daha çok kendi kaynaklarına başvurduğudur. Bu durum üzerinde, argo iletişimin karşıladığı kavramla arasında kurduğu söz-kavram ilişkisinde, kavramın genel adındaki sese yakın çağrışımlar yapan isimlerden esinlenilmesinin yanında (*bk. Recep Amca*, *Teslime Bacı*, *Zekeriya*), sinema, tiyatro gibi sanatlardaki karakter isimlerinin de etkisi

olmaktadır (bk. Şaban, Tanju, (lüks) Nermin). Sinema, tiyatro etkisinde ortaya çıkan argo kişi adları, değişen kültürün argonun şekillenmesinde doğrudan etkili olduğu bilgisini bize vermektedir.

2.2.Cinsiyete Göre Argolaşmış Kişi Adları:

Argo anlam kazanan kişi adlarının cinsiyete göre de dağılımına baktığımızda argolaşmış kişi adları listesindeki 69 maddeden 45'inin erkek, 24'ünün ise kadın adlarından meydana geldiği anlaşılıyor.

2.Grafik: Cinsiyete Göre Argolaşmış Kişi Adları

Elbette bu oranlar, kadın ve erkek adlarının argolaşmasında cinsiyetler arası bir karşılaştırmayı göstermez. Erkek kişi adının fazla olması ile argo anlam kazanımında ve üretiminde erkeklerin daha etkin olduğu yorumu da çıkarılamaz. Ancak, toplumda erkekler üzerinde daha fazla mahremiyet ve yakıştırmannın olduğu fikrini doğurabilir.

Aktunç'tan;

Argolaşmış Kadın Adları: *Beyza Hanım/Beyzanım, Hanife, Helga, Hüsnüyanım, Karafatma, Kezban, Kleopatra, Leyla, Naciye, Nataşa, Şengül, Züleyha* (12)

Argolaşmış Erkek Adları: *Abuzittin (Bey), Adem (Baba), Ahmetçavuş, Ahmet/Amet, Ali Rıza, Alfons, Alyon, Anton, Atıfbaba, Coni, Hamza, Hüsnübey, Kamil, Makaryos, Marşal, Memet, Mozart, Özal (altını), Ramazan/Ramo, Ramses, Recep(amca), Yusuf, Zekai(bey), Zekeriya (24)*

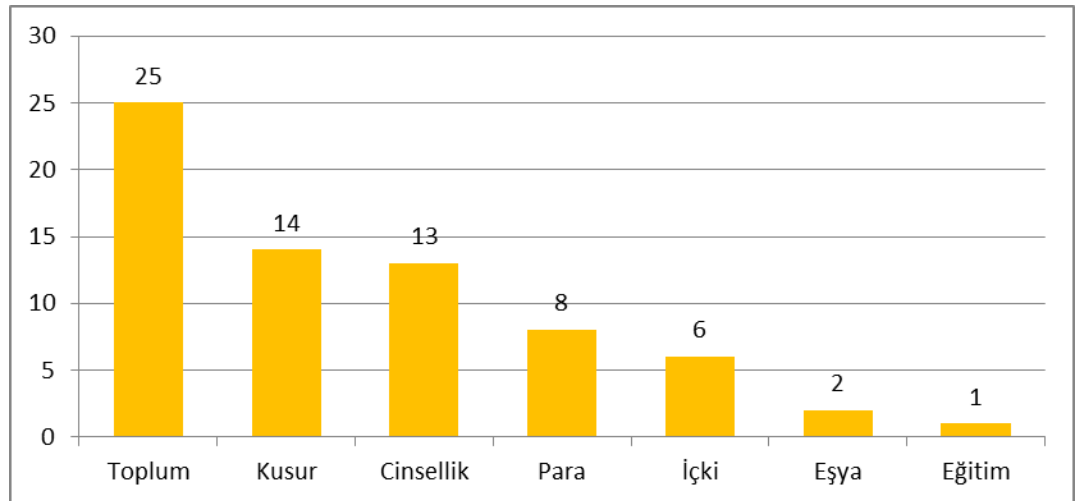
Ersoylu'dan;

Argolaşmış Kadın Adları: *Elenika, Eminanım, Fatobey, Hatce, Helga, Hüsnüyanım, Jale, Kamile, Kezban, Leyla, Melahat, Nermin, Pakize, Şabaniye, Şengül, Teslimebacı, Ümmügülsüm, Züleyha (18)*

Argolaşmış Erkek Adları: *Abuş/Abduş, Abuzittin (Bey), Alfons, Ali Rıza, Alyon, Barbaros, Bekri, Coni, Fahrettin Kerim, Fatihli, Hamdullah, Hamza, Hans(o), Hasanfakılı, Hayri, Hüsnübey, İbiş, Kamil, Makaryos, Marşal, Memet, Mozart, Muttalib, Napolyon, Niyazi, Ökkeş, Ömer, Özal altını, Ramazan/Ramo, Ramses, Recep Amca, Şaban, Tanju, Tayyar, Turgut, Yovakim, Yusuf(çuk), Zekai Bey, Zekeriya, Zihni (41)*

3.2. Kavram Alanlarına Göre Argolaşmış Kişi Adları:

Argolaşmış kişi adı kullanımının hangi konularda daha yoğun olduğu da merak edilebilir. Bu amaçla, argolaşmış kişi adlarının anlamlarına bakarak 7 kavram alanı belirledik. Yoğunluğu tespit etmek için bir tasnif oluşturduk ve argo kişi adları listesini bu tasnif içerisinde değerlendirdik. Birkaç anlama sahip kişi adının kavram alanını, kaynak eserlerdeki ilk anlamı esas alarak tespit ettik ve aşağıdaki gibi bir grafik oluşturduk.

3.Grafik: Kavram Alanlarına Göre Argolaşmış Kişi Adları

Üçüncü grafik, kişi adlarının argolaştırılarak kullanımında, cinsellik konu alanı beklentisinin aksine toplum konu alanının daha yoğun olduğunu gösteriyor. Bu toplum konu alanı içerisinde ‘görgüsüzlük, kabalık’ gibi bilgilerin yanı sıra; kişi adlarıyla etnik kimliklerin karşılandığı anlaşılıyor (bk. *Abuzittin (bey), Adem Baba, Ahmet Çavuş, Alyon, Anton, Barbaros, Coni, Fatobey, Helga, Hamza, Hans(o), Hasanfakılı, Jale, Kâmile, Makaryos, (Meraklı) Melahat, Muttalib, Nataşa, Niyazi, (Süslü) Pakize, Ramazan/Ramo, Recep Amca, Teslime Bacı, Yovakim, Züleyha*)

Kusur kavram alanı içerisinde toplam 14 kişi adı belirlenmiştir. 8 söz, ‘ahmak, aptal, bön’ gibi anlamları karşılarken yalnızca 1 söz (*Yusuf*) ‘korkak’ bilgisini karşılamaktadır (bk. *Abuş/Abduş, Elenika, Hamdullah, Hanife, Hüsnü Bey, Hüsnüyanım, İbiş, Ökkeş, Şaban, Şabaniye, Ümmügülsüm, Yusuf, Zekai Bey, Zihni*).

Cinsellik argosunda ise topluma tamamen aykırı olan eşcinsellik ile organ bilgileri yer alıyor. Cinsellik kavram alanında toplam 13 kişi adından yalnızca biri yabancı kaynaklı sözdür (bk. *Alfons*). Ayrıca cinsellik bilgisinde 8 kişi adı erkek, 5 kişi adı ise kadın kişi adlarından meydana gelmiştir (bk. *Ahmet/Amet, Alfons, Atf Baba, Hatce, Hayri, Kezban, Naciye, (lüks) Nermin, Ömer, Şengül, Tanju, Tayyar, Zekeriya*).

Para kavramını işaret eden 8 kişi adı bulunuyor. Bu sözlerden 5’i yerli paraları ifade ederken kalan 3’ünün de yabancı paraları karşıladığı anlaşılmaktadır (bk. *Fatihli, Kleopatra, Marşal. Memet, Mozart, Napolyon, Özal altını, Turgut*).

İçki kavramı içerisinde yalnızca alkol mamullerini değil, uyuşturucu madde bilgisini taşıyan kişi adlarını da dâhil ettiğimizi belirtelim. Uyuşturucu madde bilgisi ve buna bağlı bilgilerin kişi adları üzerinden argolaştığına dair Amerikan argosundan da örnekler görülebiliyor: *Little Joe* “kokain”, *Jimmy dog* “marihuanalı sigara, esrar”, *Charley (Charlie)* “beyaz tenli insan; kokain”, *Adam* “ekstazi” (Pseunova 2011: 2-3). Bu kavram alanı içerisinde 6 söz tespit ediliyor (bk. *Ali Rıza, Bekri, Beyza Hanım, Fahrettin Kerim, Leyla, Kâmil*)

Burada eşya kavramına karşılık olarak *Eminanım* “çamaşır ve bulaşık makinelerine verilen genel ad” ve *Karafatma* (?) “Hristiyan cenazelerini taşımakta kullanılan kara at arabası, otomobil, kamyonet” kişi adlarını tespit ediyoruz. *Karafatma* kişi adındaki soru işaretinin nedeni, bu kavram için doğrudan bir kişi adından değil de bir böcek adı üzerinden verildiğini

düşünmemizdir. Bu sebeple hem burada hem de argolaşmış kişi adları listesine şüpheli olarak kaydedilmiştir.

Eğitim kavramı içerisinde ise *Ramses* “ortaöğretim kurumunda görevli, özellikle tarih öğretmeni” tek örnektir.

Kişi adlarının açıkça söylenilmesi uygun olmayan kavramları argo içerisinde değerlendiriyoruz. Ancak bunlar dışında topluma ait kimi kavramların yine kişi adları ile kullanılabileceğini gösteren örnekler de tespit ediyoruz. Hatta bu kullanımlar, gizlenen namünasip kavramları göstermeyip yerel bölge insanlarının temsilleri biçiminde kullanımlara dahi sahip olabilirler.

4. Kavramlaşan Kişi Adları

4.1. Genel temsil eden kişi adları: Türkçede anlam yönüyle genel bir bilgi karşılamak üzere kavramlaşmış bazı kişi adları tespit edilebilir. Bu adları argolaşma içerisinde değerlendirmek mümkün görünmüyor. Söz konusu kişi adlarının genel konuşma dilinde ve anlamı kuvvetlendirmek amacıyla kullanıldığı anlaşılıyor. Bir başka deyişle, bu kullanımdaki kişi adları örtmece bir görev üstlenmezler.

Kullanılan kişi adlarının toplumda en çok karşılaşılan kadın veya erkek isimleri olduğuna yönelik bir fikir oluşmaktadır. Çok karşılaşmalarına bağlı olarak da özel bir anlamdan çıkıp genel bir bilgiyi ifade etmektedirler.

Ahmet-Mehmet “genel anlamda erkekler, herhangi biri ya da birileri, alelade birileri”

Ali-Veli “genel anlamda erkekler, herhangi biri ya da birileri, alelade birileri”

Ayşe-Fatma “genel anlamda kadınlar, herhangi kadınlar”

Bu alan içerisinde genel bir kavram olarak kullanılmaya başlayan ve elbette argodan beklenen namünasip bir bilgiyi değil, topluma ait mukaddes değerlerin de kişi adları üzerinde kavramlaştırıldığını görmek mümkün oluyor:

Mehmetçik (<*Mehmet*+*çik*) “genel anlamda Türk ordusu, Türk ordusunun her bir neferi” sözü, bahsini ettiğimiz bu kavramlaşmaya dair en belirgin örnek kabul edilebilir.

5. Temsillerine Göre Argolaşmış Kişi Adları

5.1. Etnik temsiller: Toplumlar arası ilişkiler, aralarındaki din, yaşayış gibi etkenlerdeki farklılıklara bağlı olarak şekillenmektedir. Bir toplumun

birey ya da bireyleri başka bir toplumu söz konusu farklılıkları temele alarak ötekileştirecektir ve Evliya Çelebi örneğinde olduğu gibi yer yer çeşitli adlarla betimleyecektir. Toplumlar arası ilişkilerdeki bu durum dile de yansiyacaktır.

Kişi adları üzerinden etnik temsillerin yapılışına dair örnekleri sadece Türkçede görmemekteyiz. Başka dillerde de bu tür örnekler bulunmaktadır. “İngiliz argosunda *Fritz* “Alman kimse”, *Dago* “Hispanik veya İtalyan kimse” (< *Diego*) sözleri misal olarak verilebilir” (Wexler 2006: 287). P. Wexler, bu tür kullanımların genel olarak olumsuz bir anlam taşıdığını da belirtmektedir. *Fritz* “Alman erkek” sözünün kullanımı Rusçada da II. Dünya Savaşı sonrasında olumsuz bir anlamla kullanılmıştır (Yelistratov, ET: 22.01.2019).

Türkçedeki etnik temsillere baktığımızda Rum, Alman, Amerikalı ve Rus isimlerinin kullanıldığını görmekteyiz. Söz konusu kişi isimlerinin kullanımlarının da genel olarak olumsuz bir anlama sahip olduğunu ifade edebiliriz.

Dimitri “Yunan erkeği” (Ege/Balıkesir dolaylarında)

Makaryos “Rum, Rum erkeği”

Hans “Alman erkeği”

Helga “Alman kadını”

Coni “Amerikan askeri, Amerikalı erkek”

Nataşa “Rus kadını, Slav ülkelerinden birine mensup kadın”

Hatta İdil-Ural bölgesi Tatar ve Başkurt konuşma dillerinde aynı durumu görmek mümkündür. *Marja* ~ *Marya* ~ *Merje* ~ *Merye* biçimlerinde seslenimlenen sözün anlamı “Rus kadını, Rus kızı”dır. Rusça kaynaklı olduğu ve *Mariya* sözünden geldiği ise açıktır.

Bu tasnif, yabancı kaynaklı adlarla Türkçenin başka kültürlerle olan münasebetlerini, dolayısıyla Türk toplumunun başka toplumlarla olan ilişkilerini işaret etmektedir. Bu ilişkilerin daha derin irdelenmesi, toplum dil bilim (*sosyolengüistik*) ve ruh dil bilim (*psikolengüistik*) bağlamında başka çıkarımlar yapmaya da imkân tanıyacaktır.

5.2. Bölgesel temsiller: Türkiye’de her yıl en çok verilen kız ve erkek isimleri, Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Müdürlüğüne paylaşılmaktadır. Bu veriler, yıldan yıla Türkiye’deki isim modasına, hatta zamanla isimler üzerinden ideolojik yaklaşımlara yönelik fikirler vermektedir. Ancak bölgelerde hangi isimlerin

daha çok tercih edildiğine yönelik ayrı ayrı istatistikler bulunmamaktadır. Bu tür resmi ve bilimsel veriler olmasa da kimi isimlerin Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde daha çok tercih edildiği görülmektedir. Bu kişi isimleri, zaman zaman genel dilde yer yer ise bölgelerin ağızlarında belirli yörelerin ve coğrafi bölgelerin insanını işaret etmektedir.

Temel, Dursun, İdris gibi isimler, özellikle Orta ve Doğu Karadeniz bölgesi insanını işaret etmektedir ve bu durum, Anadolu sahasında ölçünlü dil içerisinde dahi sembolik hâle gelmiştir.

En çok bilinen bu örneklerin dışında başka bölgelerin konuşma dillerinde de aynı durumun varlığı görülmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Adıyaman, Kahramanmaraş, Gaziantep ve Malatya dolaylarında bu tür kullanımların olduğu görülmektedir. Söz konusu yörelerde en çok verilen erkek isimlerinin zamanla o bölgenin insanını sembolize ettiği anlaşılmaktadır. Bu durum, edebiyatımızın toplumcu gerçekçi kalemlerince de görülmüş ve eserlerinde hem karakter hem de doğrudan ifadelerle belirtilmiştir.

Abuzer, Adıyaman; Ökkeş, Kahramanmaraş, Gaziantep; Vahap, Hacı, Aliseydi isimleri ise Malatya dolaylarında en çok tercih edilen isimler olarak karşımıza çıkmaktadır. Batı bölgelerinden farklı bu bölgelerde ayrı ve belirgin isimlerin varlığını Vedat Türkalî şöyle ifade etmektedir:

...Tren belki de hiç gelmeyecek, kimseleri getirmeyecekti bu uğultulu bekleme salonuna. En doğrusu onun da buralara hiç uğramamasıydı. Oyuna geldiğini söylemek de boş. Böylesine yoğun ancak burada düşünür olmuştun Dotor Hanım'ı. Oyun onun oyunu! Müslim bir gün.. Asteğmen göründü. Sıra bize mi geldi? Adları okuyor. Adlar değil de soyadları pek çeşitli. Adlar zaten belli! Ahmet, Mehmet, Ali, Veli... Aydın kesiminin adları pek öyle değil... Ertan, Özkan, Ergün, Ural, Sanlı... Bir de neler! Hacı, Ökkeş, Durbaba, Mirza, Beşir. Doğulu adlar bunlar. Hacı diye ad duymamıştım hiç. Doğu'lusu, Batı'lısı, Orta Anadolu'lusu, Güney'lisi, Kuzey'lisi binlercesi toplanmış karmakarışık olmuş gençler... (V. Türkalî-Tek Kişilik Ölüm 2000: 30)

Bölgesel kişi adlarının varlığına yönelik daha belirgin bir ifadeyi ise Kemal Tahir'in cümlelerinde görmekteyiz:

Anadolu'nun her muntakasından fazla burada isim benzerliği vardı. Malatyalılar: "Malatya'nın 'hacısı', Besni'nin 'Vakkas'ı. Urfa'nın 'Vahap'ı, Hekimhan'ın 'Aliseydi'si, Adıyaman'ın 'Abuzer'i pek boldur" derlerdi (K. Tahir-Namusçular 1974: 173)

Toplumcu gerçekçi romancılarımızın eserlerinde bu bilgilerin yalnızca ifade olarak kalmadığını ve eserlerinin karakterlerinin içerisinde de bu kişi adlarının yine bölge insanların tercihlerine yönelik verildiği anlaşılmaktadır. K. Tahir'in 'Karılar Koğuşu' adlı eserindeki *Vahap Çavuş*, Malatya'nın Banazı kazasındandır:

- *Gardiyan Vahap Çavuşu'un üzerinde bir don bir gömlek vardı. Kuvvetli elektrik ışığının altında göğsündeki kıllar gümüş gibi parlıyordu.*

- *Hele otur Vahap Çavuş... Kış geldi mi soğuktan şikayet ederiz. İnsan oğlu böyledir.*

- *İlkbaharda hiç yanıp yakıldığımı Rabbim duymuş mu benim?*

- *Sen Banazılısın çavuş. Banazı üzüm memleketi... Bu sıcak üzümleri yetiştirecek. Gerek ki sen şikayet etmeyesin... (K. Tahir-Karılar Koğuşu 1996: 119)*

Ökkeş ve *Abuzer* isimlerinin geçtiği romanları ise şöyledir:

Ökkeş: Fakir Baykurt/Köygöçüren, Fakir Baykurt/Onuncu Köy, Kemal Tahir/Bozkırdaki Çekirdek, Vedat Türkali/Tek Kişilik Ölüm, Haldun Taner/Şeytan Tüyü

Abuzer: Kemal Tahir/Büyük Mal, Kemal Tahir/Köyün Kamburu, Kemal Tahir/Namusçular, Kemal Tahir/Yediçinar Yaylası, Vedat Türkali/Mavi Karanlık

Elbette bu çalışmada ele alınan durum; *temel anlamlı bir ad > kişi adı > argolaşmış kişi adı biçiminde* ilerlemektedir. Kimi çalışmalarda ise farklı olarak *temel anlamlı söz > argolaşmış kişi adı* biçiminde aslında kullanılmayan uydurma argo kişi adları ortaya çıktığından bahsedilmektedir. Genel olarak dil ilişkileri bağlamında ele alınan bu durum için örnekler verilebilir. Gürcüce bir kelime olan *haçapuri* kelimesi, Rusçada Güney Kafkasyalı bir kimseyi anlatmak amacıyla da kullanılmaktadır. Kelimenin sonuna *-ik* getirilerek *haçapurik* yapılır ki Gürcü veya Ermeni olan Güney Kafkasyalı bir kimseyi ifade eder (Kurdadze 2010: 4). Anadolu'da *dadaş* "1. Erkek kardeş. 2. Delikanlı, yiğit kimse. 3. Yakın dostlar için kullanılan bir seslenme sözü" (TDK-GTS, ET: 21.01.2019) ve *gakko/gakkoş* "erkek kardeş" (TDK-TTAS, ET: 21.01.2019) sözlerinin de kullanıldığı bölgelerdeki anlamlarından çıkarak bölge insanının kendisini karşıladığı görülmektedir. Örneklerden de anlaşıldığı üzere etnik ve bölgesel bir temsilin gerçekleşme yönü sadece kişi adlarından kaynaklı olmamaktadır.

Ancak bu çalışmada konu başlığımıza uygun olarak sadece kişi adları ile sınırlı kalmıştır.

5.3. Karakter temsilleri: Argolaşmış kişi adları listesinde de görüleceği üzere kimi kişi adları insan karakterlerini işaret etmektedir. Genel anlamda olumsuz karakter özelliklerinin karşılandığını söylemek mümkündür. Günümüzde de *Şaban*, *Kamil*, *Leyla* gibi kişi adlarının ‘aptal, ahmak, saf’ bilgilerini karşılamakta kullanıldığı görülecektir. Burada gençlik argosunun belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. *Şaban* bir sinema karakteri üzerinden, *Leyla* argodaki ‘sarhoş’ anlamından hareketle, *Kâmil* ise gerçek anlamından tezatla bu anlamları kazanmış olabilir. Kesin ifade edemememizin sebebi, argonun yazıyla olan ilgisinin çok eskiye dayanmamasıdır. Dolayısıyla argo bir kullanımın hangi dönemde var olduğunu ve hangi kaynaklara bağlı olarak geliştiğini kesin olarak tespit etmek güçleşebilmektedir. Ayrıca, argo süreli bir ilişkiye sahiptir. Dolayısıyla argolaşmış bir söz, zamanla değişip yeni bir anlam kazanabileceği gibi modasının geçmesine veya Aktunç’un fikrine göre gizliliğinin kaybolmasına bağlı olarak kullanımdan düşebilir.

Karakter temsilleri içerisinde tüm dünya dillerinde aynı anlamda argolaşan veya kavramlaşan *Lolita* sözüne de değinmek istiyoruz. *Lolita*, Rus asıllı Amerikalı yazar Vladimir Nobakov’un 1958 yılında yayımlanan aynı adlı roman kahramanından hareketle tüm dünyaya yayılmış bir karakter olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kadın isminin ‘küçük *Lola*’ anlamından çıktığına dair bilgiler edinilmektedir. Türkçede ve başka dillerde “cinselliği ile öne çıkan genç kız” anlamlarında karakter temsili hâline gelmiş küresel bir örnek olarak kabul edilebilir.

Bu örnek genel sözlük bilimi içerisinde *eponim* (<*eponym*<*epônymos*<Grek. *epi*+*onyma*) (Merriam-Webster, ET: 08.04.2019) türüne en iyi örneklerden biridir. Klasik edebî eserlerdeki başka karakterlerin de aynı düzlemde karakter temsili hâline geldikleri görülmektedir. Örneğin; Şekspir’in meşhur trajedisindeki (Romeo ve Juliet, 1591-1596) *Romeo*, karakterin dışına taşarak ‘âşık erkek’ anlamıyla pek çok dilde kullanılmaktadır. Yine *Frenkeştayn* (Mary Shelley, 1818), ‘canavar, korkunç kimse, zombi yaratık’ anlamları temelinde genişleyerek dünya dillerinde bir *eponim* olarak kabul görmektedir.

5.4. Sosyal temsiller: Kimi zaman yine gençlik argosunun üretkenliği içerisinde yeni kişi adları veya yeni bir anlam şeklinde argolaşmış biçimlerin karşımıza çıktığını

söyleyebiliriz. Köy ve kent yaşamının farklılığından kaynaklı olarak yeni bir anlamla ortaya çıkan *Kezban* “kırsaldan gelerek şehir yaşamına ayak uyduramamış genç kız” buna bir örnektir. Ayrıca hem gerçek hem de argo anlamı ile tevriyeli kullanılan *Coşkun* “kadınların peşinden koşup duran, cinsellik meraklısı”, toplumun değer yargılarını işaret etmektedir. Her iki kişi isminin de Türk sinemasının karakterlerinden esinlenilerek ortaya çıktığı düşünülmektedir. Ayrıca *Berkecan* “zengin ailenin şımarık erkek evladı” ve *Pelinsu* “zengin ailenin şımarık kızı” gençliğin eleştirdiği ve toplumun genelinden ayrışan tipleri ifade etmektedir. Yine her iki isim gençlik argosunun yaratıcılığının göstergesidir.

5.5. Eşya temsilleri: Bazı kişi adları, zamanla karakter saydığımız temsillerin dışında, nesnelere, eşyaları karşılamışlardır. Bu tür bir ilişki söz konusu kişi adlarının argodaki diğer anlamlarından teşbihle kurulmuş olmalıdır (*bk. Haydar*). Ancak zamanla argodaki eski anlamı unutulmuş ve temsil ettiği eşya, nesne anlamıyla yeniden kullanılmaya başlanmıştır. Örneğin *Haydar* günümüzde “araba veya taşıtlarda, kimi zamanda evde bulunan, kavgada kullanılmak amacıyla taşınan sopa” anlamıyla konuşma dilinde kullanılmakta, hatta bu ad ile sanal alışveriş sitelerinde dahi satışta yer almaktadır⁵. Bu örnek, gayet doğal olarak nesillerin ve kültürün değişimine paralel şekilde argo bir anlamın terkedilip yeni bir argo anlam ile kullanılabileceğini göstermektedir. *Eminanım* “çamaşır makinesi” anlamıyla ve bir yakıştırmadan kaynaklı olarak ortaya çıkmış olmalıdır. Burada yerel bir örnek, bir bölge argosu olarak kaydettiğimiz *Abuzer* sözü, “tamamen lastikten mamul ayakkabı, kara lastik ayakkabı” anlamıyla karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu bu örneğin günümüzde de kullanımdan düştüğünü ve unutulmaya başladığını gözlemledik. Malatya civarında duyduğumuz bu sözün ekonomik zayıflığın, fakirliğin bir göstergesi olduğunu, belki de tarla ve bahçelerde işçi olarak çalışmaya gelenlerin ayaklarında dayanıklı ve ucuz bir giyim olarak tercih edilmesinden dolayı bu şekilde karşılandığını düşünmekteyiz. Bölge argoları üzerine çalışmaların olmayışı ve genel argoda olduğu gibi bölge argosunda da argo sözlerin kısa ömürlü oluşları sebebiyle pek çok söz

⁵ 21.03.2019 tarihinde Google arama motoru üzerinden yapılan “Haydar sopa” araması neticesinde 1090 sonuç olduğu görülmüştür.

kaybolmaktadır. Bölge argoları üzerine yapılacak yerel sözlük çalışmaları, Türkçenin bölge argosu varlığını ortaya koyacaktır.

6. Türkçenin Argo Sözlüğüne Güncel Katkıları

Kişi adlarının argoya taşınımı ve argo içerisinde yeniden anlamlandırılması günümüzde de yeni örneklerle devam etmektedir. Özellikle gençlik argosu içerisinde toplumsal kavramlar meydana geldiği görülebilir: *Kezban* “kırsaldan gelerek şehir yaşamına ayak uyduramamış genç kız”, *Coşkun* “kadınların peşinden koşup duran, cinsellik meraklısı”, *Berkecan* “zengin ailenin şımarık erkek evladı”, *Pelinsu* “zengin ailenin şımarık kızı”, *Meriç (ol-)* “kızlarla iyi anlaşan ve her kızla dostluk kurmaya çabalayan erkek tipi, feminen erkek tipi” (Uludağ Sözlük, ET: 21.02.2019). Bu ismin *Kadıköy Meriç*’i biçiminde adlandırılması da söz konusudur. Benzer özelliklerde kullanılan bir başka isim ise *Tunç*’tur. *Tunç*, “zamanın bohem tipi” olarak tanımlayabileceğimiz bir kullanımda karşımıza çıkmaktadır. Son dönemde bu sosyal tipleri karşılayan argo kişi adlarının mizah dergilerinde yer alan karikatür tiplerinden kaynaklandığı söylemek yanlış olmayacaktır. *Kezban* örneğinin argo sözlüklerde verilen anlamından çıkarak yeni bir anlam kazandığı ve gençlik argosu içerisinde yaygın şekilde bu yeni anlamı ile kullanıldığını ifade edebiliriz.

7. Sonuç

Görüldüğü üzere kişi adları, özel ad bilgisi alanının konusu olmakla birlikte çeşitli yönlerde başka sözlük bilgilerini karşılayan sözlere de dönüşebilmektedirler. Bu dönüşümde en büyük pay sahibinin argolaşma olduğu açıktır. Argolaşan kimi sözlerin genel dile taşındığı anlaşılmaktadır. Argo ve genel dil arasında bu geçişimler (ozmoz) olağandır (Aktunç 2010,13). Bu açıdan argo, genel dilin söz varlığına katkı veren kanallardan biridir. Ancak, her kişi adı argolaşmayıp doğrudan genel ad biçiminde görülebilir. *Ayşe-Fatma*, *Ali-Veli*, *Ahmet-Mehmet* gibi örnekleri genel dil içerisinde kavramlaşmış olarak kabul etmek gerekir. Bu örneklerin ölçünlü dil içerisinde kavramlaşmayıp konuşma dilinde kavramlaşarak ölçünlü dile taşındıkları söylenebilir. Ayrıca genel dilde “Türk ordusunun her bir neferi, genel anlamda Türk ordusu” anlamıyla kavramlaşan *Mehmet* veya *Mehmetçik* biçimlerinin dönemin asker argosundan doğarak genel dilde yer bulduğu varsayımına ulaşılabilir.

Argolaşmış Kişi Adları Listesi

Tasnifler içerisinde ele aldığımız argolaşmış kişi adlarının anlamları, aşağıda alfabetik liste biçiminde verilmiştir. Aynı kaynaktan gelen ve aynı anlamı taşıyan adların arasına eğik çizgi (/) konulmuştur. Aktunç ve Ersoylu'nun çalışmalarında görülen anlam farklılıkları maddeler içerisinde ayrı ayrı belirtilmiştir.

Abuş / Abduş “(Özellikle erkek için) Aptal, bön, salak” (Ersoylu, 314)

Abuzittin (Bey) “1. Züppe. 2.(Pornografik bir halk öyküsünün kahramanından) Yaşlı ama cinsel istekleri güçlü, azgın erkek” (Aktunç, 32; Ersoylu, 314)

Adem Baba “1. Hayatta hiçbir şeyi olmayan, kimsesiz serseri. 2. (Hapishanede) Parasız, aç, en kötü durumdaki mahkum” (Aktunç, 34)

Ahmet Çavuş “Rüşvet” (Aktunç, 36)

Ahmet / Amet “Kıç, kalçalar” (Aktunç, 42)

Alfons “Muhabbet tellalı, pezevenk” (Aktunç, 39; Ersoylu, 314)

Ali Rıza “Votka” (Aktunç, 40); “Tekelin Binboğa votkası, votka” (Ersoylu, 314)

Alyon “Çok zengin kimse” (Aktunç, 41); “Çok zengin kimse, kalantor, para babası” (Ersoylu, 315)

Anton “Hayatta hiçbir şeyi olmayan, kimsesiz serseri” (Aktunç, 45)

Atf Baba “Erkeklik organı” (Aktunç, 49)

Barbaros “Jigolo, geçimini birlikte yaşadığı kadının gelirinden sağlayan erkek” (Ersoylu, 317)

Bekri “(Daha çok erkek için) Çok içki içen, ayyaş, içkici, alkolik” (Ersoylu, 317)

Beyza Hanım “Kokain” (Aktunç, 60; Ersoylu, 317)

Coni “Genelde Amerikalı erkek; özelde Amerikalı erkek asker” (Aktunç, 75; Ersoylu, 318)

Elenika “En mükemmel olan biçim, en iyi şekil” (Ersoylu, 318)

Eminanım “Çamaşır veya bulaşık makinesi gibi araçlara verilen ad” (Ersoylu, 318)

Fahrettin Kerim “Küçük boy rakı, rakı şişesi” (Ersoylu, 318)

Fatihli “(Üzerinde bulunan Fatih Sultan Mehmet’ten dolayı) Bin lira değerindeki eski para” (Ersoylu, 319)

Fatobey “Davranışı erkeği andıran kadın, erkek Fatma, erkek Ayşe” (Ersoylu, 319)

Hamdullah “(Erkek için) Aptal, bön, salak” (Ersoylu, 319)

Hanife “Asık suratlı kimse” (Aktunç, 136)

Hamza “Gammaz, muhbir” (Aktunç, 136); “Muhbir, gammaz, fitneci, ara bozucu” (Ersoylu, 319)

Hans(o) “Alman erkek, kaba saba (yabancı)” (Ersoylu, 320)

Hasanfakılı “Taşralı, kaba saba erkek” (Ersoylu, 320)

Hatce “Dişilik organı” (Ersoylu, 320)

Hayri “Erkeklik organı” (Ersoylu, 320)

Helga “Herhangi bir Alman kızı ya da kadını belirtmek için kullanılır” (Aktunç, 143; Ersoylu, 320)

Hüsni Bey “Kibirli, kendini beğenmiş adam” (Aktunç, 147; Ersoylu, 320)

Hüsniyanım “Kibirli, kendini beğenmiş kadın, kız” (Aktunç, 147; Ersoylu, 320)

İbiş “Aptal, bön, salak; gülünç tavırlı, çirkin (kişi)” (Ersoylu, 321)

Jale “Açık saçık giyimi ile erkeklerin ilgisini çekmeyi alışkanlık haline getiren kadın” (Ersoylu, 322)

Kâmil “1. Esrar. 2. Saf, toy kimse.” (Aktunç, 166); “Saf, toy (kişi)” (Ersoylu, 322)

Kâmile “Hamile, gebe” (Ersoylu, 322)

Karafatma (?) “Hristiyan cenazelerini taşımakta kullanılan kara at arabası, otomobil, kamyonet” (Aktunç, 168)

Kezban “Deneyimsiz, toy travesti” (Aktunç, 183; Ersoylu, 323)

Kleopatra “Yüz lira; yüz liralık banknot” (Aktunç, 190; Ersoylu, 323)

Leyla “Sarhoş, esrik; çok içip aşırı sarhoş olmuş kimse” (Aktunç, 202; Ersoylu, 324)

Makaryos “Papaz, Hristiyan din adamı” (Aktunç, 207); “Hristiyanların din adamı, papaz; iskambil kağıtları arasında ‘papaz’ diye anılanı” (Ersoylu, 324)

Marşal “1. Kolay rahat ders. 2. Bedava, beleş nesne.” (Aktunç, 213; Ersoylu, 325)

(Meraklı) Melahat “Kendisini ilgilendirsin veya ilgilendirmesin her konuda soru soran, çok dedikodu yapan kadın” (Ersoylu, 325)

Memet “Yüz liralık banknot” (Aktunç, 217; Ersoylu, 325)

Mozart “Avusturya para birimi, şilin” (Aktunç, 222; Ersoylu, 326)

Muttalib “Görgüsüz olan ve istekleriyle kadını bunaltan erkek” (Ersoylu, 326)

Naciye “Ağda işleminde dişilik organı ve çevresi” (Aktunç, 224)

Napolyon “Fransa’nın AB’ye girmeden önceki para birimi, Fransız frangı” (Ersoylu, 326)

Nataşa “1. Rus kızı, Rus kadını. 2. Rus fahişesi.” (Aktunç, 225)

(Lüks) Nermin “Süslü püslü, pahalı giysili kadın; ücreti yüksek fahişe” (Ersoylu, 326)

Niyazi “Boş yere zarara uğrayan, yaralanan veya ölen bir kişiyi belirtmekte kullanılan bir kelime” (Ersoylu, 326)

Ökkeş “İhanet eden, hain (erkek)” (Ersoylu, 326)

Ömer “Cinselliğe düşkün erkek” (Ersoylu, 326)

Özal Altını “1985 sonrasında tedavüle giren sarı renkli bozuk para; 50 liralık; 100 liralık; 500 liralık metal para” (Aktunç, 234; Ersoylu, 326)

(Süslü) Pakize “Süslenip gezmeyi çok seven kadın, süslü püslü kadın” (Ersoylu, 326)

Ramazan / Ramo “Polis” (Aktunç, 252)

Ramses “(Ortaokul ve lisede) Tarih öğretmeni, erkek tarih öğretmeni” (Aktunç, 252; Ersoylu, 327)

Recep Amca “Resepsiyon, bir kuruluşun resepsiyonunda görevli kimse” (Aktunç, 252; Ersoylu, 327)

Şaban “Aptal, bön, salak; görgüsüz” (Ersoylu, 329)

Şabaniye “(Kadın için) Aptal, bön, salak” (Ersoylu, 329)

Şengül “Eşcinsel; edilgin eşcinsel” (Aktunç, 271; Ersoylu, 329)

Tanju “Edilgin eş cinsel erkek” (Ersoylu, 330)

Tayyar “Erkeklik organı” (Ersoylu, 330)

Teslime Bacı “Hemen hemen her konuda başkasının yardımına ihtiyaç duyan kadın” (Ersoylu, 330)

Turgut “Elli bin lira değerindeki kağıt para” (Ersoylu, 330)

Ümmügülsüm “Aptal, bön, salak kimse” (Ersoylu, 330)

Yovakim “Polis” (Ersoylu, 331)

Yusuf “Korkak kimse” (Aktunç, 316; Ersoylu, 331)

Zekai Bey “Aptal, salak, geri zekalı (kimse)” (Aktunç, 319; Ersoylu, 331)

Zekeriya “Erkeklik organı, penis” (Aktunç, 320); “Erkeklik organı; aptal kişi, salak kimse” (Ersoylu, 331)

Zihni “Akıldan, düşünceden yoksun kimsenin bu durumunu alaycı dille belirten bir söz” (Ersoylu, 331)

Züleyha “Zührevi hastalıklar hastanesi” (Aktunç, 323; Ersoylu, 331)

Kısaltmalar

ET: *Erişim Tarihi*

TDK-GTS: *Türk Dil Kurumu-Güncel Türkçe Sözlük*

TDK-TTAS: *Türk Dil Kurumu-Türkiye Türkçesi Ağzları Sözlüğü*

Kaynakça

AKAR, Ali (2014). “Türk Sözlükbiliminde Tanımsız Bir Alan: Sövgü Sözlüğü”. *Dil Araştırmaları*, 14: 27-33.

AKTUNÇ, Hulki (2008). *Büyük Argo Sözlüğü –Tanıklarıyla-*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.

BAYKURT, Fakir (1971). *Onuncu Köy*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

ÇİFÇİ Musa (2006). “Argonun Niteliği ve Argoya Bakış Açımız”. *Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* Cilt VI/2: 297-301.

DEVELLİOĞLU, Ferit (1980). *Türk Argosu*. Ankara: Aydın Kitabevi.

ERGENE, Oğuz (2011) “Argo Söz Varlığında Özel Adların Kullanım Biçimleri”. *I. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Bilgi Şöleni (Ankara, 20-21 Kasım 2008)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.: 543-556.

ERSOYLU, Halil (2010). *Türk Argosu Üzerinde İncelemeler*. İstanbul: Ötüken Yay.

KARAAĞAÇ, Günay (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.

KORKMAZ, Zeynep (2007). *Grammer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.

KURDADZE, Ramaz (2010) “Slang in The Context of Georgian-Russian Linguistic Relations”. *Spekali Electronic Bilingual Scholarly Peer-Reviewed Journal Spekali of The Faculty of Humanities at Ivane Javakhsishvili Tbilisi State University* 2: <http://www.spekali.tsu.ge/index.php/en/article/magazinHeadlines/2>

MERRIAM-WEBSTER, “Eponym”, <https://www.merriam-webster.com/dictionary-eponym#learn-more>, (ET: 08.04.2019)

PSEUNOVA, Bela Halidovna (2011). *Problemi Klassifikatsii Antroponimov-Slengizmov (na materialii sloverey)*. Moskva: İYaz Ran.

www.iig-ran.ru/library/sborniki/for_lang/2011_03

_____ (2011) “Antroponim kak otrajenie natsionalno-kulturnoy spetsifiki yazikovogo soznaniya nositelya slenga”. *Vestnik Adigeyskogo gosudarstvennogo universiteta 2: Filologiya i iskusstvovedenie*.

TAHİR, Kemal (1970). *Yediçınar Yaylası*. Ankara: Bilgi Yay.

----- (1974) *Namusçular*. Ankara: Bilgi Yay.

----- (1996) *Karılar Koşuşu*. İstanbul: Tekin Yay.

----- (1999) *Köyün Kamburu*. İstanbul: Adam Yay.

TURAN, Fikret (2007). “Onaltıncı Yüzyıl Osmanlıcasında Argo: Niksârîzâde ve Entelektüel Hayatın Eleştirisi “Nefsü'l-Emr-nâme” İsimli Eseri”. *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, Çeşme, İzmir, 24-29 Eylül 2000, IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.: 1825-1834.

TÜRKALİ, Vedat (2000). *Tek Kişilik Ölüm*. İstanbul: Gendaş Kültür.

ULUDAĞ SÖZLÜK, “Meriç Olmak”
<https://www.uludagsozluk.com/k/meri%C3%A7-olmak/> (ET: 21.02.2019)

YELİSTRATOV Vladimir Stanislavoviç, “Slovar Russkogo Argo Materialı 1980-1990”. <http://gramota.ru/slovari/argo/> (ET: 22.01.2019)

WEXLER, Paul (2006). *Jewish and Non-Jewish Creators of “Jewish” Languages with special Attention to Judaized Arabic, Chinese, German, Greek, Persian, Portuguese, Slavic (Modern Hebrew/Yiddish), Spanish and Karaite, and Semitic Hebrew/Ladino*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

HÂŞİM NESRİNE YENİ BİR BAKIŞ: HÂŞİM'İN MENSUR ŞİİRLERİ

Özgür İLDEŞ*

*Uyumu uyağı olmadan da şiirli, ezgili olan, ruhun içli devinimlerine,
hayatın dalgalanışlarına, bilincin çarpıntılarına uyacak kadar çevik ve
çelişken bir düzyazı mucizesini içimizde kim hayal etmemiştir ki?*

Baudelaire (Baudelaire 2015: 20)

Öz

Ahmet Hâşim'in düzyazılarının şiir tadı taşıdığı bugüne kadar pek çok kişi tarafından dile getirilmiştir. Ama Hâşim'in düzyazılarının bir kısmının, şiirsel olmanın ötesinde, bizzat "şiir" (mensur şiir) olduğunu ifade eden pek çıkmamıştır. Bu makalede Hâşim'in düzyazıları, taşıdıkları kurucu imgelerin merkeze alınması suretiyle bir okumaya tâbi tutularak, Hâşim'in nesirlerinin bir kısmının, dış yapı bakımından nesir görünümlü olmakla birlikte, özünde nesir değil, şiir oldukları ifade edilmiştir. Fransız şiirinde Comte de Lautréamont, Aloysius Bertrand, Charles Baudelaire ve Arthur Rimbaud gibi şairlerin kuruluşunda rol aldıkları mensur şiirin klasik örnekleri incelendiği zaman, Hâşim'in pek çok nesrinin de pekâlâ "mensur şiir" türü altında değerlendirilebileceği görülmektedir. Bir metnin şiir olup olmadığı belirlenirken, satırların yan yana mı yoksa alt alta mı dizildiğinden ziyade, metnin özüne ve kurgusuna bakılması gerektiği fikri, yazıda esas alınmıştır. Bu fikir doğrultusunda; Hâşim'in nesir kitapları içinde, başta "Ay" yazısı olmak üzere, yoğun imgeler içeren bazı düzyazılarının "mensur şiir" olarak telakki edilmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır. Hâşim'in düzyazılarının bu şekilde yeni ve farklı bir bakış açısıyla okunması, hem Hâşim'in şairliğinin çok yönlü ve çok boyutlu şekilde değerlendirilebilmesini hem de Türkçede

* Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
e-posta: ildesozygur@gmail.com

mensur şiir literatürünün sınırlarının belirlenmesi meselesine daha taze ve dinamik bir açıdan bakılmasını beraberinde getirebilir.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Hâşim, Nesir, Sanatkârane Nesir, Mensur Şiir, Bize Göre, Gurabâhâne-i Laklakan, Frankfurt Seyahatnamesi.

A NEW VIEW ON HAŞİM PROSE: HAŞİM'S PROSAIC POETRY

Abstract

It has so far been expressed by many that Ahmet Hâşim's prose has a poetic taste. However not many people have stated that some of Hâşim's prose texts, beyond being poetic, are in fact "poetry". In the article, reading of Hâşim's prose in which we relocate the constitutive images to the center, it is stated that some of Hâşim's essays, while their external structure looks like prose, are essentially not prose but poetry. As one examines the classical texts of prose poetry in whose establishment poets such as Comte de Lautréamont, Aloysius Bertrand, Charles Baudelaire and Arthur Rimbaud had a role, it is observed that many of Hâşim's prose texts can well be evaluated under the genre of prose poetry. The idea that while deciding whether a text is poetry or not, one should look at the essence and setup of a text rather than whether the lines are juxtaposed or one under the other, is taken as a basis in the article. In accordance with this idea, it is concluded that some of Hâşim's prose texts which contain intensive images such as the essay titled "The Moon" need to be considered as "prose poetry". Reading Hâşim's prose through this new and original perspective can enable us to evaluate Hâşim's poesy in a versatile and multi-dimensional way, as well as approach the issue of designating the boundary of the Turkish prose poetry literature in a more fresh and dynamic manner.

Keywords: Ahmet Hâşim, Prose, Artistic Prose, Prose Poetry, Bize Göre (In Our Opinion), Gurabâhâne-i Laklakan (The Poorhouse of the Storks), Frankfurt Seyahatnâmesi (Frankfurt Travel Book).

Giriş

Ahmet Hâşim, *Piyâle*'nin başındaki "Şiir Hakkında Bazı Mülâhazalar" adlı yazısında, şiir ve nesrin birbiriyle ilişkisi konusunda net birtakım görüşler ortaya atar: "Şiir ile nesir (...), yekdiğeriyle nisbet ve alâkası olmayan, ayrı nizamlara tâbi, ayrı sahalarda ayrı eb'at ve eşkâl üzere

yükselen ayrı iki mimaridir. 'Nesir'in müvellidi akıl ve mantık, 'şiiir'in ise idrak muntukaları haricinde, esrâr ve meçhulâtın geceleri içine gömülmüş, yalnız münevver sularının ışıkları, gâh u bigâh ufk-ı mahsûsâta akseden kutsî ve isimsiz menba'dır.'” (Hâşim, 1926: 6).

Hâşim'in külliyyatını değerlendiren birçok edebiyatçı, Hâşim'in yukarıda ifade ettiği poetik görüşün, onun eserlerini değerlendirmede mutlak bir yol göstericiliği olduğuna inanmış olmalılar ki, Hâşim'in şiiirleri ve nesirlerini birbirinden tamamen ayrı iki kategori altında değerlendirmeyi, neredeyse bir kural hâline getirmişlerdir. Hâlbuki bir şairin poetik görüşleri, onun bütün eserlerini tam olarak açıklamak ya da onunla birebir örtüşmek zorunda mıdır? Esasen Hâşim külliyyatıyla ilgili birtakım meseleler, Hâşim'in kendisinin ya da onun yorumcularının bugüne kadar ifade ettiklerinden epeyce farklı şekilde yorumlanmak durumunda olabilir. Özellikle de Hâşim'in nesir olarak görülen eserlerindeki bazı yazıların edebî türü ile ilgili olarak ciddi birtakım revizyonlara gidilmesi gerekiyor olabilir. Zira Hâşim'in nesir olarak adlandırdığı bazı yazıları, kanaatimizce kesinlikle nesir olmayıp, bizzat “şiiir”dir (mensur şiiir). Makalemiz bu iddiayı Hâşim'in eserlerinden iktibas edilen bazı metinlerle göstermeyi hedeflemektedir.

Hâşim, bir şair olarak, Fransa'daki mensur şiiir cereyanından kuşkusuz haberdardı; fakat bu konuda yeterince okuma ya da teorik inceleme yapmış mıydı, doğrusu bunu tam olarak bilemiyoruz. Hâşim kendi yazdığı nesirlerin belli bir edebî değeri haiz olduğuna inanmakla birlikte, muhtemelen onları son kertede şiiir olarak görmüyordu. Ama bugün itibariyle, bizler de bu metinleri aynı şekilde değerlendirmek zorunda mıyız?

Bir eser, müellifinden çıktıktan sonra okuyuculara ait olduğuna göre, onu istediğimiz biçimde ve arzu ettiğimiz bakış açılarına göre okuma serbestisine sahibiz. Bu çerçevede, Hâşim'in üç nesir kitabını okuduğumuzda, bu kitaplardaki yazıların tür ve tarz bakımından, üç kategori altında değerlendirilebileceği sonucuna ulaştık:

1. Düz (Mantıksal) Nesirler
2. Sanatkârane Nesirler
3. Şiiirler (Mensur Şiiirler)

Bu üç kategoriye Hâşim'in nesirlerinden kısa birer örnek vermemiz gerekirse;

1. **Düz (mantıksal) Nesir:** *“Bu gördüğünüz otomobiller, fakültede verilen konferansları takip için gelen profesörlerin arabalarıdır.*

Şimdi Almanyada göreceğiniz her hususî otomobil ya bir zengin Yahudinin yahut ta bir profesöründür.” (Hâşim, 1933: 69)

2. **Sanatkârane Nesir:** *“Alevden coşkun bir nehir hâlinde, köhne tarihin bütün enkazını süpüren ve yeni bir âlemin tekevvününe yol açan fikirler kaynağı baş, bir yanardağ zirvesi gibi, taşıdığı ateşe lâkayd, mavi sema altında, samit ve mütebessim duruyor!” (Hâşim, 1928: 6)*
3. **Mensur Şiir:** *“Çingene, insanın tabiata en yakın kalan güzel bir cinsidir. Zannedilir ki, bu tunç yüzlü ve fağfur dişli kır sakinleri, beşerî şekle istihale etmiş birtakım neş'eli yeşil ağaçlardır.” (Hâşim, 1928: 16) [Çingene, insanın doğaya en yakın kalan güzel bir türüdür. Zannedilir ki, bu tunç yüzlü ve fağfur dişli kır sakinleri, insan şekline dönüşmüş birtakım neşeli yeşil ağaçlardır.]*

Hâşim'in nesirle şiiri kesin olarak ayırma girişimine rağmen, bunun çağdaşı olan bazı dikkatli okurlarda hiç de makes bulmadığı, örneğin Behçet Kemal Çağlar'ın şu yorumunda açıkça görülebilmektedir: *“Bağdad'dan gelen Hâşim, bize asıl haberi getiren şiir resullerinden biri idi. Piyâle'nin mukaddemesindeki o güzel ve uzun paradoksuna rağmen onun nesri, asıl şiirdi. Kendi inkârına rağmen ve inkâr ettiği satırlarla bir daha anlamış oluyorduk ki; nesir şiirden ayrı değildir ve nazımdan olgun bir şiir şubesi olabilir!” (Çağlar, 1958: 38).*

Behçet Kemal Çağlar'ın, Hâşim'in nesrini ve nesrinin şiirle ilişkisini değerlendirmede, Abdülhak Şinasi Hisar'dan ve diğer birçok yorumcudan çok daha isabetli bir tutum içinde olduğu görülmektedir. Ne var ki Çağlar, Hâşim'den söz ettiği kısacık yazısında, neden yukardaki veciz ifadeleri kullandığını ve *“nesir şiirden ayrı değildir ve nazımdan olgun bir şiir şubesi olabilir!”* derken tam olarak neyi kastettiğini açıklamamakta ve Hâşim'in metinlerinden herhangi bir örnek vermemektedir. Çağlar'ın yukarıdaki yorumunda, “mensur şiir”e bir gönderme var gibi görünüyor; fakat gönderme yüzde yüz açık değildir.

Hâşim'le ilgili olarak Çağlar'ın sarf etmiş olduğu *“onun nesri asıl şiirdi”* ifadesi, ayrıca bütünüyle isabetli de değildir; zira Hâşim'in birçok nesir yazısının Çağlar'ın ifade ettiği bağlamda şiir olmayıp sade bir nesir tadında olduğu gayet açıktır. Ne var ki bu yazıların yanında Hâşim'in bir de şiir kıymetini haiz yazıları vardır ki, onların külliyat içinde ayrı bir yerde konumlanması ve üzerinde özel bir dikkat ve hususiyetle durulması

gerekmektedir. Çağlar'ın Hâşim'in nesirleri içinde mantıksal vurgu taşıyanlar ile “şiiresel” ya da bizzat “şiiir” olanlar arasında herhangi bir ayrıma gitmemiş olması, onun yorumunu “toptancı” ve analitik değerden yoksun kılmaktadır.

Behçet Kemal Çağlar'ın yorumu, bir denemenin sınırları içinde belki kıymetli ve ufuk açıcı; fakat edebiyat bilimi açısından eksik, analitik keskinlikten yoksun ve “şairane” bir yorum olarak kalmaktadır. Bu yorumun edebiyat tarihinde pek etkili olamamış olması da, muhtemelen bahsettiğimiz bu toptancılıktan kaynaklanmış olabilir. Aslında itiraf etmek gerekir ki edebiyat tarihi bakımından, Hâşim'in şairlik kudreti ve vasıflarının onun düzyazılarına da sızmış olduğu, hiç de bilinmeyen bir durum değildir. Ama bu sızmanın derecesi ve “edebî tür” bakımından ne tür somut sonuçlara yol açtığına analitik şekilde tartışılması gerekmektedir.

Hâşim'in nesirlerinin şiiirle ilişkisi bağlamında ayrıca Halûk Y. Şehsuvaroğlu'nun şu yorumu da dikkat çekici: “ *O [Hâşim] şiiirleri ile olduğu kadar hatta daha çok nesirleri ile de şairdir.* ” (Şehsuvaroğlu, 1958: 42). Tabii burada Şehsuvaroğlu'nun Hâşim'in nesirleri için yaptığı övgü, bu nesirlerin “yüksek düzeyde edebî değere ve şiiirselliğe” sahip olmaları nedeniyle mi yoksa doğrudan ve bizzat “şiiir” olmaları nedeniyle mi yapılmıştır, o pek belli değil. Şehsuvaroğlu'nun yorumunda mensur şiiirden açıkça ve doğrudan söz edilmediği, yine dikkat çekmektedir.

Hâşim'le ilgili bazı kişisel önyargılara sahip olduğu izlenimi vermekle birlikte, onu yine de az çok isabetli bir şekilde yorumlayabilmiş olan Vasfi Mahir Kocatürk ise, *Yeni Türk Edebiyatı* (1936) adlı kitabında Hâşim'in nesirlerinin şiiirle ilişkisini şu şekilde değerlendirmiştir:

“Ahmet Hâşim de nazımda kudretsiz olduğu için şairliğini nesirde daha büyük bir kuvvetle gösteriyor. Fevkalâde işlenmiş olan nesirlerinde lirizm çok azdır. Fakat, renk, koku, çok orijinal görüşler, bilhassa ince ve oynak bir zekâdan doğan espriler bunu tamamiyle telâfi ediyor.” (Kocatürk 1936, s. 107). *“Hâşimin nesirlerinin yüzde doksanı şiiirlerinin propagandasıdır denilebilir. Herhangi bir mevzu üzerinde iken belli etmeden kendi şiiir tarzına kayıverir. Bütün ilmi ve tarihi ayaklar altına alarak bu tarzı biricik sanat tarzı sayar ve bunu, kendi şahsî kanaatı değil, umumî ve müspet bir hüküm gibi gösterir.”* (Kocatürk 1936, s. 132).

Kocatürk'ün *Yeni Türk Edebiyatı* kitabında Hâşim'in nesirlerinden bahsettiği özel kısım, kitapta “nesir halinde şiiirler” üst başlığı altında yer almaktadır. Kitapta kullanılan “nesir halinde şiiirler” ifadesinin “mensur şiiir” ile tam olarak örtüşmediği şu ifadeden anlaşılabilir: “... *Divan edebiyatının -Tazarruatı Sinan Paşa gibi- nesir halinde mükemmel şiiirleri*

bulunuyordu.” Sinan Paşa'nın *Tazarruât*'ının mensur şiir değil, süslü nesir olduğu göz önünde tutulursa, “nesir halinde şiirler” ifadesinin tam olarak mensur şiire karşılık gelmediği sonucuna ulaşılabilir. Bununla birlikte, Kocatürk'ün, edebiyatımızda mensur şiir yazmış olduğu bilinen, Recaizade Mahmut Ekrem, Halit Ziya, Mehmet Rauf, Cenap Şehabettin, Süleyman Nazif, Celâl Sahir, Halide Edib, Mehmet Behçet, Yakup Kadri, Ruşen Eşref, Kenan Hulûsi gibi isimlerin mensur şiirlerini de “nesir halindeki şiirler” üst başlığı altında değerlendirme yoluna gittiği görülmektedir. Bu durumda Kocatürk'ün “nesir halindeki şiirler” ifadesini, aynı anda hem süslü nesirler hem de mensur şiirler için kullandığı gerçeği ortaya çıkmaktadır. Bu durum, Kocatürk'ün yorumlarını edebiyat ilmi açısından oldukça kusurlu hâle getirmektedir. Nitekim süslü nesir ve mensur şiirin birbirinden tamamen farklı iki tür olduğu açık ve bilinen bir gerçektir.

Dikkatimizi çeken bir başka önemli husus da, Kocatürk'ün “nesir halindeki şiirler” başlığı altında incelediği ve Hâşim'in de dahil olduğu isimleri değerlendirirken, bu isimlerin bir kısmının “mensur şiir” yazdığını açıkça söylerken, Hâşim için bunu yapmamasıdır. Bu çerçevede Kocatürk; Abdülhak Hâmid, Recaizade Mahmud Ekrem, Halit Ziya, Cenap Şehabettin, Mehmet Rauf, Celal Sahir, Halide Edib ve Mehmet Behçet gibi isimlerin “mensur şiir” yazdığını açıkça söylerken, Hâşim için “mensur şiir yazmıştır” gibi aleni bir ifade sarf etmemektedir. Anlaşılan o ki Kocatürk, Hâşim'in nesirlerinin “şiirsel” değer taşıdığı kanaatine sahip olmakla birlikte, onların “şiir” (mensur şiir) olduğunu açıkça ifade etmemektedir. Bu durumda şu sorunun cevabı ister istemez havada kalmaktadır: Kocatürk, Hâşim'in nesirlerini “nesir halinde şiirler” başlığı altında değerlendirirken, onları aynen Sinan Paşa'nın *Tazarruât*'ı gibi “süslü nesir” olarak mı değerlendirmektedir, yoksa “mensur şiir” olarak mı? Bu konu, belirsiz kalmaktadır, zira Kocatürk “nesir halindeki şiirler” ifadesini aynı anda hem süslü nesir hem de mensur şiir anlamına gelecek şekilde kullanmakta ve bu durumda ilmî bakımdan ciddi bir karışıklığa yol açmaktadır.

Büyük şair ve romancılarımızdan Ahmet Hamdi Tanpınar da Hâşim'in nesriyle ilgili “şairane” yorumlarda bulunmaktan geri durmamıştır. *Frankfurt Seyahatnâmesi* ile ilgili olarak Tanpınar şöyle demiştir: “Ben ilk okuyucularından biri olduğum bu küçük kitabın sayesinde ve *şiirin altın kanatları üstünde lezzetli bir seyahat* yaptım, asîl ve aziz üstadıma minnettarım.” (vurgu benim; Tanpınar, 1970: 310). Burada Tanpınar'ın dile getirdiği kanaat, makalemizdeki ana iddiayı destekleyici bir argüman olmakla birlikte, aynen Çağlar, Şehsuvaroğlu ve Kocatürk'deki gibi, az çok bir belirsizlikle malûldür. Zira burada, muhtemelen *Frankfurt Seyahatnamesi*'ndeki metinlerin “şiirsel” oluşu kastediliyor; ama onların

kelimenin tam anlamıyla “şiiir” olup olmadığına dair net ve analitik bir fikir beyanı mevcut değil. Muhtemelen Tanpınar, *Frankfurt Seyahatnamesi*’ndeki bazı yazıların birer şiiir olduğunu fark etmiş olmalıdır; ama bunu net ve doğrudan bir şekilde ifade etmemiş olduğu gürmektedir.

Ayrıca Tanpınar’ın, söz konusu *Seyahatnâme*’de hangi yazıları şiiire yakın olarak düşündüğünü tam olarak bilmiyoruz; zira bu konuyla ilgili olarak yazısında yaptığı yorumlardan ancak kısmi bir fikir edinilebilmektedir. Üstelik Hâşim’in söz konusu kitabında olduğu düz mantığa dayalı nesirler de olduğu bilinen bir gerçektir. O bakımdan yukarıda Behçet Kemal Çağlar’ın yorumları için gündeme getirdiğimiz sıkıntılar, Tanpınar’ın bu “şairane” övgüsü için de aynen geçerlidir. Hâşim’in nesirleriyle ilgili olarak, Tanpınar’da da “mensur şiiir”e açık bir göndermeye rastlayamıyoruz. Sonuç olarak Tanpınar’ın yukarıdaki ifadesi, Hâşim’in nesirlerini değerlendirirken, genel olarak “şiiirsellik” ile “şiiir” arasında gezinen muğlak bir bölgeye işaret ediyor olabilir.¹

Yukarda Hâşim’in nesirlerinin şiiirsellik ya da şiiirle ilişkisi konusunda veciz görüşler beyan etmiş olan dört yazar; Çağlar, şehsuvaroğlu, Kocatürk ve Tanpınar, neden Hâşim’in nesirlerinin bir kısmının “mensur şiiir” olabileceği görüşünün edebiyat tarihinde yeterince yankı bulmasını ve tartişılmasını sağlayamamışlardır? Bu konuyla ilgili kanaatimiz odur ki; bu yazarların Hâşim nesri bağlamında “mensur şiiir”e açıkça atıfta bulunmamaları, ayrıca mensur şiiirle ilgili belli bir bilgiye sahip olmakla birlikte, mensur şiiirin özgül bağlamına duydıkları teorik ilginin muhtemelen sınırlı olması ya da yeterince canlı olmaması; Hâşim nesriyle ilgili belki sezinlemiş oldukları ve hatta yer yer ima etmiş oldukları “mensur şiiir” meselesinin epeyce örtük, muğlak ve analitik dikkatten uzak kalmasına neden olmuş görünmektedir. Ayrıca bu yazarların Hâşim nesriyle ilgili iddialarında, Hâşim’den somut metinler ortaya konulmaması ve konunun dünya edebiyatıyla (özellikle Fransız edebiyatındaki mensur şiiir geleneğiyle) karşılaştırmalı bir zemin içinde tartişılmaması nedeniyle, bu yazarların yorumları değerli olmakla birlikte, sonuçta belirsiz bir övgü düzeyinde kalmış ve Hâşim nesrinin dünyada yaygınlaşan “mensur şiiir”in genel bağlamı içinden kavranmasına katkı sağlayamamışlardır. Hâşim’in “mensur şiiirleri” konusunun, deneme üslubu içinde birtakım veciz imalar yoluyla değerli; adı açıkça konularak, daha analitik ve teferratlı bir şekilde

¹ Konuyla dolaylı olarak alâkalı olsa da, Tanpınar’ın Edip Cansever’in şiiirlerini, “Bu şiiirler çok güzel, hepsi de güzel, ama hiçbirini şiiir değil!” diye eleştirdiğini biliyoruz. Konuya bu şekilde geleneksel yaklaşan bir kişinin, Hâşim’in ya da bir başka kişinin, dışardan bakıldığında nesir görünümlü olan metinleri için, kendisi belli bir şiiir tadı almış bile olsa, kolayca “şiiirdir” deme itiyadında olmayacağını az çok tahmin edebiliyoruz.

tartışılması ve edebiyatçıların/eleştirmenlerin dikkatine sunulması gerekmektedir. Makalemizin asıl maksadı da zaten budur.

Hâşim'in kendisinin, nesirleriyle ilgili olarak iddia etmediği, ayrıca kendisine bir yargı düzeyinde önerilseydi belki de reddedeceği, ayrıca edebiyat âleminde çok az sayıda kişi dışında pek de fark edilmemiş ya da ifade edilmemiş olan, Hâşim'in "mensur şiirleri" meselesinin; Hâşim şiirinin kendi bütünlüğü içinde kavranması bakımından büyük ve kritik bir önem taşıdığını düşünüyoruz. Her ne kadar Hâşim'in yaşadığı yıllarda mensur şiire, şairler değil daha çok hikâyeci ve romancılar ilgi gösterdiyse de, bu alanda modern anlamıyla kayda değer ilk eserlerden bazılarını Hâşim'in verdiğini iddia etmek hiç de gerçeğe aykırı olmayacaktır. Bu çerçevede Hâşim'in bazı nesirlerinin mensur şiirle ilişkisini örnekler düzeyinde açıklamaya girişmeden evvel, aşağıdaki bölümde nesir, şiir ve mensur şiiri tanımlayarak, bu türler arasındaki ilişkiyi değerlendireceğiz.

1. Nesir, Şiir ve Mensur Şiir: Tanımlama ve Değerlendirmeler

"Nesir nedir?" sorusunu sorarak başlayalım. Nesir, kısaca ifade etmek gerekirse, dilin göndergesel anlamını esas alan, anlatım biçimidir (Samsakçı, 2012: 2711). "Sanatkârane nesir (süslü nesir) nedir?" sorusuna ise, dilin nesir boyutunu esas almakla birlikte, süslü bir anlatımın tercih edildiği ve edebî sanatların bolca kullanıldığı bir anlatım biçimidir diyebiliriz. "Şiir nedir?" sorusu ise daha karmaşık bir sorudur. Bu soruya belki şöyle bir cevap geliştirebiliriz. Şiir, imgesel anlatımı esas alan, kendine özgü bir duyuş tarzına dayalı, ahenkli ve özel bir söyleyiş biçimidir.

Edebî türü ortaya çıkaran dilin kullanım biçimidir. Bir "dil göstergesinde" "gösteren" durumundaki sözcük, net bir biçimde kendisi dışındaki bir varlığı işaret ediyorsa, yani "gönderge"si dış dünyadaki bir varlığa yöneliyorsa, dil burada "göndergesel işlev"iyle kullanılmış olur ki bu tür metinler nesir olarak karşımıza çıkar. Ne var ki "dil göstergesi"nde "gösteren" durumundaki sözcük bizzat kendisine yöneliyorsa, bu noktada saydamlığını yitirip flulaşıyorsa ve bunun sonucunda yabancılaştırıyor, yadırgatıyor ve gerçeği dönüştürüyorsa orada dil "şiiresel/sanatsal işlev"i haizdir ki ortaya çıkan metim şiir türündedir. Bizim nesir-şiir ayrımı konusunda belirtmeye çalıştığımız noktayı Terry Eagleton Roman Jakobson'un "edebiyat" üzerine söylediği "*sıradan konuşmaya karşı örgütlü bir şiddet*" temsil eden bir yazı türü, diye ifade eder ve şöyle devam eder:

"Edebiyat sıradan dili dönüştürür ve yoğunlaştırır, günlük konuşmadan sistematik olarak sapar. Otobüs durağında yanıma yaklaşip "Ey sükûnetin el değmemiş gelini" diye kulağıma fısıldarsınız edebiyatın huzuruna çıkmış olduğumu hemen fark ederim. Bunu, kelimelerinizin

dokusu, ritmi ve titreşimi, soyutlanabilir anlamlarını aştığı, onlardan “fazla” bir şeye karşılık geldiği için ya da dilbilimcilerin daha teknik bir biçimde açıklayacakları gibi gösterenler ile gösterilenler arasında bir orantısızlık olduğu için fark ederim. Kullandığımız dil kendine dikkat çeker ve maddi varlığını öne çıkarır: oysa “Sürücülerin grevde olduğunu bilmiyor musun?” gibi cümleler bunu yapmaz.” (Eagleton, 2014: 16-17).

Nesir ve şiirin zihindeki karşılıkları, esaslı şekilde farklıdır. Nesir, bilince hitap ederken, şiir daha ziyade bilinç-altına hitap eder. Nesir düşüncesi, ağırlıklı olarak sol beyin yarımküresi tarafından üretilirken, şiir düşüncesi (imge) ağırlıklı olarak sağ beyin yarımküresinden beslenir. (Avcı vd., 2008: 7). Bu çerçevede, nesir ve şiir beyinde oluştukları frekans dalgaları bakımından da birbirinden farklıdır. Nesirin ve şiirin enerjisi, kişide farklı türden “etki”ler yaratır. Aradaki fark sezgisel olarak hemen daima açıktır.

Nesir ve şiir, imge ile kurulan ilişki yoğunluğu bakımından da farklıdır. Şiir imge-yoğundur ve genellikle beyinde birtakım “imge ağları” örer. Dilin “şiişsel işlevi” bağlamında kullanılması, yani göndergesi kendisine yönelerek gerçeği yabancılaştırıyor, yadırgatıyor ve dönüştürüyorsa bu durumda imge oluşumu süreci başlar. İmge, genel olarak dış dünyadaki nesnelere zihinsel resim, kopya ya da tasarımıdır. Gözün dış dünyadan aldığı veriler, zeka ve sezgi gücüyle bilincimiz tarafından bir seçmeye uğrar, beyinde bir görüntü oluşur. İmge; duyu organlarını uyaran nesnelere ve olaylar ortadan kalktığımda, aldığı duyuların zihinde oluşan izidir. Bu durumda imge oluşumunda ilk adım duydur. Duyuların etkilenmesiyle ortaya çıkan duyular algıdan önce gerçekleşir. “Duyular aracılığı ile elde edilen ilk malzemeler imgelerdir. İmge önce gözde belirir. Buna retinal imge denir. Sonra bu imgelerden kimileri daha sonra hatırlanmak üzere bellek depolarına gider. Bunlar da bellek imgeleridir. Bir de canlı ya da silimsiz imgeler vardır. Bunlar, görüldükleri anda, oldukları gibi saklanırlar. Canlı imgeler uzun süre görüntülerinin usda koruyan imgelerdir.” ((Kırıçoğlu, 2002: 173)

Berger’e göre imge, yeniden yaratılmış olandır. “İmge ilk kez ortaya çıktığı yerden ve zamandan birkaç dakika ya da birkaç yüzyıl için kopmuş ve saklanmış bir görünüm ya da görünümüne düzenidir. İmgeler başlangıçta orada bulunmayan şeyleri gözde canlandırmak amacıyla yapılmıştır.” (Berger, 1995: 10)

İmgeler arasında beklenmedik yeni ilişkiler kurmak “yaratıcı imgelem”dir. Yani “yaratıcı imgelem”, imgeler arasında başkalarının göremediği ilişkileri görmek ya da ilişkileri başkalarından farklı olarak

görmektir. “Yaratıcı imgelem” bir konu ya da problem üzerinde yoğun bir düşünme ve problemi çözme arzusu ile aniden ortaya çıkan bir “sıçrama”, bir “kıvılcım çakması”dır. Bu hâl hayatın her anında ve alanında gerçekleşebilir. Bu “kıvılcım çakması” aslında bilinçaltında yavaş yavaş filizlenip bir gün, bir yerde, bir “sıçrama” ile aniden sıyrılıp ortaya çıkar. “Zihinde kıvılcım çaktı” ya da “ilham geldi” denir. Örneğin, Archimedes, kralın yaptırdığı tacın saf altından olup olmadığını nasıl bulacağını düşünürken, banyodan “Buldum! Buldum!” diye fırlamasına neden olan olay aniden ortaya çıkan bir “sıçrama”, bir “kıvılcım çakması” diye belirttiğimiz olaydır. Şair de sürekli üzerinde düşündüğü, yoğunlaştığı ve yorumlama sürecine girdiği bir durum, görüntü, olay vs. karşısında “kıvılcım çakması” ile beklenmedik bir şekilde bir “buluş” ile özgün bir yaratıya kavuşabilir. Bu da imge olarak karşımıza çıkar.

Dilin şiirsel işlevi kapsamındaki imgesel kavramlar çok anlamlı ve çok yönlüdür. Sürekli yeniden üretilir, anlamca zenginleşebilir, değişerek dönüşebilir. Bu yönüyle imgelerin sezdirme ve esinlendirme özelliği güçlüdür. Ne var ki nesrin olduğu dilin göndergesel işlevinde dil göstergesi dış dünyadaki sadece bir sözcüğü karşılar, tek anlamlıdır ve zaman ve mekân gibi herhangi bir değişken unsura göre değişmez.

“Mensur şiir nedir?” sorusunu sorduğumuzda ise, bu soruya kısaca dış yapısı nesir olan; ama içeriği ve ruhu itibarıyla şiir olan metindir diye cevap verebiliriz (Gariper, 2006: 364). Bir mensur şiirin, nesirden, ardında taşımakta olduğu “kurucu düşünce” ile ayırt edilebileceği görülmektedir. Şair, şiirini kurarken onun ardına bir “nesir mantığı” mı yoksa “şiir mantığı” mı yerleştirmiştir; başka bir deyişle, nesir tohumu mu yerleştirmiştir, yoksa şiir tohumu mu? Söz konusu edilen metin, bir nesir vizyonu mu, yoksa şiir vizyonu mu içermektedir? Bütün bunların, çoğu defa kolayca ayırt edilebileceğine inanıyoruz. Türsel olarak mensur şiir, içi şiir ve dışı nesir olan “karma” bir türdür. Bu yönüyle o, kuantum fiziğinden bir benzetmeyle söylersek hem parçacıktır (nesir) hem de dalga (şiir). Bir başka benzetmeyle; onun bedeni nesirdir, ruhu şiir.

Denilebilir ki bir şair eğer gerçekten belli bir şiir vizyonu görmüşse; bu vizyonu muhataplarına isterse belki sözcüklerle bir karikatür çizerek de iletebilir ya da bir “deneme” yazıyormuş gibi görünerek de aktarabilir. Fakat dikkatli okur, dışa değil içe bakmak durumundadır. Metnin cürufu arındırıldıktan sonra, içerde kalan öz neyden oluşmaktadır, onun elemental enerjisi nasıl bir niteliktedir ve ne yaymaktadır? Okur, asıl buna dikkat etmelidir.

Şairler bir şiir vizyonu (şiir görüşü) deneyimledikten sonra, ne yapıp edip ruhlarındaki “ifrazat”ı dışarı atmak durumundadırlar. Bu ifrazat ister manzum ister mensur “kanal”lar yoluyla salgılanmış olsun, şiir bir ürün olarak daima kendine mahsus râyihası üzerinden teşhis edilebilir. O yüzden bir şiirin nesrin ardına gizlenmesi, onun tarafımızca tespit edilebilmesini engelleyemeyecektir, zira özel râyihası, bir şiiri hemen her durumda ele verecektir.

Aşağıdaki bölümde, nesir ve şiirin farkını anlamlandırma çabamızı, Abbé Brémond’un şiirsel elektrik akımı (courant poétique) kavramı ve Yahya Kemal’in bu kavramı yorumlama biçimine kulak vererek sürdürelim.

1.1. Şiirsel Elektrik Akımı (Courant Poétique) Kavramı

“Nesir nedir, şiir nedir? Bunları ayırt eden unsurlar nelerdir?” sorusuna şimdiye kadar kesin bir cevap verilememiş olmakla birlikte, bu konularda kıymetli pek çok yaklaşım geliştirilmiştir. Bu yaklaşımlar içinde en değerli olanları, şiir ontolojisinin kendine mahsus niteliklerini bize ihsas ettiren “sezgisel” yaklaşımlardır. Bunlardan başta geleni Yahya Kemal’in Abbé Brémond’a atıfla geliştirdiği açıklama biçimidir. Bilindiği gibi Brémond şiirin içinden geçen akımı “courant poétique” (şiirsel elektrik akımı) kavramıyla açıklamaktadır. Yahya Kemal bu kavramı Adile Ayda ile yaptığı bir söyleşide çok etkileyici bir şekilde gündeme getirir. Aşağıda bu söyleşinin ilgili kısmını aynen aktarmayı uygun görüyoruz:

A.A: Abbé Brémond mısraın içinden geçen bir “courant poétique”den bahseder ve bunu elektrik cereyanına benzetir.

Y.K: Tamam tamam, elektrik cereyanı... Şiir işte bu cereyandır

A.A: Fakat bu biraz metafizik, hattâ mistik bir izah değil midir?

Y.K: Hayır, hiç değil. Alıştıktan sonra insan bunu derhal hisseder. Bu elektrik bazan bütün mısrada mevcuttur. Bazan mısraın yarısına kadar gelir ve durur. Bu, mânanın lâfza inkılap ederken doğurduğu bir şeydir.

A.A: Hareketin elektriğe, yani mekanik enerjinin elektrik enerjisine inkılap edişi gibi bir şey...

Y.K: Tıpkı, tıpkı... Çok güzel buyurdunuz... Mâna mısraın içine bir ritm hâlinde geçiyor. Böyle bir ritm, yani mânayı ifade eden bir “ondulation musicale” ihtiva eden mısra “pur[e]” mısradır. Meselâ: Dökülen mey, kırılan şişe-i rindân olsun. Burada mâna ritm olmuştur. Yani bu “pur[e]” bir mısradır. [...]

A.A: Biraz evvel “musique intérieure” tâbirini kullandınız. [...] Bazılarına göre bu müzik mısradaki seslerin mâna ile birleşerek okuyucunun ruhunda uyandırdığı bir ikinci nağmedir. Bazılarına göre ise, doğrudan doğruya mısraın kendi ritmi, yani hecelerın birbiriyle imtizacından doğan âhenktir. Abdülhak Şinasi'nin yirmi yirmi beş sene evvel yazılmış bir makalesinde aşağı yukarı şöyle bir tarife tesadüfettim: Deruni ritm bir şiirin son mısraının son kelimesini okuduktan sonra okuyucunun ruhunda terennüm etmeğe başlayan nağmedir, diyor.

Y.K: Hayır, hayır, mısraın kendi âhengi mevzuubahistir; mısradaki musiki dalgalanışı, “ondulation musicale.” (Ayda, 1962: 19-20).

Sonuç olarak, Yahya Kemal'e göre bir metni şiir yapan, belirttiği gibi, mısraların içinden geçen “elektrik “akım”dır. Bir metnin söyleyişini şiir kılan esas unsur ise, söz konusu elektrikle birlikte oluşan “derûnî ahenk”tir. “Courant poétique” kavramını biraz daha somutlaştırarak, belki “murakabe kalem” ve “ampermetre” benzetmesini de işin içine dâhil etmemiz yararlı olabilir. Bu benzetmeler kullanılarak şöyle bir yorumda bulunulabilir: Bir metnin içinden “şiir elektriği” geçip geçmediği ve geçiyorsa voltaj miktarı, (şiire mahsus) bir murakabe kalem ve ampermetre aracılığıyla tespit edilebilir.

Şiir, özünde “energetik” bir sanat olduğuna göre, şiirle iştiğal edenlerin şiire ait enerjileri şaşmaz bir yetkinlikle ayırt edebilmeyi öğrenmeleri gerektiği muhakkaktır. Bir başka benzetmeyle söylersek, yin ve yang enerjileri ayırt etme ya da bio-enerjiyi hissetme işinde olduğu gibi, kişi nesir ve şiir enerjisini rahatlıkla ayırt edebilmeyi öğrenmelidir. Kişinin bu alanda yapacağı sezgisel temrinler, zamanla o kişiye bu konuda güçlü bir “tefrik kabiliyeti” kazandırabilecektir. Nitekim yukarıdaki söyleşide, Yahya Kemal, “şiir içinden geçen akım” konusunda yeterince tecrübeye sahip olmadığı izlenimi edinilen ya da sırf söyleyiş hareketlendirmek için öyle görünen Adile Ayda'yı uyararak, “...Hayır, hiç değil. Alıştıktan sonra insan bunu derhal hisseder. Bu elektrik bazan bütün mısrada mevcuttur. Bazan mısraın yarısına kadar gelir ve durur. Bu, mânanın lâfza inkılap ederken doğurduğu bir şeydir.” demektedir.

Gerçekten de bir şiirde “courant poétique” hemen her mısraın içinden az veya çok mutlaka geçer. Ama bazen, elektriğin kesilmesi gibi, şiirde o akımın kesildiği bazı kısımlar da olabilir. Sağlam bir murakabe kalem ve ampermetreye sahip olan bir yorumcu ya da eleştirmen, bir şiirin bütün satırları boyunca, geçmekte olan elektrik voltajını, neredeyse kesine yakın bir yetkinlikle ölçebilir. Öyle ki ampermetre, yalnızca manzum değil mensur eserler üzerinde de uygulanabilir. Örneğin içindeki tasvir ya da imgelerin

çok güçlü olduğu bazı romanlara bir ampermetre bağlansa, muhtemelen içlerinden çok hafif bir elektrik geçtiği tespit edilebilir ve çoğu romanın içinden doğal olarak hiç *courant poétique* (şiiresel akım) geçmediği görülür. Öte yandan bazı öykü, deneme ya da şiiresel nesirlerde, özellikle metnin bazı kısımlarında güçlü elektrik akımı tespit edilebilmektedir. Bu tür metinlerde, elektrikli olan kısımlar, eğer yeterince güçlüyse ve metnin genelini “elektriklendirebilme” kapasitesine sahipse, o zaman bu tür metinlerin şiiresel nispet edilerek, “mensur şiiir” olarak adlandırılması uygun olacaktır. Tabii bu konuda birtakım ara durumlar olabileceğini de kabul etmemiz gerekir. Örneğin içinden zayıf akım geçen bir mensur eser nasıl değerlendirilmelidir? Böyle bir esere kimileri süslü nesir, kimileri de mensur şiiir demeyi tercih edebilir. Böyle bir durumda yapılacak yorum, ister istemez kısmen subjektif olacak ve kişinin görüş açısına bağlı olarak değişebilecektir.

Brémond’a ve Yahya Kemal’e atıfla, fizik ilmi çerçevesinde kullandığımız “elektrik” benzetmesinden sonra, kimya ilmi çerçevesinde kullanacağımız başka bir kavramın da oldukça açıklayıcı olabileceğine inanıyoruz: fermentasyon kavramı. Bilindiği gibi süt, birtakım mayalarla fermente edilerek, yoğurt, ayran ya da kefir gibi ürünlere dönüştürülebilmektedir. Biz, bu benzetmenin mantığı çerçevesinde, mensur şiiirin “fermente” bir ürün olduğunu iddia edeceğiz. Bir düzyazı metin, ne zaman düzyazıdan şiiire dönüşür sorusuna aşağıda fermentasyon uygulamasına atıfla, deyim yerindeyse kimyasal bir açıklama çerçevesi geliştireceğiz.

1.2. Mensur Şiiir: Şiiir Mayası ile Fermente Edilmiş Nesir

“Bir nesir ne zaman mensur şiiire dönüşür?”, sorusunu cevaplayabilmemiz için, şiiiri son tahlilde nesirden ayırt eden unsur nedir, sorusuna net bir cevap bulmamız gerekmektedir. Kanatımızca şiiirin nesirden esas ayırt edici farkı, dilin yadırgatıcı ve başkalaştırıcı bir şekilde “imge-yoğun” olması ve derûnî ahengin taşıyıcı birimi olan “dize”ler ile kurulmuş olmasıdır. Şiiirler, nesirlerde rastlanılandan çok daha yoğun şekilde imgeler içerirler ve söylem bakımından dize-tadıyla örülüdürler. Nesirler ise, ne ölçüde edebî ve rafine olurlarsa olsunlar, dize (tadı) içermezler. Bununla birlikte herhangi bir nesir, nesir dış görünümünü korumakla birlikte, birtakım dizeler ya da proto-dizeler içermeye başladığı ve bu dizelerin enerjisi tarafından hakimiyet altına alınmaya başladığı andan itibaren “mensur şiiir”e inkılab eder. Bu, sütün ayran ya da kefire dönmesi gibi bir şeydir. Şairler, isterlerse ellerindeki bazı düzyazıları, içine atacakları özel bir “maya”yla mensur şiiire dönüştürebilme yetisine sahiptirler.

Mensur şiir, denilebilir ki, şairâne ruhla “fermente edilmiş” olan düzyazılardır. Fermente düzyazıları, fermente edilmemiş düzyazılardan ayırt etmek kanaatimizce hiç de zor değildir. Nesir ve şiirin “kimya”sını ayırt edebilen herkes bu işi rahatlıkla yapabilir. Tabii bazı durumlarda “kısmı” ya da “eksik” fermentasyondan da söz etmek gerekebilir. Bazen bir düzyazı, yarı-fermente edilmiş olabilir, bu durumda “şiir tadı” ancak kısmen alınabilir. Bu tür durumlarda eldeki yazının süslü nesir olarak mı yoksa mensur şiir olarak mı değerlendirileceği, okuyucunun okuma biçimine, yorumuna ve o anki ruh hâline göre değişebilecektir.

Yazıda daha önce genel olarak ele aldığımız şiiri nesirden ayırt eden unsurlar nelerdir sorusuna belki burada başka bir unsur daha ilave edebiliriz diye düşünüyoruz: texture (doku). Şiirin yüzey dokusu, kuşkusuz nesirden epeyce farklıdır. Bu doku farkını ortaya çıkararak unsur kuşkusuz dilin kullanımınıdır. Şiirde doku; dilinin dış dünyayı göstermek yerine kendisine yönelmesi suretiyle, imge-yoğun bir dil olmağı bakımından saydamlığını yitirerek flulaşmış ve nesrin dokusundan ayrılmıştır. Oysaki nesrin dokusu dilini oluşturan sözcüklerin kendisi dışında tek bir varlığı göstermesi dolayısıyla beliren yalınlığı, berraklığı ve çağrışımsızlığı bakımından saydamdır. Bu çerçevede mensur şiirlerin dokusunun normal nesirden epeyce farklı olduğunu söyleyebiliriz.

Sonuç olarak, bu yazıda şiiri nesirden ayırt eden birkaç temel unsurdan söz etmiş olduk. Bunları şöyle sıralayabiliriz:1. Şiirin ardında yatan kurucu bir şiir düşüncesi, 2. Şairin gördüğü şiir vizyonu (imge), 3. Şiirin fermentasyona dayalı kimyası ve dize-tadı, 4. Şiirin râyihası, 5. Şiirin dokusu (texture), 6. Şiirin elektriksel voltajı (enerjisi), 7. Şiirin derûnî ahengi (rythme intérieur).

Bu yazıda yukarıda belirtilen bütün bu unsurları kullanarak, Hâşim'in mensur yazılarını, bu yazıların şiirle ilişkisi bağlamında değerlendireceğiz. Buna geçmeden önce, aşağıdaki bölümde mensur şiirin ülkemizde ve dünyadaki gelişimini ve tarihini inceleyeceğiz.

2. Türkiye’de ve Dünyada Mensur Şiirin Gelişimi ve Tarihi

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, ülkemizde mensur şiir, bir edebî tür olarak çok iyi tanınmamaktadır. Bu alanda sınırlı sayıda eser verildiği bir gerçektir, ayrıca teorik çalışmalar da genel olarak yetersizdir. Mensur şiirle ilgili teorik yazı olarak Cafer Gariper (2006) ve Özdemir İnce'nin (2015) yetkin yazıları ve birkaç tez çalışması hariç tutulursa, bu alanda çok fazla bir birikim olmadığı ve bu konuda yazılmış müstakil bir kitap bulunmadığı görülmektedir. Mensur şiir türünde ülkemizde az sayıda eser verilmesi ve bu konuda yeterince poetik veya eleştirel yazının yayımlanmaması, ülkemizde

mensur şiir ile ilgili yeterli düzeyde bir birikimin oluşmasını engellemektedir.

Geleneksel nazım biçimlerinden serbest nazma geçişte bir ara tür vazifesi gören; ama serbest şiir yaygınlaştıktan sonra da kaybolmayıp müstakil bir edebî tür olarak varlığını sürdüren “mensur şiir”, bize Fransız edebiyatından intikal etmiştir. Fransa’daki gelişim süreci içinde mensur şiir alanında çok önemli olan teknik bir ayrıma, sanatkârane nesir ve mensur şiir ayrımına, burada özellikle işaret etmek istiyoruz. Sanatkârane nesir (*prose poétique*) ile mensur şiir (*poème en prose*) özünde farklı iki türdür. Sanatkârane nesir alanındaki bir yazı, şiirsel nitelikler arz etmekle birlikte özúbakımından son kertede “nesir”dir.² Öte yandan mensur şiir alanındaki bir yazı, biçimsel olarak nesir olmakla birlikte, özü itibarıyla “şiir”dir.

Fransız edebiyatında mensur şiirin ilk örneğini Aloysius Bertrand’ın *Gaspard de la Nuit* [Gecenin Hazinedârı] adlı eseri ile verdiği kabul edilmektedir. Bu yönüyle Bertrand, genellikle mensur şiirin babası olarak kabul görmektedir. Comte de Lautreamont’un *Maldoror’un Şarkıları*, Charles Baudelaire’in *Paris Sıkıntısı*, Arthur Rimbaud’nun *Cehennemde Bir Mevsim* ve *Les Illuminations* adlı eserlerinin de mensur şiir türünün en bilinen ve etkili eserlerinden bazıları olduğu söylenebilir. (İnce, 2015: 19-34). Ayrıca Maurice de Guérin’in *Le Centaure* [Sentor] ve *La Bacchante* [Sarhoş Kadın] adlı eserleri ve Stéphane Mallarmé’nin *Divagation* [Hezeyanlar] adlı eseri de mensur şiir alanında önemli eserlerdendir. Mensur şiir alanında ayrıca Paul Claudel, André Gide, Marcel Proust, Max Jacob da etkili birtakım eserler vermişlerdir. Mensur şiir alanında Fransa dışındaki ülkelerde eser veren belli başlı edebiyatçılar ise şunlardır: İngiltere’de Thomas De Quincey, Alman edebiyatında Hölderlin ve Rainer Maria Rilke, İspanya’da G. Adolfo Becquer, Danimarka’da Jens P. Jacobsen, Amerika’da Edgar Allan Poe ve Rus edebiyatında İvan Turgenyev (Gariper, 2006: 362).

Yazının epigrafi olarak kullandığımız Baudelaire’in meşhur sözünde de belirtildiği üzere, 19. yüzyılda pek çok şair, geleneksel şiirle ulaşılması oldukça zor olabilecek birtakım imgelere, kendine özgü yeni bir düzyazı yoluyla ulaşıp ulaşamayacağını araştırmaya giriştiler ve yaptıkları edebî deneyler sonucunda yeni bir “edebî tür” oluşturmaya başladılar. Mensur şiir adı verilen bu yeni tür, türler-arası bir nitelik arz etmekteydi. Deyim yerindeyse, düzyazı ile şiirin aşılmasından yeni bir “edebî meyve” ortaya çıkmıştı. Böylece hem düzyazı hem de şiirin sınırları genişlemişti. Bu

² Bizde sanatkârane nesirin bilinen ilk örnekleri Lâmiî Çelebi’nin “Münâzara-i Sultân-ı Bahâr ba-Şehriyâr-ı Şitâ”, Sinan Paşa’nın “Tazarru’nâme” ve Veysi’nin “Münşeât”ıdır (Gariper, 2006: 363).

süreçte mensur şiir yazan şairler, manzum şiirde kolayca mümkün olamayacak birtakım yeni tasarımlarla şiir sanatının doruklarına doğru bir yolculuğa çıktılar, böylece okurların hayal dünyasının sınırlarını zorlamaya başladılar. Bu şairlerin, her zaman olmasa bile, yaptıkları edebî deneylerden büyük başarılarla çıktıkları söylenebilir. Özellikle Rimbaud ve Baudelaire'in bazı mensur şiirlerinde, edebiyat zevkinin ve estetik kalitenin tasavvur edilebilecek belki de en üst düzeylerde gezindiği söylenebilir.³

Bizde mensur şiir bahsine gelince; edebiyat geleneğimizde nazım-nesir ayrımının en temel ölçütü olarak öncelikle sözün “*mevzûn-mukaffâ*” oluşu dikkate alınmıştır. Ne var ki Tanzimat dönemiyle birlikte Batı'nın etkisiyle sözün şiir kabul edilip edilmemesinin “*mevzun-mukafa*” oluşuna indirgenmesinin yeterli olamayacağı tartışılmaya başlanmıştır. Bu kapıdan girilerek başlayan tartışma bizi mensur şiirin kıyısına götürmüştür.

Recâizâde Mahmud Ekrem her ne kadar *Takdîr-i Elhân*'da “*Bir söz için addolunabilmek için velev fikren ne derece parlak olursa olsun, kendisinde şeklen iki şartın vücudu iktiza eder. Bunlardan biri vezin olduğunda şüphe yoktur. Diğeri ne olda gerek? Elbette kafiye dir.*” (Ekrem, 1302: 76). cümleleriyle geleneksel kabule uyararak şiir için vezin ve kafiye şart görse de, yine aynı eserinde “*Her mevzûn ve mukaffâ lakırdı şiir olmak lâzım gelmez. Her şiir, mevzûn ve mukaffâ bulunmak iktizâ etmediği gibi*” (Ekrem, 1302: 10). ve “*Bendenizce kafiyesiz şiir yazmaktan ise nesr-i muhayyel yolunda tasvîr-i merâm etmek evlâ ve efdaldir. Nesr-i muhayyel ise mevzûn değil iken, adeta tavr-ı şî'ri alabiliyor.*” (Ekrem, 1302: 70). cümleleriyle önceki hükmünü geçersiz kılmaktadır.

Nitekim şiirin mahiyeti üzerine tefekkürün bir yansıması olarak Abdülhak Hamid Tarhan, Recâizâde Mahmud Ekrem'e yazdığı mektupta âdeta mensur şiiri müjdeleyen şu sözlere yer verir:

³ Burada, Baudelaire'in *Paris Sıkıntısı* kitabıyla ilgili şu gerçeği teslim etmek durumunda olduğumuzu düşünüyoruz: *Paris Sıkıntısı*'nda nefis pek çok mensur şiirin mevcut olduğu bir gerçektir, ne var ki bu kitaptaki birçok yazı, olağanüstü edebî değere sahip olmakla birlikte, kanaatimizce mensur şiir olarak telakki edilemez. Zira bu yazılar bütün modern içeriklerine rağmen sonuçta “modern öykü” veyahut “şiirsel deneme” içeriğine ve kurgusuna sahip olmanın ötesine geçememekteler (şiir katına yükselmemekteler). Biz, bu tarzdaki yazıların (mensur) şiir olmayıp, olsa olsa “sanatkârane nesir” veya “şiirsel nesir” kategorisi altında değerlendirilmesi gerektiği sonucuna ulaştık. *Paris Sıkıntısı*'ndaki pek çok yazının edebî türü ile ilgili olarak gündeme getirilebilecek böylesi bir soruna rağmen, bu kült kitabın, muhtemelen içindeki çok güçlü birtakım mensur şiirler ve bunların dünyadaki mensur şiirin gidişatını etkilemesi nedeniyle, bir “mensur şiir” klasiği olarak kabul edilebildiğini düşünüyoruz.

“Fransızca’da ‘en prose’ (nesren), ‘en vers’ (nazmen) yollarından başka bir de ‘en rime’ (mukaffâ) yolu var. (...) (Türkçe’de bunlardan başka [nazım ve nesirden başka] mukaffâ namıyla bir ‘genre’ daha ihdâsa çalışıyorum) diyorsun. İhdâs benim işim değil amma, ihdâs olursa fena mı olur? İhdâs olursa da –manzûm ve mensûrdan fazla olarak ismine mukaffâ yahud müheccâ denilse olmaz mı? (...) Benim maksadım –işte sana içimdekini söyleyeyim- hecâyâ da pek itibar etmeyerek, nesre de benzememek şartıyla, mukaffâ namında bir ‘genre’ ihdâs etmektir.” (Hamid, 1334: 86-87).

Edebiyatımızda mensur şiir kavramının yerleşmesi için Halit Ziya Uşaklıgil’in aynı adlı eserini beklemek gerekecektir.⁴ Mensur şiir kavramı edebiyatımızda Halit Ziya Uşaklıgil’in Hizmet Matbaası’nda 1307 (1891) senesinde *Küçük Kitaplar Serisi*’nde yayınladığı *Mensur Şiirler* ile kullanılmaya başlanır. Eserin önsözünde Halit Ziya:

“Mensûr Şiirler, hayâlhanemde açılmış bir takım nazik, narin fikirlerdir. Onlar bence pek kıymetdârdır. Çünkü giryelerimi, neşvelerimi musavvirler. Ben onları takdis ederim, çünkü hissiyâtımı, mütalaâtımı nâtikdirlar.

Bunlar kimse için yazılmamışdır, yazılmak için yazılmışdır. Onun içindir ki, sâirlerinin takdîri, adem-i takdîri, onlar için ehemmiyetsiz kalır. Yine onun içindir ki, her türlü âlâyiş-i zâhirîden mütecerridir. Muharriri onları o kadar âlî buldu ki tezyînât-ı lafziyye ile telbîsden hicâb etdi. Bu makaleleri tevîd eden fikirler şâirâne olduğu için onlara Mensûr Şiirler nâmını vermek istedim. Şiiri vezin ve kafiyyede arayanların edecekleri itiraz indimde bir itiraz-ı hiçâhîç kalır.” (Halid Ziya, 1307 (1891), 3-4)

Eser yayımlandıktan sonra döneminde eski-yeni edebiyat taraftarları arasında önemli bir “mensur şiir” tartışmasına da kapı aralamıştır. Bilhassa Recâizâde Mahmud Ekrem’in takdiriyle Uşaklıgil’in literatüre kazandırdığı “mensur şiir” kavramı edebiyatımızda yaygınlık kazanmaya başlar.⁵

⁴ M. Fatih Andı, “Bu edebî nevi Tanzimat sonrası edebiyatımızda, (bilhassa Ara Nesil devresinde) ‘measure’, nesr-i şîr-âmîz, nesr-i nazm-âmîz, ‘nesr-i muhayyel’, ‘nesr-i şâirâne’, ‘mensûre-i şâirâne’, ‘hayâlî nesir’ gibi adlarla anılmış ve bu yolda bir takım denemelerde bulunulmuştur. Dikkat edilirse bu adlandırmalar arasında ‘mensur şiir’ yoktur.” Halid Ziya’nın *Mensur Şiirleri I*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 2012, S. 27, s. 29. araştırmasıyla Servet-i Fünûn ve bilhassa Halit Ziya Uşaklıgil’e kadar mensur şiire giden yolda birtakım isimlendirmelerin denendiğini belirler.

⁵ M. Fatih Andı, mensur şiirin Halid Ziya’nın aynı adlı eserinden sonra edebiyatımızda pekişmesinde eski edebiyat taraftarlarının mühim siması olan Muallim Naci’nin şiire dair düşüncelerinin de etkili olabileceğini, Naci’nin “Nazım-Nesir”, *Mecmûa-i Muallim*, nr. 3, 8

Bizde mensur şiirin ilk örneklerini verenler, şair değil nâsir olduklarından, (mensur) şiirin büyüsunü okura hissettirmeyi yeterince başaramadılar.⁶ Gerek Halit Ziya Uşaklıgil'in gerekse Mehmet Rauf'un mensur şiirleri, hiçbir zaman şiir katına yükselemeyip, tasvirî nitelikleri öne çıkan "düzyazı"lar olarak kaldı. Muhtemelen okur tarafından da öyle değerlendirilmiş olmalı ki bu metinler şiir dünyasında pek bir heyecan yaratmayı başaramamıştır. Bu iki isim dışında Türkçede mensur şiir denemeleri yapan edipler olmuştur elbette. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde mensur şiir yazan belli başlı kişiler, Mustafa Reşit, Mehmet Celâl, Ali Nusret, Mustafa Fehmi, İsmail Safa, Hüseyin Cahit, Müftüoğlu Ahmet Hikmet, Celal Sahir, Faik Ali, Yakup Kadri, Emin Bülend gibi isimlerdir.

Cumhuriyet döneminin başlarında ise Arif Nihat Asya, Ali Nihat Tarlan, M. Kaya Bilgegil, Halide Edip Adıvar, mensur şiir yazmış başlıca kişilerdir. Türkiye'de mensur şiir türünde eser vermiş diğer bazı sanatçılar ise şunlardır: Ruşen Eşref, Kenan Hulusi, Etem Ongun, Melih Cevdet Anday, İlhan Berk, Ümit Yaşar Oğuzcan, Cemal Süreya, Ece Ayhan, Kemal Özer, Acar Tuncer, Özdemir İnce, İsmet Özel, Ahmet Ada, Enis Batur, Şükrü Erbaş, Hüseyin Ferhad, Ali Cengizkan, Salih Bolat, Hasan Öztoprak, Müfit Semih Baylan, Engin Turgut, Necat Çavuş, Ahmet Erhan'dır. (Gariper, 2006: 371).

Servet-i Fünûn'dan sonraki ediplerimizin mensur şiire pek yönelmediklerini söyleyebiliriz. Bu dönemlerde Türk şiirine damgasını vuran büyük şairlerin ve I. Yeni, Hececiler gibi hareketlerin mensur şiire itibar etmediğini görüyoruz. Bu durum II. Yeni'ye kadar sürer. Ece Ayhan, bu tarza yönelen II. Yeni şairlerinden biridir. Onun *Sevgili Uğursuzluk* adlı şiiri mensur şiire örnek verilebilecek niteliktedir:

"Geçirdi çılgınlık bir kasketi başına. Koştı paslandığı bölgelere silah satıcıların. Kurdu okulkaçakları imparatorluğu. Buldu altın bir top da Manastır'da. Taktı yakasına bir eylül ormanı. Bilmesinler incik boncuk dolu bir gömüyü. Sırtlanı da oradaydı. Çürümüş elma yüzü. Boğuştu kapmak için

Safer1305/14 Teşrin-i evvel, 1303/ (26 Teşrin-i evvel 1887, künyeli yazısından şu cümleleri iktibasla belirtir: "*Şiir hem nazım, hem nesir kisvesinde tecellî edebilir. Bu söze, manzûm olduğu için, şiirdir denilemeyeceği gibi, mensûr olduğu için, şiir değildir de denilemez. Şu kadar var ki ekseriyet üzere tabiat manzûm olan şiire, mensûr olan şiirden ziyade meyl eder. Bu da nazımdaki o tabiat-nivâz âheng-i mahsûsadan ileri geliyor. (...) Tabiat kelâm-ı manzûmu kelâm-ı mensûra, kafiyeli nazmı kafiyesiz nazma tercih etmek istidâdında bulunduğu bir gerçektir. Yoksa şiirin mutlaka mevzûn ve mukaffâ olması için lüzûm-ı hakikî yoktur. (...) Biz şiiri nazım ve nesre ta'mim ediyoruz."* a.g.m., s. 40.

bir hançeri. Konuşuldu bir cumartesi kırımlardan. Kapalıydı büyücüler. Astılar içine bir içki şişesinin. Ayaklarında gümüş ağır potinler. Sevgili uğursuzluk. Serseri'yi" (Ayhan, 2004: 166).

Ece Ayhan'ın bir diğer şiiri *İki Alay* da II. Yeni şiirinden mensur şiire örnek teşkil edebilecek eserlerdendir:

"1. Bir sadrazam ölmüş; faytonu yokuş aşağı Sirkeci'ye götürülüyor eller üzerinde. Kara bir gemiyle Eyüp Sultan'a gömülecektir. 2. Yerine atanan bir istimbol da rihtıma yanaşmış sarı şeritli ak. Yukarı hükümete iktidara çıkıyor. 3. İki alay karşılaşır yolun ortasında. Bir gelgit. Ağır ve sert bakarlar birbirlerine durmak eylemi" (Ayhan, 2004: 223).

Edip Cansever de şiiri ile düzyazı arasında şöyle bir tespitte bulunur: *"Uzun şiirlerimde ise bir sorunsallık söz konusudur. Bu bakımdan belli bir konusu olabileceği gibi, bir temayı da işleyebilir. Bu yüzden, öykü, tiyatro, düzyazısal şiir gibi öğelerden de yararlandığım da olur."* (Cansever, 2000,88).

Turgut Uyar şiir-düzyazı bağlamında şu cümleyi zikreder: *"Düzyazının ya da düzyazının kıyılarında dolaşmanın şiirsel gücüne hala inanıyorum. Şiirin yararlanamayacağı bir alan düşünemiyorum."* (Uyar, 1985: 112).

Memet Fuat, Turgut Uyar'ı destekler mahiyette onun *Sonsuz ve Öbürü* adlı kitabının arka kapak yazısında *"Turgut Uyar'ın soluklu, uzun dizeli, düzyazı görünümlü şiiri, din kitaplarını çağrıştıran havasıyla, öyküsünü anlatışıyla, yücelik duygusu veren bir şiirdir..."* cümlesiyle Uyar'ın II. Yeni Şiiri içinde mensur şiire yaklaştığını belirtmektedir.

İlhan Berk ise 1983 yılında yaptığı bir söyleşide İkinci Yeni şiirini *"Şiirimizi lirizme yeniden kavuşturan bir mucize"* olarak tanımlar. Berk, bu şiir anlayışından hiçbir zaman kopmamakla birlikte, özellikle 1972 yılında kitaplaşan *Şenlikname*'de yer alan şiirleriyle şiirin yeni bir yön kazandığını vurgular. (Berk, 2005: 82-83) Berk, *Şenlikname* ile birlikte düzyazıya yönelir. Ancak şair, *Şenlikname*'deki anlamın düzyazıda ortaya çıkan anlam olmadığını da vurgular. (Berk, 2005: 83) İlhan Berk *Şenlikname*'deki şairaneliğe vurgu yapmış ve bu şiirlerle, şiirin belli bir form içinde yazılması gerektmediğini düşünerek, düzyazı ile şiir arasındaki ayrımı ortadan kaldırır. Şair 1994 yılında Sunay Akın'la yaptığı bir söyleşide kendisi için yapılan *"düzyazı ile şiir arasında gidip gelen bir şair"* tanımlamasına şöyle yanıt verir:

"Düzyazıyla şiir arasında gidip geldiğime' gelince: Ben böyle bir şey bilmiyorum. Şiirlerimi bazen düzyazıymış gibi art arda, bazen de alt alta yazıyorum. Bu kitabımdaki [Dün Dağlarda Dolaştım Evde Yoktum, 1993]

satırlar birer dizedir. Yalnız alt alta yazılmamışlardır. Böyle düzyazı biçiminde yazıyorsam benim için benim için elbet bir anlamı vardır. Bunu göstermek de benim işim değildir. Okuyanın işidir.” (Berk, 2005: 174)

Türkiye’de geleneksel edebiyattan modern edebiyata geçiş sürecinde edebî değeri en yüksek mensur şiirlerden bazılarını, mensur şiir literatüründe kendisine ilginç bir şekilde yer verilmemekle birlikte, Ahmet Hâşim’in yazdığı söylenebilir. Hâşim’in, özellikle bazı düzyazılarında, hem Türkçenin hem de şiirin zirvelerinde dolaştığı bir gerçektir. Bu iddiamıza delil olarak, Hâşim’in “Ay” yazısını dikkatlere sunmak istiyoruz. Hâşim’in ömrü boyunca şiirlerinde akşamı ve ay’ı farklı vechelerden anlatmaya çabaladığını biliyoruz, fakat iddia edilebilir ki Hâşim, “Ay” adlı mensur şiirinde de pekçok manzum şiirindeki kadar “lezzetli” ve ruha işleyen bir ay şiiri kurmayı başarabilmiştir.

“Ay” yazısının ana gövdesini oluşturan aşağıdaki metni, özü bakımından bir düzyazı olarak değerlendirmenin mümkün olmadığı ve bu metnin apaçık bir şiir (mensur şiir) olduğu iddiasındayız. Aşağıda, muhtemelen Türkçenin en etkileyici ve yetkin ay şiirlerinden biriyle, belki de en iyisiyle karşı karşıyayız:

“... Birden, arkamızda garip bir fısıltıyı andıran bir hışırtı duyar gibi olduk. Başımızı çevirdik: İki büyük fıstık ağacı arkasından kırmızı bir ay, sanki yapraklara sürünerek yükseliyordu. Birden etrafımızda dünyanın bütün manzaraları değişti: Sanki japonyalı bir ressamın siyah mürekkebiyle çizdiği müphem ve nâtamam bir âlem içinde idik. Artık her şeyi sarahatle görmek ıztırabından kurtulmuştuk. Yanlış görmek ve tahayyül etmek imkânının sarhoşluğu vücudumuzu, yavaş yavaş bir afyon dumanı gibi uyuşturuyordu. Etrafımızda, gündüzün bütün uyuz ağaçları yerine zengin bir orman vücut bulmuştu. Karşıda yemek yiyen fakir ailenin kirli kızları, yüzlerine vuran ay ışığı içinde birer murassa hayal olmuşlardı. Denizin bulanık suları boşalmış ve onun yerine şimdi sahilin kumları üzerinde ziyadan bir mayi sallanıp şarkı söylüyordu. Dünyanın güzelliğinden korkmağa başlamıştık. Zira aydan akan büyüünün saadetiyle ruhlarımız çatlayacak kadar dolmuştu.

Ay! Ay! Yalancı ay! Zekâdan harap olanları dinlendiren hayâl gibi, güneşten bunalanları da teselli eden sensin!” (Hâşim, 1928: 33)⁷

⁷ Hâşim’in bu şiiri, karşılaştırmalı edebiyat bakış açısından, Baudelaire’in “Akşamın Alacakaranlığı” adlı mensur şiirini akla getirmektedir: “Ey gece! Ey serinlik getiren karanlık! Benim için bir iç bayramın belirtisisin sen, sen bir bunaltıdan kurtuluşsun! Ovaların yalnızlığında, bir başkentin taşlık labirentlerinde, yıldızların ışıldayışı, fenerlerin parlayıverışı,

Yukardaki metin neden bir şiiirdir? Süslü nesir olarak da nitelendirilmesi mümkün olamaz mı? Bu soruya ayrıntılı bir cevap vermemizin, makalemizdeki iddiamızı delillendirmek için oldukça kritik bir önemi olduğuna inanıyoruz. Bu konuyu yazımızda oluşturduğumuz teorik temele referansla açıklamaya girişeceğiz. Öncelikle “murakabe kalemı” ve ampermetre benzetmesine başvurarak işe başlayalım. Yukardaki metin üzerinde murakabe kalemimizi gezdirdiğimizde “elektrik akımı” tespit edilebilmekte midir ve eğer edilebilmekte ise, akım metin boyunca ne şekilde değişmektedir?

Bu konudaki tespitlerimizi şöyle sıralayabiliriz: 1. Yukardaki metnin tamamından “*courant poétique*”(şiiirsel elektrik akımı) geçmektedir. 2. Metindeki elektrik akımının voltajı genel olarak çok şiddetlidir. 3. Akım, metnin her yerinde aynı güçte değildir. 4. Akım en çok, metinde kristalize olmuş “dize”lerin içinden geçmektedir. 5. Akımın zayıf kaldığı yerler, bağlamsal olarak, güçlü kısımlarla sinirsel temas hâlinindedir. 6. Güçlü elektrik akımı geçen kısımlar, metnin tamamını elektrikleştirmeyi başarmaktadır. 7. Bu metin, şiddetli elektriksel voltajı ile, bir “şiiir”e işaret etmektedir.

Yahya Kemal’in bir nevi şiiir ölçütü olarak gördüğü yukarıdaki maddelerin metinde gözlenen güçlü varlığı yanında, metnin dilbilimsel bakımdan da “göndergesel” değil, “şiiirsel” işlevde kullanıldığı ve “*garip bir fısıltıyı andıran bir hışırtı*”, “*kırmızı bir ay, sanki yapraklara sürünerek yükseliyordu*”, “*Yanlıı görmek ve tahayyül etmek imkânının sarhoşluğu*”, “*gündüzün bütün uyuz ağaçları*”, “*sahilin kumları üzerinde ziyadan bir mayi sallanıp şarkı söylüyordu.*”, “*aydan akan büyüünün saadetiyle ruhlarımız çatlayacak kadar dolmuştu*” gibi metnin içinden iktibas ettiğimiz bazı metin parçalarının çağrışım değerleri ve dilin gündelik hayatta kullanılan ve nesre vücut veren işlevinden öte mahiyette “gösteren-gösterilen orantısızlığı”nı ortaya dökerek kullanıldığı ilk elden dikkati çekmektedir. Bu metin parçalarında dil, standart dilin ötesinde sarsıcı, yadırgatıcı, uzlaşmsız ve şahsî kullanım alanına işaret eder ki bu da şiiir türünün dilin kullanımı bağlamındaki farklılığını bu metin özelinde sağlamaktadır.

Evvvela şunu belirtelim; metni okumaya başlar başlamaz, fevkalade güçlü bir “dize” tadı alıyoruz: “...Birden, arkamızda *garip bir fısıltıyı andıran bir hışırtı duyar gibi olduk. Başımızı çevirdik: iki büyük fıstık ağacı*

sen tanrıça Özgürlük’ün şenlik fişegisin!” (Baudelaire, 2015: 50). Ya da Aloysius Bertrand’ın “Deli” adlı mensur şiiirindeki şu dizesini: “Kaba bir tarakla abanoz saçlarını tarıyordu ay, yağdırdığı ateşböceği yağmurlarıyla, tepeleri, çayırları ve ormanları gümüşlüyordu tarak.” (Bertrand, 2015: 109).

arkasından kırmızı bir ay, sanki yapraklara sürünerek yükseliyordu.” Burada düzyazının taşıyabileceği yoğunluğun çok ötesinde bir “duyuş” var. “İki büyük fıstık ağacı arkasından kırmızı bir ay, sanki yapraklara sürünerek yükseliyordu.” Burada söyleyiş tonu, düzyazıya mı, şiire mi aittir? Metnin dış yapısı düzyazı görünümünde olmakla birlikte, metin boyunca çok güçlü bir derûnî ahenk hissedilmektedir; bu suretle metin içsel olarak şiir düzenine ait olduğunu net bir şekilde hissettirmektedir.

Fısıltı ve hışırtı arasındaki ilişki ve nispet, kırmızı ayla fıstık ağacı arasındaki bağdaştırma, yapraklara sürünme ifadesinin dinsel, mitolojik gönderme zenginliği. Bütün bunların hepsi, iki “dize”nin içine istiflenmiş. Kanaatimizce nefes kesici derecede güzel dizelerle karşı karşıyayız.

Devam edelim metni okumaya: “*Birden etrafımızda dünyanın bütün manzaraları değişti. Sanki japonyalı bir ressamın siyah mürekkeple çizdiği müphem ve nâtamam bir âlem içinde idik. Artık her şeyi açıkça görmek ıztrabından kurtulmuştuk.*”

Burada şiirsel söyleyiş bir miktar düşüyor. Ama yine de “*japonyalı bir ressamın siyah mürekkeple çizdiği müphem ve nâtamam bir âlem içinde idik.*” ifadesi, hayale çok geniş bir kapı aralamaktan geri durmuyor. Metnin devamına bakalım: “*Yanlış görmek ve tahayyül etmek imkânının sarhoşluğu vücudumuzu, yavaş yavaş bir afyon dumanı gibi uyuşturuyordu. Etrafımızda gündüzün bütün uyuz ağaçları yerine zengin bir orman vücut bulmuştu. Karşıda yemek yiyen fakir ailenin kirli kızları, yüzlerine vuran ay ışığı içinde birer murassa hayal olmuşlardı. Denizin bulanık suları boşalmış ve onun yerine şimdi sahilin üzerinde ziyadan bir mayi sallanıp şarkı söylüyordu.*” Burada “şiirsel elektrik”, hâlen mevcut durumda. Ay ışığının sahilde oluşturduğu görüntüler, hayalimizde salınmaya devam ediyor. Bu son kısımda yazının dış yapısı, düzyazıya epeyce yaklaşırsa da, kelimelerin özü ve enerjisi, “dize duyarlılığı” devam ettirmekten geri durmuyor. Bir mensur şiirde “düzyazı” tadı veren pek çok kısım olabilir. Ama böyle durumlarda önemli olan; bu kısımlar, metnin bütünlüğündeki “şiirsel yapı”nın içine bağlamsal olarak yedirilebiliyor mu, yedirilemiyor mu, buna bakmak lazımdır.

Metnin devamında, Hâşim'in psikolog Abraham Maslow'un bahsettiği anlamda bir “akış deneyimi” yaşadığını kuşkuya yer vermeyecek kadar açık şekilde gösteren, âdeta bir huşunun işaretleri olan şu dizeler:

Dünyanın güzelliğinden korkmağa başlamıştık. Zira aydan akan büyüünün saadetiyle ruhlarımız çatlayacak kadar dolmuştu.

Ay! Ay! Yalancı ay! Zekâdan harap olanları dinlendiren hayâl gibi, güneşten bunalanları da teselli eden sensin!”

Hâşim ay’la ilgili bir şiir vizyonu almış besbelli ki ve bunu düzyazı üzerinden bize aktarmış. Esasen “Ay” yazısının, makalemizde daha önce gündeme getirdiğimiz, aşağıdaki yedi unsurun her biri açısından da net bir şekilde, nesire değil, şiire ait olduğunu söyleyebiliriz: 1. Şiirin ardında yatan şiir düşüncesi, 2. Şairin gördüğü şiir vizyonu, 3. Şiirin kimyası ve özel tadı, 4. Şiirin râyihası, 5. Şiirin dokusu (texture), 6. Şiirin elektriksel voltajı (enerjisi), 7. Şiirin derûnî âhengi (rythme intérieur).

Yukarıdaki yedi kriter bağlamında, burada evvela dikkatimizi vermemiz gereken en önemli soru bize şudur: Hâşim bu metni yazarken, metnin ardındaki “kurucu fikir”, bir nesir fikri miydi, yoksa bir şiir fikri miydi? Hâşim’in metni yazarken görmüş olduğu vizyonun tamamı göz önüne getirildiğinde, burada ay, gece ve doğada muğlaklık temelinde hayal kurmakta olan insan imgesi üzerinden ihsas ettirilen bir “şiir düşüncesi” ile karşı karşıya olduğumuz görülmektedir. Şiirin kimyasında, fermente olmuş nesrin büyüğü hissediliyor. Yazının dokusu, oldukça rafine ve okurken derûnî bir âhengin akışına kapılmamıza neden oluyor.

Hâşim’in yukarıda bir kısmını iktibas ettiğimiz, nefis Ay “şiir”ini okuduktan sonra, insan kendini bir an için Abdülhak Şinasi Hisar’ın Hâşim’le ilgili yargısını tersine çevirmekten alkoyamıyor. Hisar, Hâşim’in düzyazılarında zekâsını sergilediğini; fakat asıl dehâsını ve derinliğini şiirlerine bıraktığını söylemiştir: “*Ahmet Hâşim avarında bir sanatkârın nesri fena ve onun kültürüne malik bir muharririn yazısı tatsız ve zevksiz olamaz. Hâşim’in kültürü, zevki, hatta şiiri, nesrinde de tabii kısmen mahfuzdur, lakin ancak kısmen. Zira şair nesriyle ancak fikrinin dış tabakalarını ifade etmiş ve derinliğini şiirine bırakmıştır. Tabii ki nesir-şiir farkı vardır ki, yazmak sanatını bilen muharrir Ahmet Hâşim bunu da iyi bilirdi.*” (Hisar, 1963: 71). Ayrıca Hisar şöyle demiştir: “[Hâşim’in] *nesri bâzan usta bir muharririn meharetleri olmakla iktifa ediyor. Mürşit, asıl ruhaniyetini şiirinde veriyor.*” (Hisar, 1963: 72).

Hâşim’in nesrinin onun şiiriyle bağlantısı ya da nispeti konusunda Hisar’ın epeyce yanıltığı kanaatindeyiz. Zira Hâşim’in poetikasındaki ‘*şiir ve nesir tamamen ayrıdır.*’ görüşü, Hisar’ı da tamamen yanıltmış görünüyor. Bizce, Ahmet Hâşim’in çok yönlü kavrayışı, eşyaya nüfuz ederek ondaki şiiri yakalama konusundaki dehâsı onun “düzyazı”larında, yer yer manzum şiirlerinden çok daha ileri bir seviyededir. Hâşim’i en iyi anlayan kişilerin başında gelmekle birlikte, Abdülhak Şinasi Hisar’ın, Hâşim’in düzyazılarını, “mensur şiir”e ait teorik dikkatten uzak bir gözle okuduğu için, bu

düzyazılar içindeki birtakım mensur şiirlerin, Hâşim'in şiir bütünlüğü içinde çevrel değil, merkezî önemde ve kurucu vasıfta olduğunu yeterince değerlendirememiş olduğu görülmektedir.

Hâşim'in mensur eserlerini inceleyip değerlendirirken, tamamen analitik bir yöntem izleyeceğimizi burada bir kez daha vurgulamalıyız. Makalede, sırasıyla *Bize Göre*, *Gurabâhâne-i Laklakan* ve *Frankfurt Seyahatnâmesi* kitaplarındaki yazılar değerlendirilerek, bu yazılardan hangilerinin düz (mantıksal) nesire, hangilerinin şiirsel nesire ve nihayet hangilerinin "mensur şiir"e yakın oldukları tespit edilecektir. Makalede, Hâşim'in mensur şiirlerinden birtakım örnekler aktarılarak, onun mensur şiir alanındaki yetkinliğine ve öncülüğüne dikkat çekilecektir. Bu çerçevede öncelikle, *Bize Göre* kitabı mensur şiirle ilişkisi bağlamında incelenip, değerlendirilecektir.

3. Hâşim'in Mensur Eserlerinin Mensur Şiir Bağlamında Değerlendirilmesi

3.1. Bize Göre

Bize Göre, Hâşim'in *İkdam* gazetesinde yazdığı yazıların derlenmesinden oluşmaktadır. Kitapta 58 müstakil yazı ve bir Başlangıç (Giriş) yazısı olmak üzere, toplam 59 yazı mevcuttur.

Kitap, Gazi'yle ilgili çok çarpıcı ve şiirsel bir metinle başlıyor. Hâşim; Atatürk'le ilgili yazılmış onca şiirden çok daha sahici, samimi ve canlı şekilde, Atatürk'ün ruh ve beden portresini oldukça etkileyici bir üslupla çizmeye muvaffak oluyor:

"...Gördüğüm fotoğraflara nazaran biraz şişman, biraz yorgun, biraz hututu kalınlaşmış bir vücutla karşılaştığı zannederken, kapıdan bir ziya dalgası halinde giren mütekâsif bir kuvvet ve hayat tecellisi ile birden gözlerim kamaştı: Hadekaları en garip ve esrarengiz madenlerden masnu' bir çift gözün, mavi, sarı, yeşil ışıklarla aydınlandığı asabî bir çehre... Yüzde, alınlarda, ellerde bir sıhhat ve bahar rengi...Muntazam taranmış, noksansız, sarı, genç saçlar... Bütün zenberekleri çelikten, ince, yumuşak, toplu, gerilmiş, ter ü taze bir uzviyet.

Altı yüz senelik bir devri bir anda ihtiyarlatacak adamın çehresi, eski ilâhlarınki gibi, iğrenç yaşın hiçbir izini taşıyor. Alevden coşkun bir nehir

halinde, köhne tarihin bütün enkazını süpüren ve yeni bir âlemin tekevvümüne yol açan fikirler kaynağı baş, bir yanardağ zirvesi gibi, taşıdığı ateşe lâkayd, mavi sema altında, samit ve mütebessim duruyor!

Kendi yarattığı şimşekli bulutlardan, fırtınalardan ve etrafına döktüğü feyizli seylâbelerden yegâne müteessir olmayan, meğer onun kendi başı imiş!” (Hâşim, 1928: 6-7).

Kitapta; bahar, kırlar ve sinema ile ilgili birtakım şiirsel metinlerden sonra; genel olarak düzyazı tadında olan ama içindeki güçlü bir “dize” sayesinde yazının tamamının birden şiire dönüştüğü, “Çingene” adlı bir metin bizi selamlamaktadır. İşte Hâşim’in çingeneyi şiirsel bir metafora dönüştürdüğü o muhteşem dizesi: “Çingene, insanın tabiata en yakın kalan güzel bir cinsidir. Zannedilir ki, bu tunç yüzlü ve fağfur dişli kır sakinleri, beşeri şekle istihale etmiş birtakım neş’eli yeşil ağaçlardır.” (Hâşim, 1928: 16)

Türk ve dünya edebiyatında çok güzel “karga” şiirleri olduğunu biliyoruz. Ama bunların en güzellerinden birini Hâşim söylemiştir. Öyle ki bu şiir, mensur şiirin Türkçedeki en güzel örneklerinden biri olarak göze çarpmaktadır:

“Hani bu sene kargalara harb ilân edilmişti? Ya bu tepemizde sürü sürü uçuşan karakuşlar ne? Her sabah gözlerimi, semalardan gelen pash sesler gıcirtısıyla açıyorum. Sanki binlerce çelik makas, semaların lâciverdisini doğramak için mütemediyen açılıp kapanarak, havada cehennemî bir gürültüyle şakırdıyor. Bahar geleli, kargalar hudutsuz bir neş’e içinde! Sanki insan silâhına karşı yeni galebelerini tes’id ediyorlar. Vapura gitmek için geçtiğim tarlaya konan kargalar, şimdi gelip geçenden zerre kadar korkmuyor, bilakis, bu tank gibi madeni bir zırhla her tarafı kaplı kuşların yuvarlak kanlı gözü ve çelikten gagası, garip bir tehditle insana doğru çevriliyor. Öyle ya! galip mağluba başka türlü mü bakacaktı?

(...)

Çoğumuzdan akıllı olan bu çelikten dökülmüş zeki kuşla uğraşmak için avcı tüfeği değil, mitralyoz lâzım!” (Hâşim, 1928: 22).

Burada metin, düzyazı fazlalıklarından (şiiirin rağmına gelişen “kavramsal silgeç”lerden) arındırılarak şu şekilde kısaltılırsa, içinde barındırdığı şiir çok daha net bir şekilde görülebilmektedir:

“Her sabah gözlerimi, semalardan gelen paslı sesler gıcirtısıyla açıyorum. Sanki binlerce çelik makas, semaların laciverdîsini doğramak için mütemadiyen açılıp kapanarak, havada cehennemî bir gürültüyle şakırıyor. Bahar geleli, kargalar hudutsuz bir neşe içinde! Sanki insan silahına karşı yeni galebelerini tes’id ediyorlar. Vapura gitmek için geçtiğim tarlaya konan kargalar, şimdi gelip geçenden zerre kadar korkmuyor, bilakis, bu tank gibi madeni bir zırhla her tarafı kaplı kuşların yuvarlak kanlı gözü ve çelikten gagası, garip bir tehditle insana doğru çevriliyor! Öyle ya; galip mağluba başka türlü mü bakacaktı?

...

Çoğumuzdan akıllı olan bu çelikten dökülmüş zeki kuşla uğraşmak için avcı tüfeği değil, mitralyöz lazım!”

Hâşim'den kutup kâşiflerine adanmış şiirsel bir metin: *“Ceneral Nobile ve arkadaşları!.. İnsan saadetinin henüz acı olan balını, biraz daha tatlaştırmak için yeni usâreler toplamak ümidiyle, esrarengiz şimâle doğru uçan ve kanatları kırılarak buz kayaları üzerinde uyuşup kalan asil arılar!”* (Hâşim, 1928: 24).

Şimdi de bir deniz karikatürü; durgun ve uslu denize bir yazıklanma. Tercihe göre süslü nesir olarak da mensur şiir olarak da okunabilecek bir metin:

“...Deniz, tehlikeli deniz, uslu bir fil gibi hortumunu toplamış, toprağın çıplak çocuklarını sırtında eğlendiriyor. Kumsallardan birine gittim ve koskoca denizle insan zerrelerinin dostça oynaşmalarını, neşe bulmadan, seyrettim. Denizin çıplak insana bu zelîlâne inkıyâdı ne gülünçtü! Morfinle a’sâbı uyuşturulmuş, uyuklayan ve çoluk çocuğa gösterilen bir kafes arslanı kadar gülünç!” (Hâşim, 1928: 27).

Şimdi de leyleğe yazılmış metin; edebiyatımızdaki en güzel kuş “imge”lerinden birini bize sunmakta:

“Geçen gün sokakta, gölgeleri mor ve keskin yapan bir Afrika güneşi aydınlığında yürürken, birden damlar tarafından gelen bir leylek gagası

takırtısıyla durdum. Senelerden beri hasret kaldığı dost sese kavuşan kulağım, âdeta mesut ağızların geniş tebessümüyle gerilmişti.

Leylek, yaz mevsiminin kuşu değil, bizzat yazdır. Kırmızı gagasının takırtısı, sese inkılâb etmiş bir sıcak temmuzdur. Bir baca üstünden ufka irtisâm edilen bir leylek şekli, muhayyileye neler hatırlatmaz: Maviliği içi bayıltan sonsuz, derin bir semâ... Yeşil bir vadide gizlenmiş minareli, küçük, beyaz bir şehir... Yarasaların uçtuğu, kavak ağaçlarının hafif hafif sallandığı yeşil bir akşam... Sıcak bir Asya gecesi: Damların yan duvarlarına dayanarak, gizli gizli konuşan ve doğacak bakır bir ayı bekleyen siyah zülüflü, kırmızı dudaklı, altın ve mercan gerdanlıklılı kadınlar... Alçak bir gece semasına serpilmiş büyük yıldızlar... Bütün bu yıldızların içinde bir leyleğin düşünen gagası...

Muhakkak, leylek, ressam ve şairi birtakım girift ve mevzun tahayyülâta davet etmek üzere yaratılmış bir kuştur. İşte onun içindir ki maddiyetperest Mısır köylüsü, kendisine yaramayacak kadar güzel olan bu hayvanı öldürmek cesaretini kendinde buluyor.” (Hâşim, 1928: 28).

Bizce burada yine şiir söylemi açısından “fazlalık” olarak addedilebilecek kısımlar ayıklanarak yazı kısaltılırsa, geriye kalan metin içinde, şiir cevheri çok daha rahat bir şekilde ayırt edilebilmektedir: *“Leylek, yaz mevsiminin kuşu değil, bizzat yazdır. Kırmızı gagasının takırtısı, sese inkılâb etmiş bir sıcak temmuzdur (...) Sıcak bir Asya gecesi: Damların yan duvarlarına dayanarak, gizli gizli konuşan ve doğacak bakır bir ayı bekleyen siyah zülüflü, kırmızı dudaklı, altın ve mercan gerdanlıklılı kadınlar... Alçak bir gece semasına serpilmiş büyük yıldızlar... Bütün bu yıldızların içinde bir leyleğin düşünen gagası...”* Bu metin, tipik bir mensur şiir olarak değerlendirilmek durumundadır. Ama yukarıda yapmış olduğumuz eksiltme ve özel düzenlemeyi yapmak kaydıyla! Zira Hâşim, yazının genelinde gereğinden fazla “ipucu” verdiği için şiir, düzyazıya dönüşüyor gibi hissedilebilir. Ama metnin içindeki “gereksiz” kısımlar atılıp, farklı kısımlara serpiştirilmiş olan dizeler art arda birleştirilirse, Hâşim’in düzyazı ardına gizlediği “şiir” kolaylıkla ortaya çıkarılabilmektedir. Hâşim’in bazı nesirlerinin kendi orijinal bütünlüğü içinde “mensur şiir” olduğu kolaylıkla görülebilirken, bazı nesirleri içindeki (mensur) şiirin daha belirgin hâle getirilebilmesi için, şu üç şeyin yapılmasının gerekli olabileceğini gözlemledik:

1. Metnin etrafındaki cürufun temizlenmesi (dizelerin etrafındaki söyleyiş fazlalıklarının ve gereksiz ipuçlarının silinmesi),

2. Metne serpiştirilmiş “dize”lerin ya da imgelerin art arda getirilerek, yazının içgörüsü ve vizyonu doğrultusunda birleştirilmesi (rekonstrükte edilmesi),

3. Şairin, metnin arka-planına yerleştiği şiir düşüncesi ve vizyonu hatırdaki tutularak, oluşmuş olan mevcut “dize serisi”nin (ya da imge serisinin) kendi ahengi içinde okunması.

Sonuç olarak biz, Hâşim nesirlerini okurken, bu üç maddenin tatbik edilmesi temelinde, yeni bir “okuma biçimi” öneriyoruz aslında: *rekonstrüktif okuma biçimi*. Bir çok yorumcu, Hâşim metinlerini okurken, metinlerde doğal olarak şiire yakışmayacağı düşünükleri, haddinden fazla “kavramsal ipucu”ndan dolayı, metinleri hemen “düzyazı” olarak değerlendiriyorlar. Bu yorumculardan farklı olarak biz, metnin etrafındaki “gereksiz” kavramsal kısımlar soyulup, geriye kalan “dize”ler ve “imge”ler birleştirildiğinde, Hâşim metinlerinin ardındaki “kurucu şiirsel düşünce”ye (ve şiire) ulaşılabilirliğini iddia ediyoruz. Bu çerçevede, Hâşim nesirlerine “arkeolojik rekonstrüksiyon” işlemine benzer bir yeniden-yapılandırma işlemi uygulanması durumunda, bu metinlerin içinde ya da bazen ardında mevcut bulunan mensur şiirler rahatlıkla görünür kılınabilmektedir.

Teknik düzeyde “rekonstrüktif” ifadesini biraz daha açıklamak gerekirse; bu ifadeyi, yukarıda da ifade edildiği gibi, arkeoloji bağlamında ele alabileceğimiz gibi, rekonstrüktif cerrahidekine benzer biçimde, “farklı şekilde yeniden kurma”, “onarma”, “uygun şekilde ekleme çıkarmalarla estetize etme” anlamında da ele alabiliriz. Yani metin, şiirsel bağlamın içinde kalınacak şekilde, fazlalıklarından arındırılıp, metnin dokusuna uygun küçük bazı eklemeler yapılması durumunda, metnin içinde doğal olarak mevcut haldeki şiirsel “öz” daha rahat şekilde farkedilebilir kılınmış olmaktadır. Buna bir anlamda “metin tamiri” de denilebilir. Rekonstrüktif okuma yönteminin somut olarak uygulanma biçimine aşağıda birkaç örnek daha verilecektir.

Hâşim, *Bize Göre* kitabında leylekten sonra, tahtakurusunu da ihmal etmemiştir; âdeta bir “haiku” duyarlılığıyla, duyargalarını onun kahramansı, trajik ve egzantrik şiirine de yöneltmeyi bilmiştir:

“Uzanmış yatan bir adam, bir tahtakurusu için nedir? Muhakkak Himalaya silsilesi gibi korkunç bir girinti ve çıkıntı âlemi! Her kılmıdanışında bin tahtakurusunu ezip patlatamağa mukadder olan bu müthiş şikârın burnu ucundaki tatlı kan damlasını emmek için küçük haşerenin silahı nedir? Ezilirken parmağa bulaştırdığı yalnız bir müstekreh [iğrendirici]koku zerresi! Ne müthiş cesaret!” (Hâşim, 1928: 29).

Bu metni bir Japon haikusu gibi okursak, metnin özündeki şiiri çok daha yakından hissetme imkânımız olabilir. Hatta bu çerçevede, Hâşim'in metnini aşağıdaki gibi haiku formatında rekonstrükte etmeyi bile düşünebiliriz (bu arada haikuların da manidar bir şekilde, aynen mensur şiir gibi, şiir ile nesir karışımı bir tür olduğunu belirtmiş olalım):

Tahtakurusu

Öfkeli bir adamın kanını emiyor–

Kanına mı susamış ne?

Bu haiku, yukarıdaki Hâşim metninin içinde aslında örtük olarak vardır, sadece ortaya çıkarılmayı ve cürufundan temizlenmeyi beklemektedir. Bizim buradaki iddiamız şudur: Hâşim nesirleri, bunun gibi düzinelerce şiir “tohumu” içermektedir. Bu tohumların bir kısmı, bizzat Hâşimce olgunlaştırılmış ve meyveye (mensur şiire) dönüştürülmüştür. Bir kısmı ise “eksik” bırakılarak okuyucu tarafından yeniden-yazılmayı ya da rekonstrükte edilmeyi beklemektedir.

Baudelaire'in (2015: 33) “Çinliler kedilerin gözlerinden okur saati” şeklindeki mensur dizesi ya da Aloysius Bertrand'ın (2015: 121) bir mensur şiirindeki “Burada! – ve çalıların derinliğinde, birazcık parıltı, dalların altında gizlenen vahşi kedinin fosforlu gözlerinde” dizesinden sonra, Hâşim, belki de dünya edebiyatının en güzel kedi şiirlerinden birine imzasını atmıştır:

“...Mercanlar, süngerler, yosunlar ve bin türlü sedefler ve balıklarla meskûn dolu bir denizaltını andıran zengin bir karanlık! Otomobillerin nadiren geçtiği bu yollarda fenerlerin kuvvetli hüzmeleri geceyi süpürdükçe, yorgun merkebi yeşil dallarla yüklü rençperlere, kollarında yiyecek taşıyan gecikmiş amelelere, bir evden diğer bir eve misafir giden, başka bir asırdan kalma küme küme hanımlara, bûseleri yarıda kalmış ve yüzlerini dökülen saçları içinde saklamağa çalışan genç muâşıklara çarpmamak için adım başında freni sıkma mecburiyetindedir. Fakat bu bâkir karanlığın en garip yolcuları kedilerdir. Fenerlerin ışık mahrûtları harekete geldikçe, gecenin her noktasında, çifte çifte fosforlu noktaların kuvvetle yanıp söndüğünü görürsünüz. Sanki karınlarını lebâleb dolduran erimiş bir ateşi gözlerinden, yeşil bir şû'le hâlinde akıtan bu garip mahlûkâtın arasından geçtikçe, insan mukaddes bir zulmetin mahremiyetini dağıtıyorum vehmiyle âdeta günah işlemiş gibi korkuyor. Sanki yere yıkılmış bir sema parçası üzerinde yürüyorsunuz ve sanki bütün bu yanan esrarengiz kedi gözleri, bu semanın yere dökülmüş hiddetli, korkunç yıldızlarıdır.” (Hâşim, 1928: 29-30).

Yine bu metni de rahatlıkla şiir olarak addedecek pekçok sebebimiz var. Herşeyden önce metnin başından itibaren “courant poétique” (şiirsel elektrik akımı) güçlü miktarda geçmektedir. Metni nesrin üzerine çıkarıp şiirleştiren özgün ifadeler vardır: “*zengin bir karanlık*” ifadesi başlı başına bir imgedir. Yine aynı şekilde “fenerlerin kuvvetli hüzmeleri geceyi süpürdükçe”, “*bâkir karanlığın*”, “*erimiş bir ateşi gözlerinden, yeşil bir şû'le hâlinde akıtan*”, “*mukaddes bir zulmetin mahremiyetini dağıtıyorum*”, “*yere yıkılmış bir sema parçası*”, “*semanın yere dökülmüş hiddetli, korkunç yıldızlarıdır*” ifadeleri nesrin sınırlarını çoktan aşmış şiir ifadeleridir. Ay metnini şiir kabul ederken öne sürdüğümüz bütün argümanlar bu metne de kolaylıkla teşmil edilebilir. Yine metni okumaya başlar başlamaz, fevkalade güçlü bir “dize” tadı alıyoruz. Metinde düzyazı şeklinin ötesinde, öz’de çok güçlü bir şiir “duyuş”u güçlü bir şekilde kendini dışavurmaktadır. Metinde söyleyiş tonu şiire ait olan, metin boyunca çok güçlü bir derûnî ahenk hissedilmektedir; bu suretle metin içsel olarak şiir düzenine ait olduğunu net bir şekilde hissettirmektedir.

Hâşim’in yalnızca sonbaharla ilgilenmediğinin, onun eserlerinde yaza ilişkin de birtakım çok güçlü imgeler olduğunu göstergesi olan bir metni dikkate sunmak istiyoruz. İçinden belki ancak sınırlı miktarda bir şiirsel elektrik geçen bu yazının farklı okurlarca sanatkârane nesir olarak da mensur şiir olarak da yorumlanabileceğini düşünüyoruz, fakat biz metnin mensur şiire daha yakın olduğu kanatindeyiz: “*Geçen gün kırlarda, iki bahçe arasında, harap bir yoldan geçiyordum. Birden burnum incir yapraklarının kokusunu aldı. Bir mucize ile birden iki gözü açılmış bir kör gibi bütün havassımın bir kamaşma içinde kaldığını hissettim. Yaz, bir sevgili gibi, yüzüme saçlarını yaklaştırmış, ruhuma sarılmıştı.*” (Hâşim, 1928: 42).

Yazımızın bu kısmının sonunu, makalemizin yapısıyla ilgili olarak daha önce de belirttiğimiz üzere, *Bize Göre* kitabındaki yazıların hangilerinin nesir, hangilerinin şiir olduğuyla ilgili tasnifimizi yaparak bitirelim. Edebiyatta birtakım tasnifler yapmak genel olarak mahzurlu olmakla birlikte, okuyucuya genel bir fikir vermek için, “Bize Göre” kitabındaki yazılar içinde hangi yazıların mantıksal nesir, hangilerinin şiirsel nesir, hangilerinin mensur şiire daha yakın olduğu konusunda aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır. *Bize Göre* kitabında:

a. Düz (Mantıksal) Nesirler: Bir Teşhis, Kürk, Süleyman Nazif’in Mezarı, Mecmualar, Erkekleşme, Münekkit, Dinlenme ve Eğlence Günü, Kelimelerin Hayatı, Basit bir Mesele, Yeni İstanbul, Üstad, Bir Faziletin Kıymeti, Bir Fikir ve Bir Münakaşa, Ahmet Hikmet, Cazibe, Seyahata Çıkan

Adamın Duydukları, Bir Rahibin Nasihati, Paris Kadını, Neşesiz Paris, Sebze Yiyiciler, Siegfried, Bir Akşam Sohbeti, Darülfünun Şehri, Cami ve Havra, Müstakbel Mimari, Son Sahife.

b. Sanatkârane (Şiirsel) Nesirler: Gazi, Bahar, Hemen Her Sabah, Şehir Harici, Sinema, At, Bulutlar Karşısında Bir Konuşma, Dostum, Dilenci, Üslup Hakkında Bir Mülâhaza, Esnemek, Başparmak, Keyif Verici Maddeler, Kutup Faciası, Kış, Garden Bar’da Konuşan İki Adam, Şairleri Okurken, Kırk Derece, İlk İntibadan Sonra, Yapraklar ve Çiçekler İçinde Bir Şehir, Paris Sabahı, Hayvanlar Arasında, Paris, Pislilik ve Temizlik.

c. Mensur Şiirler: Çingene, Kargalar, Deniz Kenarında, Leylek, Müthiş Bir Böcek, Ay.

Bir sonraki bölümde *Gurabâhâne-i Laklakan* kitabındaki yazılar incelenecek ve bunlar da nesir ve şiir bağlamında türsel olarak değerlendirilecektir.

3.2. Gurabâhâne-i Laklakan

Gurabâhâne-i Laklakan, Hâşim’in başta *Akşam* gazetesi ve diğer birkaç gazetede yayımlanmış yazılarından oluşan bir kitaptır. Kitapta 29 yazı mevcuttur. Hâşim’in bütün nesir kitapları içinde, duyarlılık ve estetik düzeyi çok yüksek olmakla birlikte, belki de şiire en mesafeli, nesre en yakın, genel olarak dilin göndergesel işleviyle kaleme alınmış kitabıdır. Kitabın içinde çok güzel bazı şiirsel metinler de mevcuttur, ne var ki “mensur şiir” denebilecek parçaların sayısı kitapta bir ya da ikiden fazla değildir. O bakımdan bu kitapla ilgili yapacağımız inceleme, diğer iki kitaba göre biraz daha kısa olacaktır.

Bursa’yla ilgili güzel bir gezi yazısıyla açılan kitapta, “Müslüman Saati” adlı yazı, medeniyet değişimi ve bunalımını çok isabetli ve etkili bir şekilde yansıtan, sanatkârane bir nesirdir. Hâşim bu metinde âdeta kaybolmakta olan bir medeniyete nostaljisini dile getirmiştir:

“...Müslüman gününün başlangıcını şafağın parıltıları ve nihayetini akşamın ziyaları tayin ederdi. Madenden sağlam kapaklar mahfûz tutulan eski masum saatlerin yelkovanları yorgun böcek ayakları tarzında, güneşin, sema üzerindeki seyriyle az çok münâsebetdâr bir hesaba tebean, minenin rakamları üzerinde yürürler ve sahiplerini, zamandan takribî bir sıhhatle, haberdar ederlerdi. Zaman nâmütenâhî bahçe ve saatler, orada açan, kâh sağa, kâh sola mâ’il, güneşten rengârenk çiçeklerdi. Ecnebî saati

alışkanlığından evvel bu iklimde, iki ucu gecelerin karanlığıyla simsiyah olan ve sırtı, muhtelif evkâtın kırmızı, sarı ve lâcivert ateşleriyle yol yol boyalı, azîm bir canavar hâlinde, bir gece yarısından diğer bir gece yarısına kadar uzanan yirmi dört saatlik “gün” tanınmazdı. Ziyada başlayıp ziyada biten, on iki saatlik, kısa, hafif, yaşanması kolay bir günümüz vardı. Müslümanın mes’ut olduğu günler, işte bu günlerdi (...) Unutulan eski saatler içinde eksikliği en ziyade hasretle tahattur edilen saat akşamın on ikisidir. Artık “on iki”, solgun yeşil sema altında, ilk yıldız karşı müezzinin Müslümanlara hitap ettiği, sokakların lâcivert bir sisle kapandığı, ışıkların yandığı, sinilerin kurulduğu ve yarasaların mahzenlerden çıkıp uçtuğu o tesirli ve titrek saat değildir (...) Bu zavallılar için fecrin parıltıları, yeniden boyuna geçirilecek olan hayat ipinin kanlı ilmeğini aydınlatan bir ziyadır. Hâlbuki fecir saati, Müslüman için rüyasız bir uykunun nihayeti ve yıkanma, ibadet, neş’e ve ümidin başlangıcıdır. Müslüman yüzü, kuş sesleri ve çiçek kokuları gibi fecrin en güzel tecellilerindendir.” (Hâşim, 1928: 21-25)

Kitaptaki “Bir Ağaç Karşısında” yazısı ise, genel olarak bir düzyazı havasında olmakla birlikte, yazının sonunda bir çiçekçi dükkânındaki mahpus ağacın tasvir edilmiş biçimi yazıya az çok bir mensur şiir havası kazandırmıştır:

“Dar saksiya gömülen kısa kütükten çelik süngüler gibi fıskıran yapraklar, korkunç bir ıstırap ile gerilmiş azim bir elin bana doğru uzanmış sert parmakları gibi göründü ve demir kafes arkasında yatan hasta arslanın sıtmalı, büyük, sarı gözlerini andıran nebati gözlerle, mahpus ağacın bana bakmakta olduğunu, tüylerim ürpererek düşündüm.” (Hâşim, 1928: 30)

Kitaptaki en güzel metinlerden biri kendine has ironisi ve zarafetiyle “Güvercin” yazısı:

“Genç şairler, parmak hesabıyla mâni düzmeye başlayalı, bazı müteceddidler, Türk sazını değnek ile idare etmeye kalkışalı, mimarlarımız arasında da ne isimle yâd edeceğimizi bilmediğimiz ma'hûd medrese mimarisi tamim etmeye başladı. Softanın başından çıkardığı sarığı andıran taş kubbeler, tıpkı mantarlar gibi, Türk seması altında yer yer bitmeye başladı.

Otel, banka, mektep, iskele, şimdi dışardan minaresi ve içerden minberi eksik birer cami karikatürüdür. Bu tarz inşa usulüne mimarlarımız, “Türk mimarisi” diyorlar. Hakikaten bu çirkin taş yığınları Türk mimarisi midir? O halde güvercinler niye bu mimariyi bir türlü sevmiyorlar?

Çini gibi, şark mimarisinin mütemmimi olan güvercinler, semanın her köşesinden üşüşerek, kubbe ve minare olan yerlerde küme halinde toplanırlar. “Sinan”ın en hakiki hayranları, şadırvanlar etrafında, fıskiye serpintileri ve su kavs-i küzehleri içinde oynayan bu lacivert kanatlardır.

Halbuki güvercinler, ne ecnebi banka binalarının sahte araba seklerine, ne de evkaf hanlarıyla seyr-i sefain iskelelerinin kubbelerine ve süslü saçaklarına aldanyorlar. Düyun-i Umumiyye'nin damları üstüne bir güvercinin konduğunu henüz bir kimse görmemiştir. Güvercin, şayan-ı hayret bir anlayışla usta “Sinan” ve “Kasım”ı aciz mukallidlerinden ayırmakta zerre kadar tereddüt göstermiyor.

Büyük mimarlarımızın bazen fikir danışması için, sanayi-i nefise encümenine bir güvercinin de azâ intihap edilmesi acaba muvafık olmaz mıydı?” (Hâşim, 1928: 122-123)

Bu yazının neredeyse tamamı düzyazı görünümünde olmakla birlikte, son cümle o kadar güçlü ve ironik bir “dize” etkisine sahip ki, bir “maya” gibi birden metnin tamamını “fermente” ediyor. Sonuç olarak metnin genelindeki düzyazı görünümüne rağmen, yazının arka planında bir güvercin şiirinin yattığı hissedilebilmektedir. Zira Hâşim, güvercinin şiirsel gerçekliğini bir vizyonla görmüş ve sonra onu nesir vasıtasıyla “imge”leştirmiş görünüyor. Üstelik oldukça has bir şair istihzasıyla: *“Büyük mimarlarımızın bazen fikir danışması için, sanayi-i nefise encümenine bir güvercinin de azâ intihap edilmesi acaba muvafık olmaz mıydı?”*

Gurabâhâne-i Laklakan kitabındaki yazılar, nesir ve şiirle ilişkileri noktasında tasnif edildiği zaman kabaca şöyle bir tabloyla karşılaşıyoruz:

a. Düz (Mantıksal) Nesirler: Gurabâhâne-i Laklakan, Mizah, Renkler Hakkında, Sinema, Aşk ve Kıyafet, Sayfiyelerden Dönenler, Bir Cevap, Krippe’ın Eseri, Örtülü Kadın, Tokluk ve Açlık, Medeni Lehçe, İki Adamın Konuştukları, Kır, Mürteci Mimari, Yeni Bina, Dreykul’da Kadın Modaları, Kediler Mezbahasında.

b. Sanatkârane (Şiirsel) Nesirler: Müslüman Saati, Yeni Sanatkâr, Yakup Kadri, Cem’in Gözü, Son Şarklı, Osman Pehlivan, Sonbahar Şiirleri, Erkek, Yakından.

c. Mensur Şiirler: Bir Ağaç Karşısında, Güvercin.

Yazımızın son bölümünde, Hâşim'in *Frankfurt Seyahatnâmesi* adlı kitabı incelenecek ve bu kitaptaki yazılar, nesir ve mensur şiirle ilişkileri noktasında incelenip, değerlendirilecektir.

3.3. Frankfurt Seyahatnâmesi

Frankfurt Seyahatnâmesi, Ahmet Hâşim'in 1932 sonlarında böbrek hastalığının tedavisi için gittiği Frankfurt ile ilgili izlenimlerini içeren 20 yazıdan (Mukaddime'yle birlikte 21 yazıdan) oluşmaktadır. Bu yazılar ilk olarak *Milliyet* gazetesi ve *Mülkiye* dergisinde neşredilmiş sonra *Frankfurt Seyahatnâmesi* adıyla basılmıştır. Hâşim, bu kitabın mukaddimesinde, seyahati, "harikulâdelikler avı" olarak nitelendirmektedir. Gerçekten de kitapta, okuyucuya pek çok harikulâdelikler sunulmaktadır.

Hâşim yazdığı seyahat kitabının şiir ile akrabalığını daha kitabın mukaddimesinde ortaya koymaktan geri durmaz:

"...*Bu ameliye, hayal yaratıcı şairin her dakika yaptığı ameliyedir. Hele muvakkat bir şair olan seyyah, yabancı âlemler içinde kendisine ârız olan zarurî cehalet sayesinde etrafını daima uydurucu bir gözün hayretile görecektir: Evliya Çelebinin eski Türkiyesi. Comte de Gobineau'nun Efganı ve İrani, Pierre Lotinin İstanbulu, Paul Morand'ın New-Yorku ancak seyyah gözünün yoktan yaratıp görebileceği birer harikulâde hayaldir.*

İşte şair ve seyyahın bu akrabalığı yüzündendir ki seyahatname, hiçbir lisan hünerine muhtaç olmaksızın, bir şiir kitabının kardeşidir..." (Hâşim, 1933: 5-6).

Frankfurt Seyahatnamesi, Hâşim'in trenle Sirkeci'den yola çıkışıyla başlamakta, Bulgar kırlarının aydınlığıyla devam etmekte, Macaristan, Avusturya izlenimleriyle sürmekte ve nihayet kitabın asıl konusu olan Almanya izlenimlerine geçilmektedir. Hâşim, "Alman Gecesi" yazısında, kitabın genelindeki şiiri yavaş yavaş kurmaya girişmektedir:

"*Trenimizin bir an içinde geçtiği büyük istasyonlar ve bir iki dakika içinde bitirdiği şehirler, pencerenin karanlık camı üzerinde, korkunç birer kibrit gibi büyük bir hışırtıyla parlayıp söniyordu. Dışarıda, gökgürültüleri ve şimşek parıltıları zannettiğim şeyler, sadece yanımızdan akıp geçen fabrikaların, müthiş gürültüsü ve körletici aydınlığı idi. Sanki Demirciler İlahı Vulcain'in diyarına girmiştik.*

Bu sırada gözüm kıvılcımlı, dumanlı semada ne tarafa gideceğini şaşırarak bizim zavallı aya ilişti. Bu sarı ve perişan çehre bir gurbetzedenin acımacak çehresiydi." (Hâşim, 1933: 21).

Frankfurt'u antik şehirlerle karşılaştırdığı kısım bir mensur şiir olarak değerlendirilebilir:

“Karşımda sanki yüz seneden beri tanıdığım fakat sekiz saatten beri misafiri olduğum Frankfurt’a bakarak eski altın şehirleri, o hayal sislerinde yarım görünen (Kartaca’yı, (Sidon)u, (Babil)i, (Ninova’yı düşünüyorum.

Yedi seyyareye göre yedi renge boyanan tepelerinde görünmez müneccimlerin, anlaşılmaz hesaplar yaptığı geniş merdivenli kuleler... granit ve altın sütunlu yaklaşılmaz mabetler... Bunların tehlikeli karanlığında düşünen ilâhlar... Ve bu yabancı ilâhların tüyler ürpertici sırtkan kırmızı çehreleri...

Gerçi bu eski şehirlerde Frankfurt’un palaslarındaki rahatı ve lokantalarındaki zengin listeleri bulamazdım, fakat o cellat şehirlerinde, uzaktan gelen yabancı için, ne kuvvetli hayretler ve ne keskin ürpermeler vardı!” (Hâşim, 1933: 26-27)

Burada özellikle *”Yedi seyyareye göre yedi renge boyanan tepelerinde görünmez müneccimlerin, anlaşılmaz hesaplar yaptığı geniş merdivenli kuleler... granit ve altın sütunlu yaklaşılmaz mabetler... bunların tehlikeli karanlığında düşünen ilâhlar... Ve bu yabancı ilâhların tüyler ürpertici sırtkan kırmızı çehreleri...”* kısmı, metne imgeci (imagist) bir şiir havası kazandırmıştır. O kısımda, metnin içinden belli bir *“courant poétique”* (şüisel elektrik akımı) geçtiği hissedilmektedir. Metnin diğer kısımlarında aynı elektrik belki yoktur, ama dize tadında olan bu imgeci kısım sanki diğer kısımları da az çok elektrikleştirmeyi başarmıştır.

Hâşim, Goethe'nin evini anlatırken, Goethe'nin ruhunda tüm şairleri ve şiirin sonsuz ruh serüvenini şöyle ihsas ettirir:

“...Nihayet şairin çalışma odasına vardık. Kafileye kılavuzluk eden memur, üstü baştanbaşa mürekkep lekelerle kaplı eski bir yazı masası önüne gelip de “Goethe Faust’u bu masa üzerinde yazdı. Bu lekeler Faust’un lekeleridir!” dediği zaman, kalabalığın son hadde varan merakı ve heyecanı, ışık halinde gözlerden taşıdı. Herkes o mukaddes gölgeleri yakından görmek için, medenî nezaketi unutarak masaya yaklaşmak üzere kendine yol açmağa çalışıyordu. Bu hayran gözlerde lekeler, mürekkep lekeleri değil fakat bir ebedî lâcivert semada, namütenahi yıldız serpintileri idi.” (Hâşim, 1933: 34-35)

Bu metnin süslü düzyazı olarak mı yoksa mensur şiir olarak mı kabul edileceği yoruma açık olabilir. Zira görünen o ki metnin içinden hafif düzeyde bir elektrik geçiyor. Gerçi son cümlede elektrik şiddetlenmekte ve o cümle, belli bir dize kıvamına ulaşmış görünmektedir: *“Bu hayran gözlerde*

lekeler, mürekkep lekeleri değil fakat bir ebedî lâcivert semada namütenahi yıldız serpintileri idi.” Bu son cümle, metnin genelini bir miktar elektrikleştirmeyi başarmaktadır, o bakımdan bunu bir mensur şiir olarak okuyabiliriz; ne var ki bu metin süslü nesir olarak da kabul edilebilir. Burada başka bir soyutlama düzeyine geçerek söylersek; bu metin muhtemelen hafif fermente olmuş bir metin olarak değerlendirilebilir, o bakımdan okuyanın niyetine ve ruh hâline göre, şiirleşebilir de bir süslü nesir olarak kalabilir de, diye düşünüyoruz.

Hâşim, Frankfurt'daki bir parkı, oldukça ilginç ve renkli bir mensur şiir havası içinde anlatır:

“Soğuk bahçede fazla dolaşamadık. Geniş mermer merdivenlerden çıkarak meşhur Pelmer Garden limonluğunun ılıklığına girdik.

Burası mabet gibi sessiz ve mukaddes bir korku ile dolu idi. Sanki kırmızı Hint İlahları burada tebessüm ediyordu. Gizli kalörifer borularının hesaplı hararetile ısınan bu cam binanın havası bütün Asya ve Afrika iklimlerinin bunaltıcı elektrikleriyle yüklü idi. Yerler yemyeşil ve ıslak bir çemenle örtülü. Kütük diplerini, Hattüüstüvanın yılanları andıran biçim biçim sarmaşıkları sarmış, gizli membalardan gizli havuzlara damlıyan sular, kırılan ince billûrlar gibi sessizlikte şakırdıyor. Daldan dala konan küçük bir kuşun uçuş sesi!

Cins cins hurma ağaçları, yerden sekiz on metre havaya yükselerek gergin yeşil pençeleri andıran veyahut bir kirpi dikenini hissini veren sert yapraklarını cam kubbeye değdiriyorlardı. Bütün iklimler burada: Japon hurması, Cava hurması, Yenizelânt hurması v.s. Bu korkunç kütükler daha yükselecek ve bir gün gelecek ki Asya ormanlarındaki baş döndürücü boylarını alacaklardır. Onun için cam kubbe, kütüklerin neşvünemasını takip edebilmek üzere müteharrik yapılmıştır. Etrafa hâkim ılık ve yeşil sessizlik içinde birtakım takırtı sesleri geliyor: Bu gizli gizli boy atan kütüklerin gerilmesidir.” (Hâşim, 1933: 61-62).

Bu yazıdaki fantastik havanın içinde birtakım Japon ressamlarının resimlerini görmemek mümkün değildir. Buradaki tasviri bir romancının kolay kolay yapabileceğini sanmıyoruz. Çünkü bir “hipertekst” olarak düşünülebilecek olan yukardaki metin, özünde bir şiir olarak tasarlandığı hissini vermektedir. Özellikle *“Etrafa hakim ılık ve yeşil sessizlik içinde birtakım takırtı sesleri geliyor: Bu gizli gizli boy atan kütüklerin gerilmesidir.”* şeklindeki bir imgenin özünde bir “dize” olduğundan kuşku duymuyoruz.

Yukarıdaki metinde, pek çok Hâşim metnindeki gibi, görünen kısım belki düzyazı, ama metnin içine serpiştirilmiş hâlde bulunan hipertekst parçalarının şiir oluşu pekâlâ ayırt edilebiliyor. Sonuç olarak, metinlerin türünü değerlendirirken, yalnızca görünen değil, metnin arkasında yatan yönlendirici deneyimin (vizyon'un) ve hipertekst göndermelerinin şiir olup olmadığına mutlaka bakılmalı diye düşünüyoruz.

Burada, hipertekst ifadesinden kastımız; metnin genel olarak düzyazısal görünen gidişatı içindeki bazı kelimelerin şiirsel “açılımı”nın izinin sürülmesi hâlinde, metnin geri planında, metnin yüzeyinde direkt görülmeyen bir alt şiir akımının hissedilebilecek hâlde “gömülü” bulunmasıdır. Hiperteksti oluşturan şiirsel ‘hiper-link’lerin elbette her okuyucuda aynı etkiyi yapmayabileceği ve belli ölçüde okuyanın şiirsel hayal gücüne bağlı olduğu gerçeği elbette burada teslim edilmelidir.

Bu bağlamda, eğer bir metni okurken, zihnimizdeki binlerce sinir ucu uyarılıyor, pek çok yazılmış ve yazılmamış (şairlerce belki yazılmayı bekleyen) şiire zihnimiz sıçramalar yapıyorsa, şu mutlaka düşünülmeli: bir şiirle veyahut bir mensur şiirle karşı karşıya olabilir miyiz? İhtimal ki öyledir...

Hâşim, Şark dilencileri ile Garb dilencilerini karşılaştırırken ise, Şark dilencisinin ve ona bakışımızın âdeta röntgenini çeker:

“Şark estetiğine göre dilencinin gözü olmamalı:göz yerinde patlamış iki beyaz zar olacak ve onlardan parçalanmış yanaklara doğru birtakım kanlı et parçaları sarkacak! Dilencinin ağız ve dişleri olmamalı:ağız yerinde dipsiz bir uçurumun karanlıkları sırtacak ve dişler, etlere gelişigüzel saplanmış birtakım kemik parçaları olacak! El ve ayak yerinde demir çengeller şingirdiyacak veyahut karışık tahtalar takırdayacak! Dilenci için kıyafet: yazın buram buram terletecek yağlı, paramparça kalın bir hurka; kışın ise, içinde titriyeceği her tarafı delik deşik siyah bir paçavra gömlek! Ağustos güneşi altında kanı ter halinde, damla damla toprağa akmayan ve kış poyrazlarında donmak üzere olmıyan bir dilenciye sadaka verilir mi hiç?”

(...)

-Biz dilenciye acımayız, ondan korkarız. Bu korku dilencinin çirkinliği nisbetinde artar. Çirkinliğin birtakım tehlikeli kudretler taşıdığına inanırız. Bütün Afrika, Amerika Hint ve Çin ilâhları çirkin değil mi?” (Hâşim, 1933: 65-67).

Bir dilenciye çok-tanrılı dinlerdeki tanrılarla aynı düzleme getirmek herhâlde ancak “metaforik” düşünme ile mümkün olabilirdi! Hâşim’in şair zihni dilenciye, düzyazıdan alıp “mensur şiirin” fantastik evrenine taşımış ve

bir karikatür tadında yazdığı “grotesk şiir”e bizi rahatlıkla inandırabilmiştir! İtiraf etmeli ki Hâşim, düzyazılarında bazen bir büyücü, bazen bir sihirbaz, bazen bir karikatürist, bazen de bir şair görünümündedir. Esasen Hâşim'in *Frankfurt Seyahatnâmesi*'nde kullanılan dil, diğer bütün nesirlerinde olduğu gibi, oldukça karikatürize, ironik, renkli, canlı, fantastik ve alabildiğine lezzetlidir.

Frankfurt Seyahatnâmesi kitabındaki yazıların, nesir ve şiirle ilişkisi bakımından, kabaca şu şekilde tasnif edilebileceğini düşünüyoruz:

a. Düz (Mantıksal) Nesirler: İç Sıkıntısı, Alman Ailesi, Ticaret, Profesörler Aristokrasisi.

b. Sanatkârane (Şiirsel) Nesirler:Harikulade Mukaddime, Gece, Bulgar Kırıkları, Kıvılcımlayan Işıklar, Sinek, Varış, Caddeler, Hasta, Bir Zihniyet Farkı, Sincaplar Kuşlar Vesaire, Sonbahar, Bulutlu Hava.

c. Mensur Şiirler: Alman Gecesi, Büyük Bir Avrupa Şehri, Faust'un Mürekkep Lekeleri, Beş Alman'ın Keyfi İçin, Dilenci Estetiği.

Sonuç

Ahmet Hâşim'in şiirlerinin müphem olduğu, düzyazılarının ise berrak ve mantıklı olduğu klişesi, Hâşim'le ilgili literatüre alabildiğine hâkim olmuş görünüyor. Bugüne kadar onun düzyazıları içinde, mantıklı ve rasyonel yazıların yanı sıra, pek çok mensur şiirin de mevcut olduğunun, birkaç kişisel ima haricinde, hemen hiç ifade edilmemiş olması, tek kelimeyle gariptir. Bunda, mensur şiir dikkatinin ve literatürünün bizde zayıf olmasının kuşkusuz payı büyüktür. Mensur şiirin Fransız edebiyatındaki öncü şairlerinin mensur şiir alanındaki klasik eserleri okunduğu zaman, Hâşim'in pek çok yazısının da pekâlâ “mensur şiir” olduğu –hem de çok kaliteli ve nefis mensur şiirler olduğu– açıkça görülebilmektedir.

Ahmet Hâşim gibi Türk edebiyatında ön planda olan bir şaire, mensur şiirin hemen hiç izafe edilmemiş olması, esasen alışkanlık ve klişecilikten başka hiçbir şeyle izah edilemez. Eğer mensur şiirin dünyadaki örnekleri hatırdta tutularak, Hâşim'in bu yazımızda dikkat çektiğimiz mensur şiirleri, önerdiğimiz özel *rekonstrüktif okuma biçimi* ile okunacak olursa, Hâşim'in mensur şiir alanında Türkiye'de büyük bir yetkinlik ve öncülüğe sahip olduğu kolaylıkla görülebilecektir. Ahmet Hâşim şiiriyle ilgili çalışmaların yöntem ve içeriğini önemli ölçüde etkileme potansiyeline sahip olduğunu düşündüğümüz makalemizdeki iddiaları destekleyen epeyce sağlam deliller getirdiğimize inanıyor ve bundan sonra Ahmet Hâşim'in şiirleri ve

düzyazıları değerlendirilirken, Hâşim'in Türkçenin önde gelen mensur şairlerinden biri olduğu gerçeğinin mutlaka göz önünde bulundurulması gerektiğini ifade etmek istiyoruz.

Ahmet Hâşim'in şiiriyle ilgili olarak önerdiğimiz ve mensur şiirin de işin içine katıldığı bu yeni ve taze bakış açısı; Hâşim'in edebî külliyatına ve şiir portföyüne bakışımızı kayda değer düzeyde genişletebilecek ve Hâşim'in şiirlerinde yalnızca akşam, sonbahar ve gamlı konularla ilgilenmediğini, onun bunlar dışında daha pek çok konuya oldukça canlı, keyifli ve fantezist bir üslup içinde mensur "şiir"lerinde yer verdiğini ve bu mensur şiirlerde, berrak ve sade bir nesir görünümü altında, nefis şiirsel imgeler ürettiğini bize gösterecektir. Öte yandan, Ahmet Hâşim'in serbest müstezadın yanı sıra, mensur şiirle kurduğu özel ilişki biçiminin, Fransa'daki mensur şiirin örnekleriyle de paralel olarak, Türkiye'deki "serbest şiir" in gelişimine etkisinin ise ayrıca araştırılıp değerlendirilmesi gerektiğini düşünüyoruz. Sonuç itibarıyla, Ahmet Hâşim'in Türkiye'de modern şiirin neden önemli öncülerinden biri olduğu ve yenileşen Türk şiirine ne tür etkiler yaptığının, bir de ortaya attığımız bu bakış açılarından değerlendirilmesinin oldukça yararlı ve ufuk açıcı olacağına inanıyoruz.

Kaynakça

- Abdülhak Hâmid (1334). Mektuplar, C. II, İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Ahmed Hâşim, (1926). *Piyâle, İlk ve Son Şiirler*, İstanbul: İlhami – Fevzi Matbaası.
- Ahmed Hâşim, (1928). *Gurabâhâne-i Laklakan*, İstanbul: İlhami – Fevzi Matbaası.
- Ahmed Hâşim, (1928). *Bize Göre ve Bir Seyahatin Notları*, İstanbul: Kâğıtçılık ve Matbaacılık Anonim Şirketi.
- Ahmed Hâşim, (1933). *Şiirler (Ahmet Hâşim'in Şiirleri)*, İstanbul: Semih Lütfi Sühulet Kütüphanesi.
- Ahmed Hâşim, (1933). *Frankfurt Seyahatnâmesi*, İstanbul: Semih Lütfi Sühulet Kütüphanesi.
- ALPTEKİN, Turan (1985). *Ahmet Hâşim, Hayatı, Sanatı ve Eserleri*, İstanbul: Kastaş Yayınları.
- ANDI, M. Fatih (2012). "Halid Ziya'nın Mensur Şiirleri I", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, S. 27, s. 29.

AYDA, Adile (1962). *Yahya Kemal: Kendi Ağzından Fikirleri San'at Görüşleri*, Ankara: Ajan-Türk Matbaası.

AYHAN, Ece (2004). *Bütün Yort Savullar*, 5. Baskı, İstanbul: YKY.

BAUDELAİRE, Charles (2015). *Paris Sıkıntısı*. (Türkçesi: Özdemir İnce), Arsène Houssaye'e ithaf kısmı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

BERGER, J. (1995). *Görme Biçimleri*, (Çeviren: Yurdanur Salman), İstanbul: Metis Yayınları, 6. Baskı.

BERK, İlhan (2005). *Kanatlı At*, İstanbul: YKY.

BERTRAND, Aloysius (2015). *Gaspard de la Nuit*. (Türkçesi: Özdemir İnce), Ankara: İmge Yayınları.

CANSEVER, Edip (2000). *Gül Dönüyor Avucumda*, 5. Baskı, İstanbul: Adam Yayınları.

ÇAĞLAR, Behçet Kemal (1958). "Ahmet Hâşim" (Hilmi Yücebaş'ın *Bütün Cepheleriyle Ahmet Hâşim* kitabı içinde), İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

EAGLETON, Terry (2014), *Edebiyat Kuramı*, (Çeviren: Özdemir İnce), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

ERDURAN AVCI, Dilek - YAĞBASAN, Rahmi (2008). "Beyin Yarı Kürelerinin Baskın Olarak Kullanılmasına Yönelik Öğretim Stratejileri", *GÜ, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 28, Sayı 2, s. 1-17.

FUAT, Memet (2003). *Ahmet Hâşim*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

GARİPER, Cafer (2006). "Türk Edebiyatında Mensur Şiir", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 4, S. 7: 361-409.

HİSAR, Abdülhak Şinasi (1963). *Ahmet Hâşim, Şiiri ve Hayatı*, İstanbul: Hilmi Kitabevi.

HÜSEYİN, Ferhad (1993). *Söyle Gölgen de Gitsin*, Ankara: Ekin Yayınları.

İNCE, Özdemir (1992). *Gündönümü*, İstanbul: Telos Yayınları.

İNCE, Özdemir (2015). "Aloysius Bertrand ve Düzyazı Şiirin Doğuşu" (Aloysius Bertrand'ın *Gaspard de la Nuit* kitabının önsözü), Ankara: İmge Yayınları.

KIRIŞOĞLU, O. T. (2002). *Sanatta Eğitim Görmek, Öğrenmek, Yaratmak*, Ankara: Pegem A Yayınları.

KOCATÜRK, Vasfi Mahir (1936). *Yeni Türk Edebiyatı*, İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitap Evi.

LAUTRÉAMONT (2012). Comtede, *Maldoror'un Şarkıları*. (Çeviren: Özdemir İnce), İstanbul: Kırmızı Yayınları.

NAYIR, Yaşar Nabi (1959). *Ahmet Hâşim, Hayatı Sanatı Eseri*, İstanbul: Varlık Yayınları.

ONGUN, Cemil Sena (1947). *Ahmet Hâşim'in Sembolizmi*, İstanbul: Tefeyyüz Kitabevi.

RAUF, Mehmed (1901). *Siyah İnciler*, İstanbul: Âlem Matbaası.

Recâizâde Mahmud Ekrem (1302). *Takdîr-i Elhan, Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası*.

RİMBAUD, Arthur (2014). *Iluminations* (Fransızca-Türkçe), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

SAMSAKÇI, Mehmet (Güz 2012). “Şiir Nesir Olmayan Söz Müdür?”, *Turkish Studies*, 7/4, 2709-2724.

SİNAN PAŞA (1305). *Tazarruât*, Konstantiyye: Matbaa-i Ebuzziya.

ŞEHSUVAROĞLU, Halûk (1958). “Ahmet Hâşim” (Hilmi Yücebaş'ın *Bütün Cepheleriyle Ahmet Hâşim* kitabı içinde), İstanbul: İnkılâp Kitabevi, s.42-43.

TANPINAR, Ahmet Hamdi (1970). *Yaşadığım Gibi*, İstanbul: Türkiye Kültür Enstitüsü Yayınları.

TARLAN, Ali Nihat (1953). *Güneş Yaprak*, İstanbul: Anıl Matbaası.

Uşşâkî-zâde Hâlid Ziyâ, (1307) [1891], *Mensûr Şiirler*, İzmir: Hizmet Matbaası.

UYAR, Turgut (1985). *Sonsuz ve Öbürü, Hazırlayanlar: Tomris Uyar, S. Nezir*, İstanbul: Broy Yayınları.

YAVUZ, Hilmi (1996). “Ahmet Hâşim: Belleğin Şairi”, *Yazın, Dil ve Sanat*, İstanbul: Boyut Yayınları.

YÜCEBAŞ, Hilmi (1958). *Bütün Cepheleriyle Ahmet Hâşim*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

‘HABABAM SINIFI’NİN “SEMRA ÖĞRETMENİ” SEMRA ÖZDAMAR’IN ESERLERİNDE KADINLAR

Ayfer YILMAZ*

Öz

Semra Özdamar, kitaplaştırdığı iki öykü kitabı, bir piyes ve bir kurgusal biyografi türündeki eseri ile Türk edebiyatına katkı sağlamış isimlerden biridir. Hababam Sınıfı adlı sinema filmindeki Semra Öğretmen rolü ile hafızalara kazınmasına rağmen, yazar kimliği ile de bir dönem adından söz ettiren Özdamar, eserlerinde bilhassa kadın karakterler üzerinden toplumun aksayan yönlerini öne çıkarmıştır. İncelediğimiz eserlerde hemen her kesimden kadının kendisini birey olarak ifade etmedeki zorlu mücadelesi ortaya konulurken, toplumun değer yargılarındaki samimiyet de sorgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Semra Özdamar, Toplumsal Sınıf Bakımından Kadın, Değerler Sistemi.

WOMEN IN THE SEMRA ÖZDAMAR’S WORKS WHICH IS THE “SEMRA TEACHER” OF ‘HABABAM SINIFI’

Abstract

Semra Özdamar is one of the forgotten names in Turkish literature with his two short story books, one play and one fictional biography. Although he was remembered for his role as Semra Teacher in the movie Hababam Sınıfı, Özdamar, who made a name for himself for a time with his author identity, highlighted the disruptive aspects of society especially through female characters. In the works we examine, the struggle of women from all walks of expression to express themselves as individuals is put forward and the sincerity in the value judgments of the society is questioned.

Keywords: Semra Özdamar, Women in terms of social class, Values System.

* Prof. Dr., Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
e-posta: ayfer.yilmaz@hbv.edu.tr

Giriş

1970'li yıllardan itibaren Türk roman ve öykücülüğünde kadın sorunlarını, kadın hassasiyeti ve duyarlılığı ile kaleme alan kadın yazarların sayısının arttığını görmekteyiz. İnci Aral, Ayla Kutlu, Fûruzan, Pınar Kür, Sevgi Soysal, Latife Tekin gibi isimler daha çok kadın sorunlarını işleyen yazarlar olarak öne çıkarken, kadın sorunlarını toplumcu gerçekçi bir çizgide ele alan Selçuk Baran, Ayhan Bozfirat gibi isimlere de rastlarız. Değişen dünyada tartışılmaya başlanan gündelik meseleler yanında, bilhassa 1980 sonrası değişen Türk toplum yapısı içinde kadının nasıl konumlandırıldığını gözlemleyen eserlerin varlığı kuşkusuz “kadın hakları” açısından önemlidir. Kadın sorunlarına farklı bakış açıları getiren yazarlar, kadının geleneksel kalıplar içindeki sıkışmışlığını da ortaya koymaktan çekinmemiştir. Kadın konusunu seçtiği farklı sosyal sınıflara mensup kadınlar üzerinden tartışmaya açan kadın yazarlardan biri de Semra Özdamar’dır.

Semra Özdamar Kimdir?

Kamuoyu Semra Özdamar’ı Hababam Sınıfı’nın idealist edebiyat öğretmeni olarak tanıır. Oysa Semra Özdamar sinema oyunculuğunun yanında çeşitli dergilerdeki edebiyat, sinema ve kadın konulu yazıları¹, basılı iki öykü kitabı, bir kurgusal biyografi kitabı ve bir de tiyatro eseriyle edebiyat dünyasına katkı sunmuş bir yazardır.

Biyografisi hakkında çok az bilgiye ulaşılan Özdamar, 1956 yılında Bursa’da dünyaya gelir. Amerikan Kız Koleji mezunudur². 1973 yılında Ertem Göreç’in yönetmenliğini yaptığı Anadolu Ekspresi adlı filmle sinemaya adım atan sanatçı, 1977 yılında 14. Antalya Altın Portakal Film Festivalinde “En İyi Kadın Oyuncu” ödülüne layık görülür. Yaklaşık 5 yıl

¹ Semra Uygun Yazdı - İsim Annem: Semra Özdamar, http://sinematikyesilcam.com/2013/03/semra-ozdamar/?fb_comment_id=299654356829585_1054289558032724, 27.06.2019.

² Tanzimat’tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi, C 2, 3. Bs. İstanbul 2010, s. 815.

kadar oyunculuk yaptıktan sonra 1978’de sinemayı bırakarak edebiyat çalışmalarına ağırlık verir.³

İlk evliliğini 1980’de ünlü yönetmen ve belgesel yapımcısı Süha Arın ile yapan Özdamar⁴, ikinci evliliğini Akaşa Yaynevinin sahibi Ercüment Ayanbaşı ile yapar⁵. İki çocuk annesidir.

Çeşitli dergilerde yazıları yayımlanan Semra Özdamar, 1984’te De Yaynevi Masal Yarışmasında ve 1985’te Akademi Kitabevi Öykü Yarışmasında mansiyon⁶, 1979 yılında Kültür Bakanlığı tarafından En İyi Senaryo Ödülü⁷, 1986’da Tobal Oyun Yarışmasında üçüncülük, 1987’de ise Aile Sağlığı ve Planlaması Vakfı Senaryo Yarışması’nda Berdel senaryosu ile birincilik ödülü kazanır⁸.

Semra Özdamar, öykülerinde bireyin yalnızlıktan kaynaklı iç yolculuğunda düşle gerçeklik arasındaki gidiş gelişlerini anlatmaktadır. Zorlu yaşam koşullarının insanları bencillığe ittiği bir toplumda, giderek kendi varlığını, içinde bulunduğu çevredeki konumunu sorgulamaya başlayan bireyin iç sıkıntılarını dile getirmektedir. Toplumcu-gerçekçi bir yaklaşımla kurgulanan bu öykülerin satır aralarında inceden kanamaya devam eden toplumsal yaralara da değinilmiştir. Yazar, toplumun değişen dinamikleri arasında kendine yer edinmeye çalışan bireyin iç sıkıntılarını gözler önüne sererken, toplumun giderek kaybolan değerlerine de hüznle bakmaktadır.

³ <https://www.kimmereli.net/semra-ozdamar.html> 30.05.2019,
Semra Uygun Yazdı – İsim Annem: Semra Özdamar,
http://sinematikyesilcam.com/2013/03/semra-ozdamar/?fb_comment_id=299654356829585_1054289558032724, 27.06.2019.

⁴ <https://www.yenisafak.com/gundem/unlu-belgeselcinin-mirasi-mahkemelik-80100>
30.05.2019.

⁵ Semra Uygun Yazdı – İsim Annem: Semra Özdamar,
http://sinematikyesilcam.com/2013/03/semra-ozdamar/?fb_comment_id=299654356829585_1054289558032724, 27.06..2019.

⁶ Tanzimat’tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi, C 2, 3. Bs. İstanbul 2010, s. 815.

⁷ <https://okimdirkim.com/semra-ozdamar-kimdir/> 30.05.19

⁸ Semra Uygun Yazdı – İsim Annem: Semra Özdamar,
http://sinematikyesilcam.com/2013/03/semra-ozdamar/?fb_comment_id=299654356829585_1054289558032724, 27.06.2019.

Semra Özdamar'ın Eserleri

Semra Özdamar'ın kitap olarak basılmış eserleri şunlardır:

Öyküleri: *Sessiz Çıglıklar* (1986), *Kadırga'da Son Horon* (1987). Bu iki kitaptaki öyküler daha sonra *Hayat Bizi Yaşar* (1995) adlı kitapta birleştirilerek bir kez daha okuyucuyla buluşturulmuştur.

Kurgusal Biyografi: *8 Kadın* (1988).

Piyes: *Yalnız Kadın* (1986).

8 KADIN⁹

Öykülerini incelemeğe geçmeden önce Özdamar'ın diğer eserleri hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olur kanaatindeyiz. *8 Kadın* adlı eserde, zorlu hayat mücadelesini kazanmayı başarmış ve bu sayede alanında isim yapmış sekiz başarılı kadının hayat hikâyeleri birer kurgu içinde verilmiştir. Özdamar, bu başarılı kadınların var olma çabalarını, iç hesaplaşmalarını, varsa pişmanlıklarını sade, yalın bir üslupla, birer öykü tadında kurgulamaktadır.

Kitapta yer alan isimler şunlardır:

1. **Dr. Oya Bayrı** (1942-): “*Ellerin Türküsü*” adlı bölümde hayat hikâyesine değinilen Dr. Oya Bayrı, ilk Türk mikro cerrahi unvanına sahiptir. Bayrı, hem genel cerrahi, hem de plastik ve rekonstruktif cerrahi dallarında uzmanlık yaptıktan sonra mikro cerrahi üzerine yüksek ihtisas yapmış başarılı bir hekimdir. Türkiye’de kadın hekim olarak bilhassa el cerrahisi konusunda ilk isimlerden biri olması vesilesiyle tıp tarihi açısından önemlidir bir kişidir¹⁰.
2. **Ayla Erduran** (1934-): Türk keman virtüözüdür. Semra Özdamar'ın söz konusu olan kitabında “*Kemanın Gizli Sesi*” başlığı ile biyografisine yer verilir. Küçük yaşta keman eğitimi almaya başlayan sanatçı, daha sonra yurt dışında eğitimini tamamlar. Dünyanın değişik ülkelerinde konserler veren Erduran, çeşitli yarışmalarda ödüller kazanır. 1973 yılında Devlet Sanatçılığı unvanına layık görülen Ayla Erduran'ın

⁹ ÖZDAMAR, Semra; *8 Kadın*, 1. Basım Boyut Yayınları, İstanbul 1988.

¹⁰ <http://www.hurriyet.com.tr/insan-bedeninde-beni-en-cok-sag-elin-basparmagi-buyuluyor-10694535>, 28.05.2019.

yaşamı Evin İlyasoğlu tarafından 2002’de “*Ayla’yı Dinler misiniz?*” adıyla kaleme alınmıştır¹¹.

3. **Vasfiye Özkoçak** (1923- 2014): Türkiye’nin ilk kadın adliye muhabiridir. “*Başkaları İçin Yaşamak*” adlı bölümle Özdamar’ın hayatına değindiği sekiz kadından biri olan Özkoçak, 1948’de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinin Coğrafya Bölümünü, 1952’de ise yine İstanbul Üniversitesinin Gazetecilik Enstitüsünü bitiren Özkoçak, önce Cumhuriyet ardından da Milliyet gazetelerinde muhabir olarak çalışmıştır. Gazetecilik dalında çeşitli ödüller kazanan Vasfiye Özkoçak 2014’te yaşama veda etmiştir.¹²
4. **Belkıs Taşkeser** (1942-): “Naif Ressam”lardan biri olan Taşkeser, Semra Özdamar’ın kitabında “*Resimlerin En Naifi*” başlıklı bölümde yer alır. Almanya ve İngiltere’de çeşitli işlerde çalıştıktan sonra yurda döndüğünde bir müddet tiyatro oyunculuğu yapan Belkıs Taşkeser, 1970’lerde resim çalışmalarına başlar. Önceleri çocuk kitapları için illüstrasyon çalışmaları yapan sanatçı, 1979’da Paris’e yerleşmiş, 1994’ten itibaren ise İstanbul’da yaşamaktadır¹³.
5. **Tomris Uyar** (1941-2003): “*Gülüver’in Dostluğu*” başlıklı bölümde, adı genellikle Turgut Uyar, Cemal Süreya ve Edip Cansever’le birlikte anılan sanatçının yaşamı ve iç dünyası Semra Özdamar’ın duygusal anlatımıyla kaleme alınmıştır.
6. **Zeliha Berksoy** (1946-): Türk tiyatrosunun önemli isimlerinden olan Zeliha Berksoy kitaptaki sekiz kadından biridir. “*Ana Dili Tiyatro*” adlı bölümde, sanatçının hayatında annesi ünlü opera sanatçısı Semiha Berksoy’un izlerini ve etkisini görmek mümkündür.
7. **Mariana Yay** (?): “*Sorunları Sevmek*” adlı bölümde hayat hikâyesine değinilen kadından biri olan Mariana Yay, eski bir rehber iken tanıştığı Türk turistle evlenip, Türkiye’de bir güzellik ve sağlık merkezi açan Rumen asıllı bir iş kadınıdır. Kitapta Yay’ın, iş yaşamındaki zorluklar anlatılmaktadır.

¹¹ <https://www.biyografi.net.tr/ayla-erduran-kimdir/> 28.05.2019.

¹² <https://m.bianet.org/bianet/nefret-soylemi/206306-vasfiye-ozkocak-turkiye-nin-ilk-kadin-adliye-muhabiri>, 28.05.2019.

¹³ <https://imoga.org/collections/belkis-taskeser>, 28.05.2019.

8. **Günseli Başar** (1932- 2013): Son olarak “*Mutsuz Güzellik*” adlı bölümde 1952 yılı Avrupa Güzellik yarışmasında birinci seçilen Başar’ın hususi hayatındaki hüznü olaylar, Özdamar’ın kaleminden ifadesini bulur.

8 *Kadın* adlı kitapta, erkek egemen bir dünyada, dahası kadın haklarını kanunlarla teminat altına almaktan uzak olan Şark kültürünün etkin olduğu bir coğrafyada kadın olmak başlı başına bir problem iken, iş ve sanat dünyasında kadın olmanın türlü bedeller ödeten bir güçlük olduğunun altı çizilmiştir. Buna karşılık başarının imkânsız olmadığı konusunda kadın okuyucuyu cesaretlendiren örneklerin seçilmiş olması önemlidir.

Yalnız Kadın

Kadınlar dünyasına perde aralayan Semra Özdamar’ın basılmış tek tiyatro eseri *Yalnız Kadın*¹⁴, Tobav 3. Oyun Yazma Yarışmasında 3.’lük ödülüne layık görülmüştür. Eser, 2 perdeden meydana gelir. Kısa bir süre önce eşinden boşanmış, lise çağındaki kızı ile birlikte yaşayan kırk yaşındaki avukat Leyla’nın yaşamından bir kesit sunulur. Piyeste sadece Avukat Leyla’nın değil, davasını üstelendiği diğer kadınların yaşamlarındaki güçlükler de ifade edilmektedir.

Eğitilmiş bir kadın olan Leyla, üzerinde hissettiği toplumsal baskı sebebiyle, kızıyla sade bir yaşamı tercih etmiştir. Önceleri yalnız bir kadın olarak, başına gelen ya da gelebilecek olumsuzluklara direnecek gücü kendisinde bulmakta zorlanır. “... *Bu toplumda –bilmiyorum belki her toplumda yalnız kadın olmak çok zor. Hele bir de, yetişmiş genç bir kızın varsa.. Hiçbir şeye hakkın olmuyor. Eğlenmeye... dinlenmeye bile...*” (Y.K. s. 80) diye düşünen Leyla, otokontrollü davranması konusunda kızı Sibel’i de; “*Aman kızım, bak bizim erkeğimiz yok, onun için hareketlerine dikkat et*” (Y.K., s. 80) sözleriyle sık sık uyarılmaktadır. Hayatında ilk defa bir gece sokakta tek başına yürürken, bir kadın yazarın “*Gece vakti sokakta tek başıma olduğuma göre, saldırgan bir davranışa hazırım demektir*” (Y.K., s. 83) sözlerini düşünen genç kadın, bu sözlerle karşılık “*Doğal olan saldırganlık; yanlış gece vakti tek başıma yürümektir. Bayan rahatsız edilmek istemiyorsa evde otursaydı (...) Evde otursaydı, boyun eğseydi, karşı koymasaydı, çanak tutmasaydı... Kısaca kadın olmasaydı!*” (Y.K., s. 83-84) diyerek öfkesini ortaya koyar. Bu tür yargıların günümüz Türk

¹⁴ ÖZDAMAR, Semra; *Yalnız Kadın*, T.C. Ziraat Bankası Kültür Bakanlığı Yayınları No: 19, Ankara 1985. Eserden yapılan alıntılarda eser ismi “Y.K.” olarak kısaltılmıştır.

toplumu ve adalet sistemi içinde hala geçerliliğini koruması, üzerinde tartışılması gereken bir problem olarak önümüzde durmaktadır.

Boşanma avukatı olan Leyla’nın müvekkillerinden biri kendisinden boşanmak isteyen kocası tarafından “aldatan kadın” olarak gösterilmeye çalışılan Selma’dır. Leyla, müvekkilini savunurken, “... *bu ülkede mahkemeler, karısını aldatan bir kocaya değil ancak karısı tarafından aldatılan bir kocaya anlayış gösterebilir...*” (Y.K., s. 58) sözleriyle adalet sisteminde kadın aleyhine işleyen hukuk sistemine işaret etmektedir.

Leyla’nın bir diğer müvekkili, kocasından boşanmak için kendisine müracaat eden lise arkadaşı Gülay’dır. Leyla, kocasının ilgisizliği sebebiyle boşanmak isteyen Gülay’a¹⁵; “*Boşanma da tam anlamıyla bir kurtuluş değil ki... Evlilikteki tartışma boşanmayla bitmiş olmuyor ki (...) Bu kez, kendi içinde, üstelik daha da sağlıklı bir biçimde sürüyor tartışma... Sonra evliliğin baskısı üzerinden kalkınca, bu kez toplumun baskısı, üstelik daha da ağır bir biçimde çöküyor üzerine. Ve yaşamayı sürekli erteliyorsun ...*” (Y.K., s. 70) diyerek, toplum içinde yalnız/boşanmış bir kadın olarak yaşamının güçlüklerinden bahseder. Böylece Leyla bir nevi kendi yaşamından yaptığı çıkarımları ortaya koymaktadır.

Davasını üstlendiği bir diğer kadın, çocuk yaşta imam nikâhıyla evlendirilmiş, şiddet mağduru genç bir annedir. Başlık parası karşılığında evlendirilen genç kız, önce hamileliği, sonrasında da anneliği sebebiyle çalışıp eve para getiremeyince, hem kaynıpederi hem de kocası tarafından dövülmektedir. Birkaç defa sığındığı baba evinden geri götürülen genç anne, sonunda ailesine kendisini öldüreceğini söyleyerek, baba evine dönmeyi başarır. Şimdi avukattan üzerine kuma getirmeye kalkan kocasının kendisine resmi nikâh kıyması konusunda yardım istemektedir. Bu örnekte hem çocuk yaşta resmi nikâhsız evlilik hem de aile içi şiddet konusu gündeme getirilir.

Yalnız Kadın adlı piyeste ister evli, isterse boşanmış olsun, kadının hem yakın çevresi hem de toplum içinde yoğun bir baskı altında bulunduğu ifade edilmektedir. Eğitimli ya da eğitimsiz, kadın hangi donanımlara sahip olursa olsun, kendisini birey olarak var edebilme mücadelesi içindedir.

¹⁵ “Gülay”, Semra Özdamar’ın Nükhet’in Sıkıntısı adlı öyküsündeki Nükhet’in devamı gibidir.

Semra Özdamar'ın Öyküleri Ve Öykülerinde Kadınlar

Semra Özdamar'ın *Sessiz Çiğlikler*¹⁶ adlı öykü kitabında toplam 9 öykü bulunmaktadır. Bunlardan *Son Tablo* ve *Korkunun İstatistiği* adlı öykülerin dışındakilerde öykünün temel kişisi kadındır. *Likyalı Gülpembe*, *Yetmişlik Saadet*, *Hacer ile Aslı*, *Yukarıdaki Çocuk*, *Uyumsuzlar*, *Sessiz Çiğlikler*, *Nükhet'in Sıkıntısı* adlı öykülerde toplumun değişik katmanlarından seçilen kadınların iç dünyalarına birer pencere açılır.

*Kadırga'da Son Horon*¹⁷ adlı kitapta toplamda 11 öykü yer almaktadır. *Sisin Ardındaki Yüz*, *Boyacının Türküsü*, *Detroit'te Bir Kahve*, *Karşılaşma*, *Küçük Çocuk ile Yaşlı Sıvacı*, *Önemli Bir Adam* adlı öykülerde öykünün baş kahramanı erkek iken, *Kadırga'da Son Horon*, *Dağlarda Bir Ölüm*, *Ağlamak Yasak*, *Gam Köyü Nerede Kaldı?*, *Menekşe ve Ben* adlı öykülerde öykünün baş kahramanı doğrudan kadın karakterlerden seçilmiştir.

Bu çalışmada esas olarak Semra Özdamar'ın yayımlanmış bu iki öykü kitabında (*Sessiz Çiğlikler* ve *Kadırga'da Son Horon*) yer alan öykülerdeki kadın karakterler üzerinden, yazarın Türk toplumundaki kadını nasıl yorumladığını incelemeğe çalışacağız¹⁸.

Semra Özdamar, 1980 sonrası Türkiye'sinde kadının profilini iki farklı toplum katmanı vasıtasıyla ortaya koymaktadır. Bunlardan ilki kırsal kesimi temsil eden kadınlardır. Bu gruptaki kadınlar, toplumun alt katmanında yer alan, erkek egemen bir toplumda sürdürdükleri hayat mücadelesi içinde büyük güç gerektiren işlerde de varlık göstermek durumunda kalan, bunu yaparken "insanca" yaşamının ne demek olduğunu da sorgulayan kadınlardır. Diğer grupta ise kentli kadınlar yer almaktadır. Bu kadınların bir kısmı eğitilmiş olmasına rağmen insan olarak hak ettikleri yaşamı sürdürememenin sıkıntısını duyar. Bir kısmı ise yeterli eğitime sahip olmadıkları için geçim derdi sebebiyle zor şartlarda hatta toplumun ahlâken reddettiği işlerde çalışmaktadırlar. Özdamar'ın öykülerinden anlaşılan o ki, kadının hangi sosyal tabakaya mensup olursa olsun, kalıplaşmış kabulleri aşması güç görünmektedir.

¹⁶ ÖZDAMAR, Semra; *Sessiz Çiğlikler*, Boyut Yayınları, 1. Basım İstanbul 1988.

¹⁷ ÖZDAMAR, Semra; *Kavram Yayınları*, 1. Basım İstanbul 1987.

¹⁸ Öykülerden yapılan alıntılar, sayfa numarası verilerek ilgili kitaptan alınmıştır. Alıntılarda kitapların isimleri kısaltılmış şekilde kullanılmıştır.

1. Kırsal Kesim Kadınları

Likyalı Gülpembe adlı öyküde, Muğla’da bulunan kral mezarlarından birinde kızıyla birlikte yaşamakta olan balıkçı Gülpembe’nin, yöreyi gezmeye gelen yerli turistlerle karşılaşması ve onlarla aralarında geçen diyaloglar anlatılmaktadır. Öyküde bir yanda geçim derdi ile mücadele etmekte olan kırsal kesim kadını Gülpembe ve onun hayatı, öte yanda kentli-kültürlü kadınların yaşam karşısındaki duruşu gözler önüne serilir.

Kral mezarını ziyarete gelenler, “*güneş yanığı, rüzgâr çatlağı yüzü, hafif kamburumsu bedeni*” (S.Ç., s. 8) ile mezarlardan birini ev olarak kullanan Gülpembe ile karşılaştıklarında bir an şaşırırlar. Verdiği yaşam mücadelesinin izleri yüzünden anlaşılın Gülpembe, aynı dili konuştuğu ancak söylediklerini anlamlandıramadığı bu kadınlarla konuşurken, farklı bir dünyanın kapısını da aralamış olur.

Daha önce gelenler ona bu bölgenin tarihi hakkında hiçbir şey anlatmamıştır. Gülpembe, “*Gelenler, denizin dibindeki batmış şehir mi ne, ona; bir de tepedeki mezarlara bakar, balığımızı yerlerse yerler, akşamleyin de gemilerine biner giderler.*” (S.Ç., s. 11) diyerek gelenlerin onlarla diyaloga geçmediğini söyler. Yeni gelenler içinde bir kadın Gülpembe’ye yörenin tarihi hakkında bilgi vermeye çalışır. Arkadaşının “*halkımızı aydınlatıyor*” (S.Ç., s. 12) diye alay ettiği bu sohbet esnasında, genç kadın Likyalıların tarihini dinlerken, Likyalı kadınlarla kendi yaşantısını arasında mukayeseler yapar.

Şehirli turist kadının; “*Üretimde, yani ekip biçmede de; yönetimde, yani ülkeyi yönetmede de kadınlar söz sahibiymiş. Hatta, soy olarak, babalarının değil, analarının adlarıyla anılmış Likyalılar. Senin anlayacağın, saygıdeğer ve kutsalmiş Likyalı kadınlar...*” (S.Ç., s. 11-12) sözleri üzerine Gülpembe, dünyanın giderek daha kötü bir yer olduğunu düşünmeye başlar.

Turist kadının Likyalı erkeklerin yıllarca süren savaşlar sebebiyle evlerinden, ailelerinden uzak kaldığını söylemesi, Gülpembe’nin kendi yaşantısı ile benzerlik kurmasına sebep olur.

“... *Kocasının savaştan dönüşünü bekleyen Likyalı bir kadın olarak düşünüyor kendisini. Ama sürdüremiyor düşünüyü. Çünkü savaş burada... Bu, dünyadan kopuk adacıkta; bu, ıssız, insansız yerde!.. Bu taş yığınının ortasında Gülpembe’nin savaşı!.. Bu mezarda!..*” (S.Ç., s. 14-15) diye içinden geçiren genç kadın, “*Biz de paralı askeriz ha! Bizim herifle ben. Öyle ya başkaları için dövüşüyoruz hep...*” (S.Ç. s.) diyerek toplumun alt tabakasındaki insanın üst tabakadakiler nazarındaki yerini de gözler önüne

sermektedir. Sermaye sahipleri için, insanın birey olarak değerinin kendisine kazandırdığı kârla paralel oluşu, Gülpenbe aracılığıyla ortaya konulmuştur. Bundan başka öyküde Gülpenbe'nin mezarda yaşamaya çalışması, "ölüm-yaşam" zıtlığına işaret eder.

Kadırga'da Son Horon adlı öyküde, Doğan Hızlan'ın "gerçekle hayalin birleştiği bir tip"¹⁹ dediği öykü kişisi Emine Kadın'ın son kez Kadırga şenliklerine gidişi anlatılmaktadır. Öyküde, geri dönüşlerle Emine Kadın'ın tüm hayatı gözler önüne serilir.

Kocası öldürüldükten sonra tek evladı ile baş başa kalan Emine, onun da şehre yerleşmesi üzerine yapayalnız kalır. Yaşlı kadını en çok heyecanlandıran olay ise, yaylaya çıkan köylülerin Kadırga'da toplanmasıyla yapılan şenliktir. Bütün köyün yaylaya gideceği günün sabahında erkenden uyanan Emine Kadın, yıllar önce kan davası sebebiyle kaybettiği kocası Sefer'i özlemekte, sık sık onu gördüğünü zannetmektedir. Bu düşüncelere dalmışken aniden kemeçecinin çaldığı ve yaylaya çıkılacağını haber veren "yol havası"nı işitir. Yaylaya çıkan köylüleri uğurlamak niyetiyle yola çıkan yaşlı kadın, farkında olmadan onları izlemeye başlar. Yetmiş yıldan beri her defasında yaylaya heyecanla çıkan Emine Kadın, bu defa gidemeyeceğini düşünmek istemez. Farkında olmadan kalabalıkla birlikte yaylaya doğru yürümeye başlar. Kendisini artık köye dönmesini söyleyerek ikaz edenleri dinlemez. Kadırga'ya gidenleri takip eden yaşlı kadın, buraya kaybettiği "düş"ü son defa aramak için buraya geldiğini düşünür. Bu "Düşe benzemeyen bir düş"tür (K.S.H., s. 10).

Emine Kadın, yaylaya çıkanları gözlemlerken, "Sırtında bir küfe; içinde kumanyaları, üst başları, örtüleri, ineklerin yemi; yetmezmiş gibi en üstte de bir beşik; beşikte bir bebe" (K.S.H., s. 10) taşımakta olan kadın dikkatini çeker. Bu dikkat sayesinde, bilhassa Karadeniz Bölgesinde kadınların iş gücü bakımından erkeklerden daha önemli bir değer taşıdığına da vurgu yapılmış olur.

Günlerdir düşünde ölen kocası Sefer'i gören yaşlı kadının, kocasının kendisini Kadırga'da beklediğini hayal etmektedir. Yol boyunca kocasıyla şenliğe katıldıkları günleri anımsar. Zihni gerçekle düş arasında gidip gelmektedir.

Ali düzlüğünde konakladıkları gece, Emine Kadın, kendisini tek başına bırakıp giden oğlunu düşünür. Oğlu doğduğunda "evin direği olsun diye" (K.S.H., s.14) göbek bağı evdeki direğin dibine gömen yaşlı kadın, yalnızlığına içten içe üzülmemektedir. Horon oynayanları seyrederken yıllar

¹⁹ <http://www.hurriyet.com.tr/karadeniz-i-kadinlar-anlatirsa-12144067> 31.05.2019.

önce kaybettiği kocası Sefer’in kendisini çağırdığını düşünen yaşlı kadın, son kez “yüzünde tanımsız bir mutlulukla, uçarcasına sarp kayalığa doğru horon teperek uzaklaşırken” (K.S.H., s. 23) görülmüştür.

Dağlarda Bir Ölüm adlı öyküde yine Karadeniz bölgesi kadımlardan bahsedilir. Öykü kahramanı Havva’dır:

“Kızın ismine Havva diyelim, ki o yörede çok yaygın bir isimdir. Her adım başında beyaz tenli, al yanaklı, sarıya çalan kumral saçlı ince bir Havva ile karşılaşabilirsiniz. Çayı toplayan, altmış kilosunu birden sırtında düze indiren, inek sağan, davar güden, çocuk büyüten yüzlerce Havva ile. Sabahdan, yatana dek, başlarında Keşanları, önlerinde çizgili peştamalları eksik olmayan; hafif kamburları çıkmış, yüzleri vaktinden çok önce kırışmış, güzellikleri yalnızca gözlerinde kalmış binlerce Havva ile...” (K.S.H., s. 34).

Havva, yirmi altı yaşında, dokuz yıl önce annesinin ölümü ile kendisine aşırı derecede bağlanan babası sebebiyle bir türlü evlenememiş ve o yöreye göre “evde kalmış” bir genç kızdır. Suskunluğu ile dikkat çeken Havva, aynı zamanda civardaki diğer tüm kadınlar gibi çok çalışkandır. Yıllar geçtikçe ondaki tek değişiklik, “Gözlerinin kıyısında her geçen gün çoğalan çizgiler” (K.S.H., s. 34) olmuştur.

Bu suskun kız, zamanla garip sözler söylemeye başlar. Etraftaki kadınlar, onun aklını yitirmeye başladığını düşünürler. Havva’ya sevdalı olduğu bilinen Tahsin’le bir türlü kavuşamamaları da duyanları içten içe üzen bir mesele haline gelmiştir. Kendisine Tahsin’e kaçmasını tavsiye edenlere, iş yükü bakımından kadının koca evinin baba evinden pek de farklı olmadığını söylemesi kadınları şaşkırtan sözlerindedir. Asıl çaresizliğin kadınların kaderini değiştirememesi olduğunu ima eden bu sözler, toplumsal bir gerçeğe de dikkat çeker. Kırsal kesimde kadının kaderi erkeklerin elindedir. İşte bu yüzden Havva, aslında köyünden kaçmak istemektedir. Havva birçok kadının dile getirmeye çekindiği gerçekleri söylemektedir:

“... Çoğunuzun kocası gurbete çıkmış, hani dönen var mı? Dönseler de, sizi adam yerine koyan var mı? Ölesiye çay toplarız, parasının bir kurusunu gören var mı? Altı çocuktan aşağı doğuranınız var mı? Ölene dek karnınızda bir yük, sırtınızda bir yük...” (K.S.H., s. 36).

Suskunluğunu bozan Havva’nın söyledikleri –içte içe hak verseler de- kadınların da kınadığı bir durumdur. Buralarda, “Kadın kısmı dediğin doğurmali, doyurmali, dokumali”dır (K.S.H., s. 36).

Yörede her yıl düzenlenen Sihirli Gezi Günü, Havva’nın çılgınlıklarının zirveye ulaştığı bir güne dönüşür. O gün coşkulu hali ile kadınların dikkatini çeken genç kız, değişen ruh hali ile de endişe uyandırmıştır. Sihirli Gezi

Günü'nde civar köylerdeki tüm kadınlar, sadece kaptanların erkek olduğu teknelere binerler. Geçtikleri dere ağızlarından kaplarına su doldururlar. Kumsala geldiklerinde teknelerden inerek suda eğlenmeye başlarlar. Kadınlar su dolu testileri çocuğu olmayan ya da hasta olan kadınların başları üzerinde kırarlar. Son testi de Havva'nın başında kırılır. Bir müddet sonra kadınlar Havva'nın ortadan kaybolduğunu fark eder. Kadınlardan biri onun çalılıklarda Tahsin'le birlikte olduğunu görür. Artık onun da “başının bağlanacağını” düşünerek adeta sevinir. Kadınlar kumsalda uzanıp dinlenmeye çekilirler. “*Yılda bir kez bugün bu saatte*” (K.S.H., s. 39) düş kurabilen kadınlar o anda tuttıkları dileklerin gerçekleşeceğine inanmaktadır.

Akşamüzeri köye dönmek üzere hazırlanan kadınlar Havva'nın kaybolduğunu anlarlar. Önce onun Tahsin'le birlikte kaçtığını düşünürler. Ancak çok geçmeden balıkçılar Havva'nın cansız bedenini kıyıya çıkarır. Genç kızın yüzünde “*garip bir huzur*” (K.S.H., s. 39) bulunmaktadır.

Yazar köyün kadınları tarafından kendisine anlatılan bu trajik olayda, vaktiyle “*Dünyada görececek o kadar çok şey var ki...*” (K.S.H., s. 39) diyen Havva'nın ölümünün biraz da buradaki kadınların ölümü olduğunu düşünmektedir.

“*Gam Köyü Nerede Kaldı?*” adlı öyküde Gam köylü Seher, yakınında baraj yapılan köyde tarımın ve hayvancılığın nasıl tüketildiğini, mizahi bir üslupla anlatır. Aziz Nesin'in *Medeniyetin Yedek Parçası* adlı öyküsünü anımsatan *Gam Köyü Nerede Kaldı?*'da köye medeniyet getireceğine inanılan baraj inşaatı sebebiyle ahalisinin sular altında kalmadığı için sevindiği köyün, “*ayak altında*” (K.S.H., s. 97) kalışına şahit oluruz.

Önemli Bir Adam adlı öyküde hayatı boyunca girdiği hiçbir işte başarılı olamamış ama kendisini “Önemli bir adam” olarak gören yaşlı Sadık Bey'in hayat hikâyesi paylaşılır. Satır aralarında gençliğinde köyde yaşayan Sadık Bey'in onu eve bağlamak ve hayvanlara bakmak üzere evlendirildiği Feriha ile çatışmalarına değinilir. On dört yaşında iken evlendirilen Feriha'nın on beş yaşındaki kocasıyla kaynanasından gizli koşmaca oyarken çocuk düşürmesi de çocuk gelinler meselesine bir göndermedir. Ancak evliliği boyunca kocasının işe yaramaz oluşuna katlanan yaşlı kadının, artık sabrı taşmıştır.

Öyküde kadının değersizleştirilmesi, çok eşlilik, aile içi şiddet gibi toplumsal yara haline gelmiş trajik meseleler ele alınırken, yazarın duruma mizahi yaklaşımı dikkat çeker.

2. Kentli Kadınlar

Semra Özdamar’ın öykülerinde kentli kadınlar; düşmüş kadınlar, emekçi kadınlar, eğitilmiş, sosyete mensup ya da sıradan kadınlar olarak tasnif edilebilir. Bu kadın karakterlerin her biri, ayrı bir toplumsal tabakayı temsil etmektedir.

2.1. Kentli Düşmüş Kadınlar

Yetmişlik Saadet adlı öyküdeki Saadet, düğünlerde, eğlencelerde çengilik yaparak geçimini sağlamaya çalışan “düşmüş” bir kadındır. Yetmiş yaşına geldiğinde, yanına aldığı üç çengi kadının patronluğunu yapmaya başlamıştır. Öykünün başında, yanındaki kadınlarla birlikte çağrıldıkları bir düğünde dans etmek üzere geldikleri bir kasabanın otogarında kendilerini almaya gelecek arabayı beklemektedirler. Zor koşullarda hayatta kalmaya çalışan bu kadınlar, zamanından önce yaşlanmış görünüşleri, “*Solmuş erkek çorapları*” (S.Ç., s. 16) “*gecenin ayazından korunmak için renk renk, eprimiş hırkalara sarınmış, boyunlarını içlerine çekmiş*” (S.Ç., s. 17) halleriyle görenlerin içini sızlatacak türdendir. Otogarın çaycısı gibi “*Bunlarındaki de hayat mı be?*” (S.Ç., s. 17) diye empati yapan insanlara tek tük de olsa rastlansa da kadınlar tarafından “uğursuz” insanlar olarak görülürler.

Eğlence gecesi bir yandan oradakileri eğlendirmek için keman çalarken bir yandan da elli yıl öncesini, genç kız olduğu yıllara hatırlar. Yetmişlik Saadet, gençliğinde Osman adlı biriyle evlendirilmek üzereyken Yusuf’a kaçmış, daha sonra Osman onları yakalayarak Yusuf’u silahla vurmuş, Saadet’e de tecavüz etmiştir. “*Ve sonunda, ucuz otel odalarından çengi pazarlarına dek uzanacak o karabasan dolu yolculuk sürerken; çatlak, yorgun sesi ahşap konakların tavanlarında, kadınların birbirini dürttüğü, erkeklerin bıyık altından gülüp umursamaz bir el hareketiyle anlattıkları “Haninin Saadet’i” olup çıkmıştır...*” (S.Ç., s.27).

Bu son işte kendisine oynaması için yapılan ısrarlara karşı, işsiz kaldığı zamanlarda içine düştüğü açlık ve çaresizliğin verdiği korkuyu düşünür. “... *Aklına, yine çengi pazarı geldi... Düğün evinden alacağı parayla ancak otele, esnafa borcunu kapatabilirdi. Sonra... sonra yine sabahın köründe, insanın içine işleyen o soğukta, kentteki çengi pazarında saatlerce dikilip iş bekleyecek; karşısına geçip onu tepeden turnağa süzen düğün sahiplerinin, aracılardan ona bir insan değil de bir hayvan olduğu duygusunu veren o bakışlarını görüp, o alaycı sözlerini işitecekti...*” (S.Ç., s. 25). Bu korkuyla daha fazla direnemez ve oyuna kalkalar. Ancak yaşlı bedeni hızlı tempoda dans etmeye daha fazla dayanamadığı için oracıkta kriz geçirir ve hayatını

kaybeder. Ölürlen, kendisine tecavüz edildiği gün hayatına son vermediği için başına gelmiş olan her şeyi hak ettiğini düşünmektedir.

Hacer İle Aslı adlı öyküde yine “düşmüş” bir kadın olan Hacer’in yaşamı söz konusu edilir. Henüz on dokuz yaşında olmasına rağmen, zorlu geçen hayat mücadelesi sebebiyle olduğundan daha yaşlı görünmektedir. “Telekız” olarak çalışmak zorunda kalan Hacer, sevgisiz bir aile ortamında büyümüş, babasının ölümünden sonra üvey babasının tacizine uğramıştır. Bu hayata daha fazla dayanamayarak evden kaçan genç kız, günlerce iş aramış, aç kalmış, sonunda bedenini satmak zorunda kalmıştır. Böylece kendisini geceleri Aslı, gündüzleri Hacer olarak ikiye bölünmüş bir hayatın içinde bulmuştur. Ne var ki “namus” kavramını kadına yükleyen bir toplumda kiracı olarak dahi barınmak güçtür. İçinde bulunduğu durumu sorgulayan genç kız, kendisine ait bir gelecek olmadığını düşünerek umutsuz bir yaşamı sürüklemektedir. Oysa o “*Birisine o istemeden bir şeyler*” (S.Ç., s. 38). verebilen insanların da olabileceğine inanmak istemektedir

“*Korkuyorum... Bir korku çemberi içinde dönüyorum sürekli. Çalışırken yakalanma korkusu... hastalık kapma korkusu... Sapık müşterilerle karşılaşma korkusu... Evden atılma korkusu... Hacer’deki Aslı’yı, Aslı’daki Hacer’i ele verme korkusu... Korkuyorum...*” (S.Ç., s. 40) diye düşünmektedir. Bu korkulardan daha fenası ise “açlık” korkusudur. Bu korku, “*Günlerce sürerken sinsi sinsi insanın iliklerine dek işleyen ve bir somun ekmek kadar somut olan ve insanı alabildiğine alçaltan –hayır, çukurlaştırın- ...*” (S.Ç., s. 43) bir korkudur.

Yazar, Hacer üzerinden, “namus”u en büyük değer olarak gördüğünü iddia eden toplumun, kadınıyla erkeğiyle aslında ne denli ikiyüzlü olduğunu da gözler önüne serer. Ne iş yaptığını öğrenen komşuları tarafından istenmediği için sürekli ev değiştirmek, kendini gizlemek zorunda kalan Aslı, oturduğu son apartman dairesinden de bu sebeple ayrılır.

Bu öyküdeki bir diğer kadın öykü kişisi ise, aynı apartmanda oturan ve Hacer’in aslında bir “telekız” olduğunu, oğlunun Aslı’nın müşterisi olan arkadaşından öğrenen komşu kadındır. Kendisine Aslı’yla ilgili gerçeği söyledikten sonra adının bu meseleye karıştırılmamasını isteyen genç adama, böyle şeylerin erkeğin elinin kiri, kadının alnının karası olduğunu söyleyerek, Aslı’nın apartmandan atılmasını isteyen kadının, kendisi de kadın olduğu halde, “*elin orospusu*” (S.Ç., s. 31) olarak adlandırdığı Aslı’ya karşı göstermiş olduğu “vahşice” tavır dikkat çekicidir.

2.2 Kentli Emekçi Kadınlar

Yukarıdaki Çocuk adlı öyküde, çocuklarından birini zengin bir aileye evlatlık olarak veren Sultan’ın duygularına yer verilir. Köyden kente göçmüş, geçim sıkıntısı içinde buldukları işlerde çalışan çok çocuklu bir ailenin annesi olan Sultan, kendilerine verilen bir gecekondu karşılığında yanında çalıştığı aileye çocuklarından birini verir. Bunu yaparken, hiç olmazsa çocuklarından birinin hayatını kurtarmış olacağını, “*adam gibi*” (S.Ç., s.47) büyüyeceğini düşünmüştür. Ancak annelik içgüdüğü ile çocuğunu her gördüğünde içi sızlamakta, çocuğunu görebilmek için, bu ailenin evinin bahçesindeki tek göz evde kalabalık ailesiyle birlikte yaşamakta ısrar etmektedir.

Evlere temizliğe giden Sultan, bir yandan da sürekli hamile kaldığı için bedenen de hırpalanmaktadır. Ancak onun canını en çok yakan durum, evlatlık verdiği oğlunu istediği gibi görememesidir. Önceleri ana oğulun görüşmesine izin veren aile, sonradan bu görüşmelerin gittikçe seyrekleşmesine zemin hazırlar. Sultan artık altı yaşına gelen oğlunu geri almaya karar vererek, küçük çocuğu evine götürür, ona öz annesinin kendisi olduğunu söyleyerek, sarılmaya çalışır. Ancak küçük çocuk kadının davranışlarından korkar ve hızla oradan ayrılarak, evlat edinildiği eve doğru koşmaya başlar. Oğlunu geri kazanmanın artık mümkün olmadığını anlayan genç kadın, ertesi gün ailesiyle birlikte, evlatlık verdiği oğlunun karşılığında aldıkları gecekonduya taşınır. Çaresizlik, yoksulluk, cahillik bir ana ile evladını ebediyen ayırmıştır.

2.3. Kentli Eğitimli Kadınlar

Uyumsuzlar adlı öyküde iki Türk kadınının yurt dışındaki yaşamlarından birer kesit sunulur. Bir yanda doktora yapmak amacıyla gittiği Almanya’da Türk olmasından kaynaklı dışlanmışlık yaşayan Esin’in duyguları ve yaşam mücadelesi, öte yandan köyünden sırf daha iyi koşullarda yaşayabilmek için Almanya’ya işçi olarak giden bir köylü kadının duyguları ve yaşam mücadelesi gözler önüne serilir. Yabancı olarak buldukları ülkede kendilerini kabul ettirmeleri, her ikisi için de oldukça güçtür.

Esin, Almanya’da eğitimini tamamlayabilmek için “... *Bulaşıcılıktan, şu zengin kadının gece bekçiliğine dek.*” (S.Ç., s. 57) hemen her işte çalışmıştır. Burada sürekli “*o uzak, yabancı, hatta küçümseyici bakışlar*” (s. 58)’la karşılaşan Esin, bakıcılığını üstlendiği Alman kadının, onun arkasından söylediği aşağılayıcı, ırkçı sözleri sebebiyle gerçeği bir kez daha görür. Almanlara göre Türkler, “*gözleri ve saçları kara, üstelik kısa boylu (...) Alçak insanlar*”dır (S.Ç., s. 57). Esin yanında eğitim aldığı

Profesör Herr Romstein'den de insanca bir ilgi görmemiştir. Ancak burada bir çelişkiye düşen genç kadın, aydın kimliğinden dolayı kendisini Almanya'da işçi olarak bulunan diğer Türklerden ayırmaktadır: *“Böyleleri neyse, ama kendisi... O kültürlü bir insan. Bu topluma, kurallarına ters düşmüyor; en azından, çaba gösteriyor buna. Ancak kabul ettirmişti kendini. Örneğin bu sabah Herr Romsetein'in çağırıp “Size güveniyorum Frau Dönmez” deyişi...”* (S.Ç., s. 58) diye düşünmekten kendisini alamaz.

Öyküde Almanya'da işçi olarak çalışan Türk ailelerin çocuklarının eğitim sistemi içindeki çaresizliklerine de dikkat çekilir. Çocuğunu güç öğrenen çocukların eğitim aldığı “Sonderschule”ye göndermek istemeyen ve bu yüzden mahkemeye başvuran anne ve çocuğu ile ilgili inceleme yapmak üzere Almanya'da *“Türklerin toplu, içiçe yaşadıkları”* semtte bulunan *“İkinci Dünya Savaşı'ndan kalma, savaşın tüm yıkıcılığını, insandışılığını yansıtan, sıvaları dökülmüş, kurşun delikleriyle dolu”, “gündüzleri bile ışık yakılan”* (S.Ç., s. 58) evlerden birine gelen Esin,, öncelikle bir Türk kadınının verdiği yasal mücadeleye şaşırmıştır. Çocuklarına insanca yaşayabilecekleri bir gelecek hazırlayabilmek için Almanya'da her türlü temizlik işinde çalışmak mecburiyetinde kalan bu kadın *“yol yol kırılmış saçlarını oyalı başörtüsüyle örtmüş, ufak tefek (...) ilk bakışta kırk beş- elli yaşlarında”* gösteren (S.Ç., s.59) bir annedir. Öyküdeki bu ikinci kadın daha önce diğer oğlunun adı geçen okula gönderildiğini, dolayısıyla her bakımdan gerilediğini, bu sebeple de diğer çocuğunun bu okula gönderilmemesi için mücadele ettiğini söylerken Esin'den kendisini anlamasını ve yardımcı olmasını ister:

“... Bak, okumuşsun diye seni sayıp buraya yollamışlar. Bir de bana bak. Otuz beş yaşındayım, ama sabahın köründen akşamın karanlığına dek, pis işlerde çalışmaktan, insanlıktan çıktım, kocamış karılara döndüm. Kimse adam yerine koymuyor. Ne için bunca kahır peki? Elbet çocukların okusun, adam olsun diye. Baş eldeyken, hiç olmazsa onlardan gün göreyim diye...” (S.Ç., s. 61)

Anneyi dinleyen ardından da çocuğun durumunu inceleyen Esin, onun gözleri iyi görmediği için okuyamadığını anlar. Durumu böylece rapor edeceğini düşünerek rahatlayan genç kadın, iç huzuruyla evden ayrılacakken, daha önce bu okula gönderilen diğer çocuğun yardım isteğine kayıtsız kalmaz. Onun için de gerekli adımları atmaya karar verir

Sessiz Çılgınlıklar adlı öyküdeki Dr. Ayla, mühendis olan kocasının işi sebebiyle bir yıl önce geldikleri bir taşra kentindeki sinir hastalıkları hastanesinde görev yapmaktadır. Genele uymanın “normal” kabul edildiği bu kentte önceleri insanların samimiyetinden hoşnut görünse de, ideallerini

gerçekleştirmede karşılaştığı engeller, iş ve arkadaş çevresindeki insanların yaşamı boş vermiş halleri genç kadını bunalımın eşliğine getirmiştir.

Öykü, mesaiye gittiği günlerden birinde başlar. O gün ilk defa uygulayacağı grup terapisi için hazırlanmaya başlayana genç doktor aynı anda, bu taşra kentindeki sosyal hayatı düşünmektedir.

Ruhsal hastalıkların kökeninde “toplumsal ilişkiler, sürtüşme, çelişme”lerin (S.Ç., s. 83) olduğunu düşünen Dr. Ayla, bu taşra kentinde iki sınıf kadını karşılamıştır. Birinci gruptakiler “küçük kentin sosyete sınıfı”ndan sayılan, gündelik yaşamlarında ev gezmeleri ve boş sohbetlerle zaman geçiren “kişiliksiz” (S.Ç., s.93) kadınlar, diğer gruptakiler ise genel itibarıyla “kadınlara, daha doğuştan” (S.Ç., s.80) değer verilmeyen kesimden gelen ve cehalet sebebiyle zamanında tedavi imkânı bulamamış kadınlardır. Buralarda kız çocukları büyüdüklerinde “baba baskısından, koca dayağına” (S.Ç., s. 81) geçmektedirler.

Grup terapisi sırasında hikâyelerini dinlediği kadınlardan biri, havale geçirdiği anda hastaneye götürülmediği için sağlık sorunları yaşayan oğlu için üzülen bir annedir. Kayınpederinin cehaleti, oğlunun sağlığına kavuşmasına mani olmuştur. Diğer kadın ise işsiz kocasına kendi kazandığı parayı vermek istemediği için şiddete uğrayan genç bir kadındır. Olayın acı yanı, kadının hikâyesini anlattıktan sonra hastalardan yaşlı bir erkeğin “Erkektir; sever de döver de” (S.Ç., s. 87) demesidir. Aynı erkek hastanın kadın doktoru “eksik etek” (S.Ç., s. 89) olarak görmesi toplumun kadına bakışı ile ilgili bir fikir vermesi bakımından önemlidir. Erkek egemenliğini kanıksayanların sadece cahil kesimden erkekler olmaması, hastane başhekiminin de buna benzer bir kabulleniş içinde olması, genç doktorun zihnini kurcalayan meselelerdendir. Gruptaki son kadın hasta ise emekli bir öğretmendir. Terapi esnasında zihninden kendi yaşantısıyla, kendi toplumsal konumuyla ilgili de muhasebe yapan Dr. Ayla, bir hemşirenin hastalara gösterdiği ilgiyi yanlış yorumlayarak onu ahlaksızlıkla suçlamasını ve genç doktora bu sebeple iftira atmaya çalışmasını da düşünmeden edemez. Doktor olmasına rağmen o da hastaları gibi “Kafaları, kalıplar ve önyargılarla dolu, sevgisiz insanlar” (S.Ç., s. 91) tarafından kuşatılmanın verdiği çaresizlik içindedir. Zihni karışık düşüncelerle giderek bunalan Ayla, “yazgılarından kaçmaya çalıştıkları için” (S.Ç., s. 97) hastaneye yatırılan bu insanlardan daha çaresiz olduğunu düşünmeye başlarken, hayalinde kadın hastalardan biri “başındaki kuru dallardan ve solmuş çiçeklerden örülmüş taci” (S.Ç., s. 96) çıkararak Dr. Ayla’nın başına takar. Kendisini tedavi etmeye çalıştığı hastalar kadar çaresiz gören bir doktorun, artık insanlara faydalı olamayacağı açıktır. Bu gizli mesaj, var olması gereken umudun giderek azaldığını göstermektedir.

2.4. Kentli Sosyetik Kadınlar

Nükhet'in Sıkıntısı adlı öyküde, kocasının sevgilisi ile buluştuğu evin anahtarını gizlice alıp yedeğini yaptırarak Nükhet'in, geldiği bu evde zihninden geçenler anlatılmaktadır. “Orta yaşın başlangıcında bir kadın olarak, boşa geçip gitmiş yıllarına, yitirilmiş gençliğine, umutlarına, kocasına bunca yıl duyduğu sevgiye –ya da, duyduğu şey her neyse, ona gösterdiği bağlılığa” (S.Ç., s. 100) ağlayan Nükhet, esasında yaşadığı hayattan memnun olduğunu düşünmeye başlar. Haftanın iki günü İngilizce kursuna, iki günü spor salonuna, bir günü oynamadığı tenis kulübüne gitmekte, bir günü konken partilerine katılmaktadır. Kalan bir günde de dolaplarındaki eşyalarını gözden geçirmektedir. İki çocuğuyla ilgilenmesi gereken yılları da artık geride bırakmıştır. Böylece faydalı hiçbir işle meşgul olmayan Nükhet'in en büyük zevki ise sürekli alışveriş yapmasıdır. Oturduğu yerde hayatını sorgulamaya devam eden Nükhet, sürekli sıkıldığını, bu eve gelişinin de sıkıttan kaynaklandığını düşünür. Nükhet, bütün yaşamını gözden geçirince hayatının oldukça konforlu olduğunu bu yüzden de kocasının bir sevgilisi olmasından dolayı hadise çıkarmasının anlamsız olacağına karar verir. Ve gizlice geldiği bu evden sessizce ayrılır.

Menekşe Ve Ben adlı öyküde öykü kahramanı kadın, evine temizliğe gelen yardımcısı Menekşe ile kendisini mukayese eder. Her ikisi de Fransızca bilen, para kazanan kadımlardır. Ancak en büyük benzerlikleri her ikisinin de bir erkeğin hayatındaki “ikinci” kadın olmalarıdır. Hal böyleyken öykü kahramanı kendisinin Menekşe'den farklı olduğunu düşünmek ister. Menekşe kumasıyla kocasını paylaşırken kocasının ayaklarını kumasına değil de kendisine yikatmasını iltifat olarak görür. Bir kız çocuğu vardır ama Menekşe kızı evlattan saymaz. Doğumdan sonra kocasının onu bir daha doğuramayacak şekilde ameliyat ettirmesini öykü kahramanı, Menekşe'nin kazanacağı paraya bağlar. Kocasından dayak yese de yaşadığı hayattan mutsuz olduğu söylenemez.

Kadın hakları savunucusu olan öykü kahramanı, sevgilisinin karısının hamile olduğunu öğrenince onu evden kovar. Ve bir kez daha kendisinin Menekşe'den farklı olduğunu düşünerek kendisini teselli eder.

2.5. Kentli Sıradan Kadınlar

Ağlamak Yasak adlı öyküde, oğlu tutuklanan bir annenin, evladı için duyduğu endişe ve özlem anlatılmaktadır. Fatma adındaki kadın, bir müddet

önce polisler tarafından evinden alınan oğlunun yakında tahliye edileceğini düşünmekte, bu umutla hayata bağlanmaktadır.

“İki kızdan sonra adaklar adayarak bulduğu; yaşamının anlamı, övüncü, baş acısı, kanayan, işleyen yarası” (K.S.H., s. 48) olan oğlu tutuklandığı gün yanına yaklaşan bir görevli “Ağlamak Yasak!” (K.S.H., s. 43) diyerek yaşlı kadını azarlar. Ayrıca görüş günlerinden birinde de oğlu Seyhan, annesini ağlamaması konusunda uyarır. Bu ikazlardan sonra Fatma bir daha doya doya ağlayamaz. Böylece aylarca “Acının ve korkunun katılaştırdığı bir yürek ve kupkuru göz pınarlarıyla” (K.S.H., s. 47) yaşamak zorunda kalmıştır. Sıkıntılarını içinde biriktirdikçe, acısı daha da büyümektedir. Oğlunun tutuklandığını etraftan saklayan Fatma, böylece onu gelecek tehlikelerden koruduğunu düşünmektedir. Ancak bu münferit bir olay değildir. Öyküdeki diğer kadın karakter, Fatma’nın oğlunun nişanlısı Gülgün ise bu olayı “bir dönem olarak” (K.S.H., s. 42) değerlendirmektedir. Genç kız, nişanlısı ile ilişkilerinin onun hapisten çıkmasından sonra bozulacağı endişesini taşımaktadır. Çünkü “içerdekiler ve dışardakiler çok farklı şeyler yaşıyor. Ve içerdeki dışarı çıktığında ister istemez uyumsuzluk başlıyor.” (K.S.H., s. 44)

Oğlunun hapisten çıktığı günün akşamı Fatma bu kez de onun tekrar tutuklanacağı korkusuyla mücadele etmeye başlar. O akşam duştayken, kapının çalındığını, oğlunun tekrar tutuklandığını zannederek çıplak halde sokağa fırlar. Soğuk hava ile kendine geldiğinde, aklının kendisine oyun oynadığı anlayarak tekrar eve koşar ve banyoya girer. Bu kez suyun altında “aylardır içinde birikmiş acıların açtığı yaraları” (K.S.H., s. 52) akırtırcasına, doyasıya ağlar.

Sonuç

Bu çalışmamızda Semra Özdamar’ın eserlerinde kadınlar dünyasını incelemeğe çalıştık. Çalışmamıza esas teşkil eden iki öykü kitabında (*Sessiz Çiğlıklar* ve *Kadırga’da Son Horon*) yer alan öykülerdeki kadın karakterleri ele aldığımızda yazarın kadın üzerinden toplumu eleştirdiği açıktır. Yazarın kadın üzerinden toplumu eleştirdiği açıktır. İncelediğimiz öykülerde kırsal kesimi temsil eden kadınlar yanında, kenti kadınlara da yer verildiğini gördük. Özdamar, kent yaşamı içinde yer alan kadınları mensubu oldukları sosyal tabaka içerisinde yansıtmaktadır. Bunlar arasında düşmüş kadınlar, emekçi kadınlar, eğitilmiş kadınlar, üst gelir seviyesine mensup kadınlar ya da sıradan hayat sürdüren kadınlar yer alır. Ancak neticede kadın hangi donanımlara sahip olursa olsun, önce aile içinde sonrasında ise toplumda türlü baskılarla karşılaşmaktadır. Kadının durumunun iyileşmesi için

toplumun köklü bir değişim yaşaması gerekliliği Özdamar'ın satır aralarında verdiği bir mesajdır.

Kaynakça

1. Basılı Kaynaklar

ÖZDAMAR. Semra; Sessiz Çığlıklar, Boyut Yayınlarından 1. Bs. İstanbul 1988

ÖZDAMAR. Semra; Kadırğa'da Son Horon, Kavram Yayınları, İstanbul 1987.

ÖZDAMAR, Semra; Yalnız Kadın; T.C. Ziraat Bankası Kültür Yayınları No: 19, Tarihsiz, Ankara.

ÖZDAMAR, Semra; 8 Kadın, Boyut Yayınları, 1. Basım, İstanbul 1988.

Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi, C 2, 3. Bs. İstanbul 2010, s. 815.

2. Elektronik Kaynaklar

HIZLAN, Doğan, "Karadeniz'i Kadınlar Anlatırsa", <http://www.hurriyet.com.tr/karadeniz-i-kadinlar-anlatirsa-12144067> 31.05.2019.

<https://www.kimnereli.net/semra-ozdamar.html> 30.05.2019,

<https://www.yenisafak.com/gundem/unlu-belgeselcinin-mirasi-mahkemelik-80100> 30.05.2019.

<https://okimdirkim.com/semra-ozdamar-kimdir/> 30.05.19

<http://www.hurriyet.com.tr/insan-bedeninde-beni-en-cok-sag-elin-basparmagi-buyuluyor-10694535>, 28.05.2019.

<https://www.biyografi.net.tr/ayla-erduran-kimdir/> 28.05.2019.

<https://m.bianet.org/bianet/nefret-soylemi/206306-vasfiye-ozkocak-turkiye-nin-ilk-kadin-adliye-muhabiri>, 28.05.2019.

<https://imoga.org/collections/belkis-taskeser>, 28.05.2019.

UYGUN, Semra, Semra Uygun Yazdı – İsim Annem: Semra Özdamar,
http://sinematikyesilcam.com/2013/03/semra-ozdamar/?fb_comment_id=299654356829585_1054289558032724,
27.06.2019.

ORTA ASYA VE KÖKTÜRKLER ÜZERİNE FARKLI BİR BAKIŞ*

Aysu ATA**

Öz

Bir insan ömrü süresince dünyaya hükmetmiş olan Moğollarla ilgili okuduğum her kitapta ve makalede dikkatimi çeken onların ticarete ve haberleşmede ne derece ileri olduklarıydı. Bu iki eylemin gerçekleşmesi için gerekli olan yerleşik kültür ve bu kültür içinde kervansaray geleneğinin gelişimini bu yazımda ele aldım. Sanırım bazı konularda bugüne kadar yazılanlardan ezberlediklerimizi bir kenara koyup yeni tanımlamalara ihtiyacımız var.

Anahtar Kelimeler: Türkler, Moğollar, Semerkant, İpek Yolu, Ticaret, Kervansaray.

A DIFFERENT APPROACH TO CENTRAL ASIA AND KÖKTÜRKS

Abstract

It was the level of developedness in trade and communication of those people that drew my attention every time I read a book or an article about Mongols who reigned over the Earth for as long as a lifetime. In this article, I discussed the established culture and the development of the tradition of Caravansary in that particular culture which were necessary for the actualization of the forementioned practices. I suppose we should put the information that we memorized from the old writings about this matter aside; in fact we need new descriptions for this matter.

Keywords: Turks, Mongols, Samarkand, Silk Road, Trade, Caravansary.

* Bu makale, VI. Eurasian Conference on Language and Social Science (30 Nisan-1 Mayıs 2019/Semerkant-Özbekistan) 'da sunulan bildirinin genişletilmiş hâlidir.

** Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, DTCF, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
e-posta: aata69@gmail.com

M.Ö. 329'da Semerkant'ı ele geçiren Büyük İskender'in şehri ilk gördüğünde "Semerkant hakkında duyduklarımın hepsi gerçekmiş hatta o tasavvur ettiğimden bile güzelmiş." sözleri ile günümüzde *Semerkant* kitabında Amin Maalouf'a "Semerkant, dünyanın güneşe dönük en güzel yüzü." cümlesini söyleten bu şehir, İpek Yolu'nun kalbi, Maveraünnehir Bölgesi'nin can damarıdır. Yolların kavşak noktasında yer alan bir ticaret şehri ayrıca bilim ve kültür merkezi olması özelliği ile bir çok devlet hakimiyetine alabilmek için mücadeleler vermiş, pek çok devlete tarih boyu başkentlik yapmıştır.

Sadece tüccarların değil, aynı zamanda doğudan batıya ve batıdan doğuya bilgelerin, orduların, fikirlerin, dinlerin ve kültürlerin de yolu olan İpek Yolu'nun güzergâhı ile ilgili ilk belgeler Antik Yunan ve Romalılara dayanmakta. Ünlü tarihçi Herodot M.Ö. 450 yılında ayrıntılı bir şekilde İpek yolu rotalarını tarif etmiş, güzergâh merkezlerine de oradaki yerli halkların isimlerini vermiş. Yine ondan yaklaşık yüz yıl sonra Büyük İskender'in Asya seferini yaparken yanında bulunan subaylarından Nearchos, İpek hakkında bilgi veren ilk Yunanlı olmuş ve kaleme aldığı yazılarında "serik" örtülerinden yani İpekten bahsetmiş.

Ayrıca daha Antik Çağ'da Orta Asya'yı çeşitli sebeplerden dolayı gidip gezmiş ve bu sırada gördüklerini, konuştuklarını yazmış çeşitli milletlere mensup kişiler de vardır (İzgi 2017b: 333). Bunlardan Ch'ang-Chien, M.Ö. 139-126 yılları arasında Çin İmparatoru tarafından Çin'e karşı yapılan Hun akınlarının durdurulması ve İpek Yolu'na hâkim olunabilmesi için Çin'e komşu ülkelerden yardım istenmesi amacıyla gönderilmiş. Onun seyahatnamesinin Çinliler açısından önemi, Batı'da Toharistan'da Çin menşeli malların satıldığı dolayısıyla kendileriyle İpek ticareti yapabilecek, kendilerine boyun eğdirebilecek ve vergiye bağlanabilecek bazı kavimlerin zengin şehirlerde oturduklarının öğrenilmiş olmasıdır. Bir diğer önemli husus ise İpek Yolu'nun güzergâhlarının Çinliler tarafından öğrenilmesi olmuş.

568-570 yılları arasında bu sefer Batıdan Doğu'ya giden başka bir elçi ise Bizans İmparatoru II. Justinianus'un Köktürklerle bir ittifak anlaşması yapmak için görevlendirdiği Bizans genel valisi Zemarkhos olmuş. Onun seyahatnamesinden şu açıklamaları almamız konunun anlaşılması açısından faydalı olacak (İzgi 2017b: 339).

"Göktürk Kağanı İstemi, som altından yapılmış bir taht üzerinde oturmakta idi. Çadırında ayrıca altın güğümler ibrikler ve başka kaplar vardı. Ağaç direkler altınla kaplı olduğu gibi, altın yıldızlı kerevetin üzerinde, altın

işlemeli yastıklar bulunmakta idi. İstemi'nin çadırının yanında her şeyin gümüşten yapılmış olduğu bir çadır daha vardı. Oradaki sahanlar, tepsiler, heykelcikler ve direkler hep gümüşteni.”

Her ne kadar M.Ö. 200 yıllarında Çinli tüccarlar bölgenin atlarına ilgi duyup gelmeye başlasalar da Türklerin Maveräünnehir veya Harezmi Bölgesi'nde söz sahibi olmaları kaynaklarda farklı şekillerde kaydedilmiş. Birçok kaynakta bölgenin Türkleşmesi 11. yy olarak gösterilse de kendi görüşüme göre bunun başlangıcı, I. Köktürk Kağanlığı döneminde İştemi Kağan'ın hüküm sürdüğü 560'tan sonraki yıllardır (Ata 2014: 9). Şöyle ki, Köktürk Kağanı ile güç birliği yapan Sasani Kralı I. Anuşirvan bu güç birliği sayesinde Akhunlar yani Heftalitleri ortadan kaldırır. Heftalitler adına bu yıkımdan sonra onlara ait topraklar iki güç arasında pay edilir. Maveräünnehir, Kaşgar, Hoten ve Harezmi'nin içinde yer aldığı Orta Asya'nın önemli yerleri Köktürlere bağlanır. Ve böylece Türklerin bölgeye hakimiyetinin ilk adımları atılır.

Türklerle sosyal, kültürel, dinî, siyasî, ticarî ve askerî ilişkide bulunan milletlerin başında Çinliler gelir. Bu ilişkinin doğal göstergesi olarak başta ilk yazılı belgelerimiz olan üç büyük yazıttan ikisinin birer yüzlerinin Çince olması ve Türkler hakkında söz konusu olan yazıtlardan önce Çin yıllıklarından bilgi sahibi olmamız gösterilebilir. Özkan İzgi'nin “XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletleri'nin Çin'le Yaptığı Ticari Münasebetler” adlı yazısında ilk olarak adı geçen devletler arasında ticaretin nasıl geliştiği vurgulanmış daha sonra gerekli açıklamalar yapılmış. İzgi'ye göre başlangıçta Çinlilerin münasebette oldukları devletlerin yani Orta Asya Türklerinin Çin hükümdarına sundukları, vergi olarak ödedikleri haraç, ticaretin yapılabilmesi için vasıta olur. Yani haracı Türkler Çinlilerle ticaret yapabilmek için vermişler. Çinliler kendi emniyetlerini askeri üstünlüğe sahip olan Köktürklere sağlayabilmek için onlar tarafından yollanan atların karşılığında ipek ve ihtiyaç maddeleri vermeyi kabul etmek zorunda kalmışlar. Köktürkler zamanında Çin ile yapılan hayvan ile ipeğin değiştirilmesi Orta Asya'nın en değerli ticaret piyasasını oluşturur. Bilhassa Çin, Köktürk sınır kasabalarında yapılan ticarî faaliyetlere büyük önem vermiş, 734'teki bir anlaşma ile kendi sınırları içerisinde Sofang şehrinin ortak pazar yeri olarak kullanılmasını, Çin İmparatoru tarafından kararlaştırılır. I. Köktürk Kağanlığı zamanında da 588 yılında Köktürk Kağanı bir heyetle Çin'e pamuk ipliğinden yapılmış elbise ve balık tutkalını hediye olarak yollamış. Kağanın yolladığı başka bir heyet ise 10 000 at, 20 000 koyun, 500 deve, 500 sığırı haraç yani hediye olarak imparatora sunmuş ve karşılığında Çin sınırında kendileri için ticaret amacıyla pazar yeri kurulmasını istemişler (İzgi 1977: 98-100).

Köktürk Kağanlığı dönemine ait anıt mezarlığındaki Türk kültür eserlerinden biri olan Bugut yazıtı, Türklerin Soğdlularla ilişkilerinin onların dillerini ve alfabelerini devlet dili ve alfabesi olarak kullandıklarını düşündürtecek kadar iyi olduğunu gösterir. Tarihi olayların anlatıldığı biyografik ve didaktik bir eser olma özelliğini taşıyan Bugut yazıtı (581), hem içerik hem de şekil açısından sonraki yıllarda dikilen Türk bengu taşlarına da örnek oluşturur. Bu yazıtın dışında Köktürk ve Uygur dönemlerine ait yazıtlarda Soğdlulardan bahsedilmesi ve bu dönemlere ait bazı yazıtların (Karabalgasun III, Somon Sevrey) bir yüzlerinin Soğd alfabesi ile yazılmış olması ayrıca Uygurların Soğd kökenli bir alfabeyle yazmış olmaları Türk-Soğd ilişkisini göstermesi bakımından önemlidir.

Çinlilerin aktarımına göre *Eski Tang Tarihi*'nde Soğdlular hakkında şöyle bir açıklama yer alır (Mori 1984):

“Soğdlular çocukları olduğunda mutlaka ağızlarına bir malt şekeri koyarlar, avuçlarına yapışkan sürerler. Bu, çocuklar büyüdüğünde dillerinin tatlılığının malt şekeri gibi olması, avuçlarına aldıkları paranın yapışkan gibi yapışıp kalabilmesi içindir.”

Bu sözler hiç kuşkusuz Soğdluların ticarete ne derece yatkın olduklarını anlatmak için söylenmiş sözlerdir.

Yukarıdaki açıklamayı aldığımız çalışma Masao Mori'ye aittir. Mori “Soğdluların Orta-Asya'daki Faaliyetleri” başlıklı yazısında Soğdluları bu yönüyle şu şekilde açıklar (Mori 1984: 344):

“Soğdlular, geniş anlamda Orta Asya'nın vaha halkı, Kuzey Asya'nın atlı göçebe halklarının -yani Köktürklerin- saldırısına uğradıklarında direnmeden boyun eğmişlerdir. Ancak buna karşın kendileri atlı göçebe halklarının gücünden olumlu bir şekilde yararlanmış böylece ticaret alanlarının genişletilmesi ve ticari faaliyetlerinin geliştirilmesini düşünmüşlerdir. ... Göçebe güç ile Soğdlu tüccarlar ve vaha halkının ticaret kervanları arasında bir arada yaşama ilişkisi oluşmuştur.”

Özetle söyleyecek olursak 6. yy'dan başlayarak dönemin emperyal bir gücü olmaya başlayan Köktürk İmparatorluğu'nun kendi bünyesinde ticarî yetenekleriyle ön plana çıkan Soğd halkıyla ilişkilerinde belirleyici olan Soğdluların bu yetenekleri olur ve birbirlerini tamamlayarak karşılıklı çıkarlar sağlamaya başlanır.

Yine 6. yy'ın büyük imparatorluklarından Doğu Roma yani Bizans İmparatorluğu da Köktürklerin ticarî bakımdan ilişkide olduğu bir devletti. “Bizans için esas ticaret istikameti Batı'nın fakirleşmiş ülkelerine doğru değil, Doğu'nun zenginliklerine doğruydı” (Bamyacı 2018: 66).

İmparatorluk zorunlu tüketim maddelerini kendi imkânlarıyla üretebilmesine rağmen başta ipek ve baharatlar, kıymetli eşyalar gibi çoğu üründe Doğu'ya bağımlıydı. Köktürk ve Uygur dönemlerinde “ipekli kumaş”ı karşılayan *agı* sözü “hazineye koyulan devlet parası”, *agılık* “hazine, devlet hazinesi” ve *agıçı* ise “hazinedar” anlamında kullanılır olmuştur. 552’de Bizans İmparatorluğu’nda iki misyoner keşişin içi oyuk asalarının içinde kaçırdıkları ipek böceği yumurtaları ile ipek elde etmenin formülünü bularak da istenilen üretim yapılamadığından ipek talebinin tamamı Çin’den karşılanmak zorunda kalmıştı. Baharat ise Doğu ülkelerinde kullanılmaya başlanmış, Ortaçağ Avrupa’sında soyluların sofralarına girmiş önemli ticaret metallerinden biriydi. Ayrıca Köktürk yazıtlarında paradan söz edilmemesi, para yerine sarı altın, ak gümüş, kara samur ve mavi sincap kürkü gibi malların kullanıldığını göstermesi, takas yönteminin de geçerli olduğunu vurgulaması bakımından önemlidir. Son yıllarda yapılan arkeolojik kazılarda bulunan Köktürk Kağanlığı paralarında Soğd yazısının yer aldığını da burada söylemeliyim. Bu olayı şöyle açıklayabilir miyim: Soğdlular ticaretin bel kemiğini oluşturdukları için para genellikle onların kontrolü altındaydı.

Köktürk-Bizans ilişkisi, ipek transit ticaretini elinde bulunduran Heftalitlerin ortadan kaldırılmasıyla başlar. Köktürk hakimiyetine geçen Maveraünnehir ticaret yolunu tamamen ele geçirmek isteyen Sasaniler yani İran, Akdeniz ve Bizans’a giden ipek ticaretine engel olmak için her yolu dener. Bu durum, Köktürk Devleti’ni transit ipek ticaretinden elde ettiği vergi gelirlerinden de mahrum bırakır. Köktürk Kağanı İştemi, İran’la ilişkileri düzenlemek adına Soğdlulardan oluşan bir heyeti İran’a gönderir, İran hükümdarı gelen elçileri öldürtür. Başka bir heyet gönderimi söz konusu olduğunda ise ipek İranlılarca satın alınıp sonra da meydana yakılır. Bundan İranlıların ipek ticaretinden elde edecekleri geliri kendi ellerinde tutmakta kararlı oldukları sonucu çıkar (Bamyacı 2018: 71).

İpek ticaretinde Köktürkler ile Sasani Hanedanı İran’ı ve Doğu Roma İmparatorluğu’nu ilgilendiren bir konuda Soğdluların rolünün olduğu açıktır. Semerkant ve civarında Soğdlular, 6 ve 8. yüzyıllarda İpek Yolu ticaretini neredeyse tekellerine alarak bu yolun pek çok güzergâhında ticaret merkezleri kurmuşlar. İpek ve at ticaretinin yanı sıra bölgede yün kumaş dokumaları ve kağıt üretimi de meşhurdur. Soğdlular sadece ticarete yönlendirici rol almamışlar siyasette de Köktürkleri istedikleri gibi yönlendirmişler. 563 ve 568 yıllarında Doğu Roma İmparatorluğu’nun başkenti olan İstanbul yani Konstantinopolis’e giden Köktürk ticaret heyetinin başında Soğdlu tüccar Maniakh vardır ve o Bizansla dostluk kurarak İştemi’ye ipeği Bizans’a doğrudan satmasını tavsiye eder. Bu, Türk-Bizans ilişkilerinde ticarî konular yanında siyasal konularda da yakınlık

sağlar ve sonunda Bizansla İstemi Kağan arasındaki diplomatik ilişkiler kısa zamanda meyvesini vererek Bizansla Sasaniler arasındaki savaş böylece kızıdır.

Türkler ister vahada isterse “atlı göçebe” tarzı hayat sürseler de ilk siyasi teşkilatlanmalarından yani I. Köktürk Kağanlığından itibaren ticaretten kopuk olmamış, kendi yönetimi altındaki halkların ve boyların iktisadî bakımından kalkınmalarını önemsemişlerdir. Bu arada Mori'nin yazısında ve Mori'ye dayanarak benim yukarıda yaptığım açıklamada Köktürkler için kullanılan “atlı göçebe halkları” ifadesi hakkında bir açıklama getirmeliyim. Türkler gerek Köktürk gerekse Uygur Kağanlığı dönemlerinde her ne kadar atlı kültüre çok önem verseler de aynı zamanda “balık”, “kent”, “ulus” ve “il” kavramlarıyla karşılanan, geniş alanlar üzerine son derece sistemli bir şekilde inşa edilen şehirleri dolayısıyla yerleşik Türk kültür ve medeniyetini oluşturmuşlar. Bunu o dönemlerden kalan yazılı belgeler ortaya koyduğu gibi ilgili bölgelerde günümüzde yapılan arkeolojik kazılar da kanıtlar. Ayrıca bu görüşü 7. yy'ın ilk yarısında Çin'in Kansu eyaletinden Hindistan'ı ziyaret etmek için giden Çinli rahip Hsüan Tsang'ın seyahatnamesinde yazdıkları da doğrular (Alyılmaz 2002: 303). Üstelik buraya kadar anlattığımız Ortaçağ ticaretinde söz sahibi olan Köktürkler için bu ifadeyi yani “atlı göçebe” tanımlamasını kullanmak pek de doğru olmaz. Çünkü ticaret yapmak, bir yerde yerleşmeyi gerekli kıldığı gibi aynı zamanda ticaret yapabilmeyi bütün şartlarının yerine fazlasıyla getirilmesini de gerekli kılar. “Bütün şartlar”la kastımın yol güvenliğinden yolda hem ticaret ehlinin hem de hayvanlarının dinlenmesi veya konaklaması için gerekli tesislerin temini akla ilk gelenlerdir.

Orta Asya Türk Devletlerinin Çin ile yaptığı ticarî ilişkilerinin en canlı olduğu dönem Tang (618-907) ve Sung sülalesi (960-1279) zamanında olmuş. Bu dönemlerde özellikle Uygurlar ile Çin'in yaptığı ticarete her iki ülke arasında gidip gelen ticaret heyetleri ve birbirlerine verdikleri mallardaki artış bunun en bariz örneği olur (İzgi 1977: 102). Ayrıca Köktürkler zamanında Türklerin hakimiyetinde ve Çin dolaylarında topluluklar hâlinde yaşayan Soğdlular, aynı konumu Uygur döneminde de korudu. İktisat ve tarih alanında yaptığı çalışmalarıyla tanınan Sencer Divitçioğlu, Uygurların ticarete yatkın tabiatta olmaları özelliği ile Soğdlular arasındaki yakınlığı kalıtsal ilişkilere bağlamaktan çok iktisadî ve kültürel alanlardaki ortaklıkta aranması gerektiğini belirtir (Divitçioğlu 2000: 281).

İpek Yolu'nun kalbi olan bölgeyi yazımın merkezine oturttuğum için oradan devam edelim. Daha sonra Semerkant'a hâkim olan Türkler, bu şehre büyüklüğünden dolayı *Semiz kend* diyen Karahanlılar olur (Ercilasun 2014: 149). Karahanlıların bu şehir için kullandıkları sözü ve Farsların bu şehre

Semerkand dediklerini ilk sözlük yazarımız Kaşgarlı Mahmud 1072’de halk etimolojisi yaparak kayıt altına alır. Ayrıca Kaşgarlı Mahmud, *Maveraünnehir*’de *Semerkand* dışında bulunan başka şehirleri de sayar ve “Bu şehirleri Türkler yaparak adlarını kendileri koymuşlardır.” der (Atalay 1941: III. Cilt 150). *Semerkand*’ı, 992 yılında Karahanlı hükümdarı Harun Buğra Han ele geçirdiyse de Samanî hükümdarı tarafından tekrar geri alınır. Şehir, 999’da tekrar Karahanlıların eline geçmiş 11. yy’n ilk yarısında hanedan mensuplarının mücadelelerine sahne olmuş ve devletin 1046’da ikiye bölünmesi ile Batı Karahanlılarda kalmış. 1052’de tahta oturan Tabgaç Buğra Han *Semerkant*’ı devletin başkenti yapar.

İslâmın doğu sınırı üzerinde bir Türk devleti olan Karahanlılar (840-1212) geniş topraklarda söz sahibi olduğunda çevresinde ikisi Türk, üç büyük Müslüman devlet vardı. Bunlardan birincisi şimdiki Afganistan toprakları üzerinde hakimiyetini sürdüren Gazneliler (963-1186) ki devlet hudutlarını genişleterek Kuzey Hindistan’ı ve bugünkü Pakistan’ı da ele geçirmişti. Diğer millî tarihimiz bakımından bu devletlerin en önemlilerinden biri Büyük Selçuklu İmparatorluğu (1037-1157), bir diğeri ise *Maveraünnehir* ve *Horasan*’a hâkim olan Samanoğulları Devleti (819-1005) idi. Abbasi halifeliği ise ismen mevcut olup işlerin yönetimi, Büveyhi Devleti’nin (932-1055) Irak’a hâkim olan kolunun elindeydi.

Son yıllarda tarih özellikle kültür tarihi konusunda okuduğum en sözü edilecek kitaplardan olan Frederick Starr’ın *Kayıp Aydınlanma* adlı çalışmasında, Karahanlı hükümdarlarının “siyasî alana kıyasla ekonomide çok daha birlik içindelerdi ve etkililerdi” sözü, Karahanlıların devlet olarak ticarete verdikleri önemin altını çizmekte ve ilk Türkçe siyaset-name olan *Kutadgu Bilig* de buna tanık olmaktadır. Zaten bu döneme ait siyasal yapının ortaya konmasında birinci derece kaynak, bu eserdir (Genç 2002). Yusuf Has Hacib, eserde ticaretin önemi konusunda;

“Halkın beğendiği ve bu dünyada arzulanan seçme, iyi, güzel şeyler hep onlarda bulunur¹.” (4422)

ve ticaretin yapılaş şekli olarak da

“Doğudan batıya kadar gezip dolaşırlar ve arzu ettiğin şeyleri sana getirirler.” (4423)

¹ Olarda bolur bu ajun arzusu
Bodun körki üdrüm talu edgüsi (4422)

“Dünyayı dolaşan bu satıcılar olmasa idi, kara samur kürkü nasıl giyerdin.” (4425)

“Hitay arkışı tozu dumana katmasaydı bu çeşitli ipekliler nereden gelirdi².” (4426)

beyitlerini söyler. Ayrıca eserde güneşin batışına kadar olan yerlerde tüm dünyayı dolaşan tacirlerin ülke dışına çıkıp ticaret yapması “elçilik sıfatı”, ticaret kervanları da “elçilik heyeti” olarak görülmüş ve iyi ad bırakmanın şartı olarak bu kervanları iyi ağırlamak gerektiği konusunu işlenmiş.

“Ey oğul, sen iyi nam kazanmak istersen yolcu ve kervanlara karşı her vakit iyi hareket et.” (4437)

“Satıcılara karşı işte böyle muamele et ve iyi ad kazanarak sevinç ve huzur içinde yaşa.” (4438)³

Satıcılara yani tüccarlara iyi davranmanın yolu ise yollar üzerinde belli aralıklarla yapılan, her ihtiyacı karşılayacak olan kervansaraylar olmalıdır. Türk mimarisinde en eski kervansaraylar, *ribat* ismiyle bilinir. Kervansarayların en eski örneği 11. yy’da Gazneli ve Karahanlılar zamanında yapılmıştır. 1019-1020 yıllarında Gaznelilerin ünlü hükümdarı Sultan Mahmud (971-1030) tarafından Tus-Serahs yolu üzerinde yaptırılmış olan Ribat-ı Mahî ile 1028 yılında Tus-Herat yolları kavşağında yaptırılan Sengbest Ribatı, kaynaklarda geçen ilk kervansaray isimleridir. Ayrıca kaynaklarda Türk mimarisinde kervansarayın ilk örneklerinin Karahanlılar zamanında yapıldığı da yazılmış. Bu kaynaklardan biri olan Osman Turan’ın “Selçuk Kervansarayları” başlıklı yazısında, kervansarayların daha evvel İslam dünyasında kurulan ribatların devamından başka bir şey olmadığı söylenmiş. Ayrıca peşinden şöyle açıklamalar da yapılmış (Turan 1946: 489): “Ribatlar, umumiyetle İslam dünyasının hudutlarında, askeri gayeler

² Togardın batarka yorıp tezzinür
Tilemiş tilekiÆ saÆEa keldürür (4423)
Satıgçı yok erse ajun kezzüçi
Kaçan kedghey erdiÆ kara kiş içi (4425)
Hitay arkışı kesse arkış toğı
Kayun kelghey erdi tümen tü ağı (4426)

³ At edgü tilese özüng ay un
Ümeg arkışığ edgü tutgıl yonı (4437)
Bu yanglıg katılgıl satıgçı bile
Tiril edgü atın sevinçin küle (4438)

için yapılmış müstahkem yerlerdir. İçlerinde yatacak, yiyecek yerleri, anbarlar, mescit ve hamamlar, hayvan ahırları bulunan bu ribatlar hudutlarda bir müdafaa sistemi hâlinde devam ederlerdi. Bundan dolayı müstahkem surlarla, surlar üzerinde kulelerle teçhiz edilirdi. ... Arap coğrafyacıları yalnız Maverâünnehir’de 10 000 ribat bulunduğunu söylerler.” Ribatlar ayrıca haberleşme ağı için de son derece önemli yapılardır. Arap coğrafyacılarından İstahri, daha 10. yy’da Türkistan’da yolculara ve hayvanlarına meccanen bakan ribatların mevcut olduğunu söylüyor.

Kutadgu Bilig’de ticaretle ilgili aktarılan pek çok beyitten dolayı tarihî “İpek Yolu” üzerinde bulunan Karahanlı topraklarında çok sayıda kervansaray kurulmuş olması şaşırtıcı değil. Karahanlı kervansarayları Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu kervansaraylarına öncülük ederler. Önemli Karahanlı kervansarayları olarak Buhara-Semerkant yolunda Ribat-ı Melik (1078-1079), Merv-Amul yolunda Akçakale (11. yüzyıl sonu), Amul-Harezm yolunda Day Hatun (11.yüzyıl sonu), Dehistan (11.yüzyıl) ve Başane (11. yüzyıl sonu veya 12. yüzyıl başı) kervansarayları sayılabilir. Günümüzdeki arkeolojik çalışmalarla ortaya çıkarılan Karahanlı dönemi kervansaraylarının bolluğu Türklerin ta 6. yy’dan itibaren kesintiye uğrayarak da olsa aynı topraklarda ticarete ne derece önem verdiğine işaret eder. Ayrıca yukarıdaki açıklamalar bana hemen ardından Ramazan Şeşen’in Türkçeye tercüme ettiği El-Cahiz’in *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türkler’in Faziletleri* kitabında anlatılan Türklerin İslam ordularına verdiği katkıları hatırlatıyor. İslam ordusunda yer alan Türkler, o ordunun başarılı olması adına her sorumluluğu yerine getirmiş olmalı.

Semerkant, 11. yy’da Büyük Selçuklu Devleti ile Karahanlı Devleti arasında mücadelelerin ve mezhep kavgalarının olduğu yer. Amin Maalof, yazının girişinde bahsettiğimiz o güzel kitabında, bu yüzyılda Ömer Hayyam (1048-1131), Nizamü’l-Mülk (1018-1092) ve Hasan Sabbah’ın (1050?-1124) Semerkant’tan Selçuklu’nun başkentine doğru hareketini aktarır. Nizamü’l-Mülk’ün sultanlarından olan Sultan Melikşah (1055-1092), batıda olduğu kadar doğuda da Selçuklu Devleti topraklarını genişleterek bütün İslam ülkelerini nüfuzu altına almak siyasetini güdüyordu. Bu amaçla Maverâünnehir üzerine yürüdü, 1089’da Buhara’yı aldı, daha sonra Semerkant’ı kuşattı. Batı Karahanlı Hanı Ahmed bin el-Hızır (öl. 1095) mukavemete çalıştıysa da şehir ele geçirildi, kendisi de esir edilerek İsfahan’a götürüldü.

Büyük Selçuklular, ayaklanmalarla harap olan Gazneli ve Karahanlıların ribat yapılarını onarmakla kalmamış iki devletin geliştirdiği kervansaray mimarisi üzerinde durarak abidevi ribat yapıları meydana getirmişler. Yukarıda adı geçen Nizamü’l-Mülk, Farsça yazdığı *Siyaset-*

namesi'nde kervansaray inşa edilmesini, kariz yapmak, kanal açmak, köprü kurmak, köyleri imar etmek, şehir ve kaleler inşa etmek, talebeler için medrese vücuda getirmek gibi işleri Selçuklu padişahlarının vazifeleri arasında sayar. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kurucularından olan Tuğrul Bey zamanında (943-1063), taş ve tuğladan inşa edilen ilk kervansaray olan Anuşirvan Kervansarayı'dır. Sultan Melikşah tarafından Nişabur-Sebzevar yolunda yapılan Ribat-ı Zafranî bugün harap durumda olup barış zamanında yabancı hükümdarların ağırlandığı, kervanların konakladığı, savaş zamanında da askerî üs olarak kullanılan bir yerdi. (Günel 2010: 139).

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun bir parçası olan Anadolu Selçuklu Devleti'ni kuranlar, birçok gelenek ile birlikte kervansaray geleneğini de birlikte getirirler. Selçukluların İpek Yolu'nun bir ucu olan Anadolu'da hakimiyeti ele geçirip vatan olarak benimsemesi, Anadolu'yu geniş iktisadî ve ticarî faaliyetler içine sokmakla bu ülkenin tarihinde yeni bir devir açıldı. Özellikle 12. yy'da millî birlik sağlanır sağlanmaz devrin büyük ve geniş görüşlü sultanlarının iktisadî ve ticarî faaliyetleri artırmak için çeşitli vasıtalarla, birçok koruyucu ve teşvik edici tedbirlere başvurduklarını görüyoruz. Anadolu kentleri, hâlâ Selçuklu sanatının görkemli özelliklerini taşıyan yapılarla doludur. Kervansaray yapımına ilk defa II. Kılıç Arslan (İzzettin) (1113-1192) döneminde başlanmış ve bir yüzyıl içinde Anadolu ticaret yollarının tamamı kervansaraylarla örülmüştür. Yapılan son araştırmalara göre 11. yüzyıldan sonra Anadolu Selçuklu dönemi ve Beylikler döneminde, Anadolu'da iki yüz yetmiş civarında kervansaray yaptırılır. Özellikle ticaretin önem kazandığı 1. Gıyaseddin Keyhüsrev (1164-1211), 1. İzzettin Keykavus (1180-1220) ve 1. Alaeddin Keykubat (1190-1237) devirlerinde, yalnız 1204-1243 yılları arasında Anadolu'da sayıları 40'ı bulan kervansaray inşa edilmiş. Bugüne dek kalan ve restore edilen bu dönem kervansarayları arasında en bakımlı ve en görkemlisi Konya'dan 110 km kadar uzaklıktaki 1. Alaeddin Keykubat tarafından 1228-29 yılları arasında mimar Muhammed bin Havlan el-Dımışkı'ye yaptırılan ve yanındaki kasabaya da ismini veren Sultan Hanı'dır. 1243'te II. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında Köseadağ Savaşıyla Moğollardan büyük bir darbe yiyen Selçukluların tâbîlik dönemlerinde Moğollara vergi vermek zorunda kalmalarına rağmen, bu darbenin devlet maliyesinde ve iktisadi hayatında sarsıcı bir etki yapmadığı görülür. Bunun en açık delili ise bu dönemde yapılmış olan kervansaray, köprü ve medreselerin sayıca artmış olmasıdır (İzgi 2017c: 242) Sadece kervanların ilerlediği karayolunda değil Sinop ve Antalya gibi memleketin giriş ve çıkış limanlarında ticarî mübadeleleri kolaylaştırmak ve geliştirmek için bu şehirlere büyük sermayeli tüccarlar

yerleştirip onlara yardımcı oldular. Ayrıca Anadolu'ya gelen yabancı tüccarlara imtiyazlar vererek en az bir gümrük tarifesi tatbik ettiler. Yollarda herhangi bir şekilde zarar gören, soyguna uğrayan veya malı denizde batan tüccarların malları devlet hazinesinden tazmin edilmekte idi. Bu durum, Selçuklu Devleti'nin bir devlet sigortası tatbik ettiğini gösterir ki bu dünya ticaret tarihi için de önemlidir. Zira ticaret tarihiyle uğraşanlar bu çeşit sigortanın başlangıcının 14. yy'da Ceneviz ve Venedikler tarafından yapıldığını söylüyorlar.

Semerkant şehri ve içinde yer aldığı bölge tarihte olduğu gibi sürekli el değiştirerek 13. yy başlarına kadar gelir. Bu yüzyılda başlangıçta Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun merkezden atadığı valilerle yönetilen eyalet konumunda olan Harezm bölgesi, zamanla bağımsızlık kazanıp imparatorluk hâlini alır. Harezmşah Alaeddin Muhammed'in (öl. 1221) en büyük rüyası Çin'i ele geçirmektir. Alaeddin Muhammed 1207'de Semerkant'ı alır ve ardından Moğollarla ticaret anlaşması imzalar.

Moğol hükümdarı Cengiz Han'ın İpek Yolu'nun batı güzergahı yani Maveraiünnehir Bölgesi'nin ağırlık merkezini içeren Harezm İmparatorluğu'na yönelmesi, Çin'i 1216 yılında ele geçirdikten sonra olur. Karluk ve Uygur Türklerini egemenliği altına alan Cengiz Han, Çin Seddi'ni aşarak dört kol hâlinde Çin'i istila eder, Pekin'i alıp Çin Denizi'ne kadar her yeri yakıp yıkar. Karakorum'a dönüşü sırasında Karahıtaylar Devleti'ne de son verir. Batıdaki Harezmşahların gücünden çekinen Cengiz Han başlangıçta antlaşma yaparak bu devletle dostluk kurmayı düşünür. 1218 yılında Cengiz Han'ın ticarî amaçla Harezmşah'ın ülkesine gönderdiği 450 kişilik ticaret heyetinin Alaeddin Muhammed'in Otrar valisi tarafından verilen emirle öldürülmesi, mallarının yağmalanması karşısında Cengiz Han, 1220'de şehrini kuşatır ve bir dizi savaştan sonra Otrar'ın yanı sıra bölgenin önemli şehirleri olan Semerkant ve Buhara Moğolların eline geçer. Kendisini Doğu'nun, Muhammed Harezmşah'ı Batı'nın hâkimi olarak gören Cengiz'in bu seferi, Orta Asya'yı yakıp yıkmaya isteğinden çok ticarete verdiği önemden dolayı öç alma kaynaklı olabilir.

İsimleri ilk kez Çin'e ait 618-907 yılları arasını kapsayan Tang Hanedanı yıllıklarında küçük bir kabile ismi olarak geçen yaklaşık 100 yıl süren bir imparatorluk, Moğol İmparatorluğu. Uzakdoğu'da Çin, Kore, Japonya, Güneydoğu Asya ülkeleri; Yakındoğu'da İran, Mezopotamya, Suriye, Anadolu, Ermenistan ve Kafkasya; Avrupa'da Rusya, Polonya, Almanya, Macaristan ve daha az ölçüde Hindistan, Mısır ve tüm Latin dünyasını bugün bile sonuçları itibarıyla ilgilendiren Moğol vak'ası, herkesten çok Türkleri ilgilendirir. Harezm Devleti, Anadolu Selçukluları, Kıpçaklar birer birer Moğollara yenik düştüler ve boyunduruk altına

alındılar. Ancak 1260 yılında güçleri tükenmek üzereyken Memlûklular tarafından Filistin’de Ayn Calut Muharebesi’nde ilk kez yenilgiye uğratıldılar.

Moğollar, 1162-1227 yılları arasında yaşayan 1206-1227’de kurduğu imparatorlukta hüküm süren Cengiz Han döneminde evrensel egemenlik iddialarından hiç vazgeçmemişlerdir. Bunun nedenleri arasında birbirinden kopuk, birbirine düşman ve rakip pek çok boyun olması sayılabilir. Kurulan Moğol İmparatorluğu, kısa zamanda her yönde genişleyerek dünyanın en büyük imparatorluğu olmuş. İmparatorluğun bu denli geniş olması Batı ile Doğu’yu birleştirmiş bu sayede İpek ve Baharat Yollarında ticaret yapmak güvenli olmuş ve *Pax Mongolica* denilen barış dönemi yaşanmış. Sahip olduğu topraklarda kendilerine boyun eğmemiş hükümdarların topraklarından gelenler dahil yabancı gezginlere karşı konukseverce davranıp kendi egemenlikleri altındaki geniş bölgelerde yolculukları hızlandırıp desteklemişler.

Moğollar ve Moğol araştırmalarının seyri konusunda B. Y. Vladimirtsov’un 1944 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanan *Moğolların İçtimaî Teşkilâtı* adlı kitabının “Çevirenin Önsözü” bölümünde şu cümleler yer alır:

“XIII. asrın başlarına kadar Orta Asya’nın ücra bir çölünde yaşayan, batı ve doğunun kültür dünyasınca adı-sanı bilinmeyen küçük bir iptidai göçebe ve yarım avcı klanın, birden bire zuhur ederek, asırlar görmüş kuvvetli imparatorlukları silip süpürmesi, doğu ve batının muazzam kültür sahalarını işgal ederek büyük bir göçebe imparatorluğu kurmaya muvaffak olması, XIII. asırdan beri bütün medeniyet dünyasında merak uyandırmış ve Moğolların tarihi, temas ettikleri muhtelif milletler tarafından tespit edilmiş, bu kavmin menşei ve imparatorluğu kuran Cengiz Han’ın şahsı asırlarca tarihçileri meşgul etmiştir.”

Yukarıdaki sözleri söyleyen Abdülkadir İnan’dır. Gerçekten bu alandaki çalışmalar gün geçtikçe artan yoğunluk kazanmış. Özellikle 1990’da Sovyetler Birliği’ndeki çözülmeye bu, daha artar. Bunu söyleyen kişilerden birisi de Orta Asya, Çin ve Moğol tarihi uzmanı olan Morris Rossabi’dır. Rossabi’nin Cengiz’den sonra Moğol gücünün dorukta olduğu dönemde yaşayan ünlü Venedikli seyyah Marco Polo’nun Batılılara “Asya onun yönetimi altındaki kıtadır.” dedirttiği, dünya imparatorluğu kurmak isteyen Cengiz’in torunu *Kubilay Han* (1215-1294) üzerine çalışması 2015’te yayımlanır. *Kubilay Han* kitabının “Yirminci Yıl Baskısına Önsöz”de Rossabi şöyle diyor:

“1990’dan sonra Moğolistan’ın dünya gündemine yeniden girmesinin de 13. ve 14. yüzyıllardaki Moğol İmparatorluğu’na tekrar ilgi duyulmasında katkısı oldu. 1921’den 1990 yılına dek sosyalist Moğolistan esas olarak SSCB ve Doğu Avrupa ile temas hâlindeydi, ama Sovyetler Birliği’nin çökmesi ve Moğolistan’ın Doğu Asya’ya ve Batı’ya açılmasıyla pek çok yabancı bu ülkeye gidip Moğol tarihine gözle görülür ilgi başlattı. Moğolistan’da arkeolojik araştırmalar yapılması, geleneksel ekonomiye yol göstermesi amacıyla çağdaş göçer yaşamının araştırılması ve 12. ve 13. yüzyıllardaki iklimin incelenmesi de Moğol İmparatorluğu’nun arkaplanı hakkında bilgiler sundu. Moğolistan’daki bu çalışmalar, hem bilgileri hem de popüler yazarları Moğol çağı hakkında kitaplar ve makaleler yazmaya teşvik etti.”

Morris Rossabi’ye göre Avrupalı tüccarların, zanaatkarların ve heyetlerin Çin’e kadar yolculuk etmesine izin veren ilk devleti kuran Moğollardır (Rossabi 2018: 1). Böyle bir cümleyi yazmak benim için güç oldu. Çünkü bu cümleyi her ne kadar başka birinin yaptığı araştırmadan aktarsam da daha önce Türklerle ilgili yapılan çalışmalara ve burada benim söylediklerime ne kadar ters düştüğünü sizlerin takdirine bırakıyorum.

Yine Türkiye’de 2018 yılında İş Bankası Kültür Yayınlarında yayımlanan diğer bir kitap da araştırmacı yazar Laurence Bergreen’in *Marco Polo* kitabıdır. Bahsettiğim son iki kitap, Moğolların “Ulu Kağan” olarak adlandırdıkları Kubilay Han ve onun yanında uzun yıllar kalan Marco Polo (1254-1324) hakkında okuyanlara çok kapsamlı bilgi aktaran iki çalışmadır.

Bergreen, *Marco Polo* kitabında Moğolların dünya ticaretine ne derece önem verdiği üzerinde özellikle durur. Çünkü Polo ailesi de ticarete dayalı bir şehir devleti olan, Avrupa’da en gelişmiş ticarî uygulamalara sahip Venedik şehrinin sayılı tüccarlarındandı.

Bergreen’e göre, Moğolların en etkili silahı kılıç veya mızrak, ateş ya da zehir değil imparatorluğun sınırların ötesindeki dünyayla ticaret yapmasıydı. Kitapta bu amaçla Moğolların 19. yüzyılda “İpek Yolu” olarak tanınacak olan bir dizi ticaret yolunu yeniden açtıkları ve Moğol otoritesinin doğrudan bir sonucu olarak İpek Yolu’nun ticaret için son derece güvenli hâle geldiği belirtilir. Öyle ki bu konuda kitapta bir seyyahın “genç bir kadın, başında altın bir tepsiyle korkmadan seyahat edebildi” iddiasına da yer verilir. Yine Bergreen’e göre Poloların diğer tüccarlar gibi büyük bir kervanın parçası olarak seyahat ettikleri ve çok geçmeden kendilerini yiyecek içecek hizmeti sunan yatakhane ve ahır birleşimi olağanüstü büyüklükte görüntüye sahip, çoğu kez bir akarsu, vaha ya da camii olan bir köy civarında kurulu olan bir kervansaray ağna tabi oldukları belirtilir

(Bergreen 2018: 29 ve 64). Bütün bunlar anlatılırken ise kitapta Türk adı hemen hemen hiç geçmez, ayrıca Poloların yol üzerinde konakladığı yapıların Gazneli, Karahanlı, Selçuklu ve Harezmsah dönemlerinde yapılmış olabileceğinden yine bahsetmez.

Halbuki geçmişteki tarihçiler Moğol olayını daha farklı ele alıp anlatıyorlar. Cengiz'in torunu Hülagu'nun (1217?-1265) kurduğu İlhanlıların (1256-1357) zirve tarihçisi Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedanî (1247?-1318) içinde yaşadığı Moğol olayını Rossabi ve Bergreen'den çok farklı anlatmış. Pers Yahudisi olan Reşidüddin, Ata Melik Cüveynî'nin öğretisi ile yetişmiş ve *Cami'ü't-Tevarih* adlı ünlü tarihini yazarken çok geniş bir araştırma yapmış, iyi bir kaynak taraması yaptıktan sonra eserini oluşturmuş. Barthold'un ifadesiyle "İhtasının genişliği bakımından hâlâ eşsiz duran bir eser olan *Cami'ü't-Tevarih*, aynı zamanda Türk tarihinin İslam döneminde yazılan kaynaklarının en önemlisi kabul edilmektedir. 1301-1306 yılları arasında yazdığı eserin birinci bölümü İslam toplumlarında oluşan geleneğe uygun olarak hazırlanmış, daha sonra eserde Moğollar yanında Gazneliler, Selçuklular, Oğuzlar ve Harzemşahların geçmişinden ve faaliyetlerinden bahseder. Eserin bu kısmı, Türk ve Moğol tarihi, kültürü ve dili açısından önemli kaynak niteliğindedir. Türk kültürü açısından en önemli yönü Türklerin millî destanı olan Oğuz Kağan destanına yer vermesidir. Moğol tarihi yazmakla Gazan Han (1271-1304) tarafından görevlendirilen Reşidüddin'in Moğolların geçmişine dair bilgi verirken Türklere önemli bir yer ayırdığı ve adeta bir Türk tarihi yazdığı görülmektedir. Bunun sebebi Reşidüddin'in Moğolları Türklerin bir kolu olarak görmesidir.

Yine Moğol hükümdar Hülagu'nun müşaviri olarak yanında bulunan, Maraga Rasathanesi'ni ve rasathanenin yanında dört yüz bin kitabın toplandığı büyük bir kütüphane kuran Nasıruddin Tusî (1201-1274) de "Moğollar bir Türk boyudur" diyor. 16. yy'da yaşamış başka bir tarihçi Muhammed Haydar Duglat (1499-1551), *Tarih-i Reşidi* adlı eserinde "Türkler ve Moğollar aynı ulusu meydana getirmekte" şeklinde bir açıklama yapıyor (Roux 2001: 153). Bu açıklamaları Türk ve Moğol tarihi ve kültür tarihi üzerindeki çalışmalarıyla tanınan Jean-Paul Roux'un *Moğol İmparatorluğu Tarihi* adlı kitabında bulabiliriz.

Ayrıca Roux, son yayınlarından olan *Türklerin Tarihi* kitabında ise bu konuda şunları söyler: (Roux 2018: 268-270):

"Türkler her ne kadar Moğol vak'asında büyük bir rol oynasalar da sahnenin önünde yer almamışlardır, sahne Moğolların ve hükümdarlarıdır... Aslında bu Moğollar belki de Türkler olmasaydı asla oynanmayacak olan bir oyunun yönetmenleri değil başrol oyuncularındır

sadece... Türkler kendilerini onlardan çok farklı hissetmiyorlardı. İki Türk boyu arasındaki mesafe, bir Türk boyu ile bir Moğol boyu arasındaki mesafeden fazla değildi.”

Yukarıdaki bu görüşü paylaşanlar ve buna karşıt görüşte olanlar Türkiye’de de olmuştur (İzgi 2017a: 213-214). Burada en önemli olan soru şudur; Uzakdoğu ve Doğu Avrupa’nın dışında Cengiz’in kurduğu İmparatorluktan önce Köktürk, -özellikle- Uygur, Karahanlı, Harezmi, Gazneli ve Selçuklu gibi Türk devletlerinin yer aldığı toprakları istila eden hatta bazılarının yıkımına sebep olan ve yaklaşık yaşamı bir yüzyıl süren Moğol İmparatorluğu sonrasında Moğollara ve Türklere ne oldu? Bu soruyu cevaplarken unutmamamız gereken nokta, bildiri boyunca adı geçen kaynak kitaplarda Moğol nüfusuna dair verilen bilgi ile Rusya ve Çin sınırı arasında bulunan Moğolistan’ın yüzölçümü ve nüfusu olmalıdır.

Kaynakça

- Alyılmaz, Cengiz (2002), “Eski Türk Şehirleri ve Semerkant”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, Erzurum, s. 303-311.
- Babayar, Gaybullah (2007), *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, TİKA, Ankara.
- Balmt, Csanat (1986), “VI.-VIII. Yüzyıllarda İç Asya ve Orta Asya'daki Türk Tipi Arkeoloji Anıtları”, *Türk Kültürü Araştırmaları Dr. Emel Esin'e Armağan*, XXIV / 1, Ankara, s. 7-32.
- Bamyacı, Ertan (2018), “Justinus Hanedanı Dönemi (518-602) Bizans İmparatorluğu'nun Genel Ekonomisi ve Ticaret Politikası”, *Rifat Özdemir'e Armağan*, Yalın Yayıncılık, İstanbul 2018, s. 66-75.
- Baykara, Tuncer (1975), “Eski Türk İktisadi Hayatı ve Şehir”, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 6, İstanbul, s. 75-104.
- Bedirhan, Yaşar (2016), “Türkiye Selçuklu Sultanlarının Milletlerarası Ticareti Geliştirmek İçin Yürüttüğü Faaliyetler ve İzlediği Politikalar”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 9, S.42, Şubat.
- Bergreen, Laurence (2018), *Marco Polo*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Divitçioğlu, Sencer (2000), *Kök Türkler. Kut, Küç, Ülüg*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Günel, Gökçe (2010), “Anadolu Selçuklu Döneminde Anadolu’da İpekyolu-Kervansaraylar-Köprüler”, *Kebikeç*, S. 29, s. 133-146.

İzgi, Özkan (1977), “Harezmsah ve Moğolların İlk Karşılaşmaları ve Otrar Hadisesi”, *Türk Kültürü*, S. 170, Ankara.

_____ (1978), “XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletleri’nin Çin’le Yaptığı Ticari Münasebetler”, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 9, İstanbul, s. 96-97.

_____ (2017a), “Tatar Adı Hakkında”, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

_____ (2017b), “*Seyahatnamelerle Orta Asya*, XI. Türk Tarih Kongresi, 5-9 Eylül”, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara.

_____ (2017c), “Moğolların Batı İstilasası ve Türk Tarihi Bakımından Önemi”, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara.

Mori, Masao (1984), “Soğdluların Orta-Asya’daki Faaliyetleri”, *Türk Tarih Kurumu Belleten*, 47/185, Ankara, s. 339-351.

Özgüdenli, Osman G. (2017), “Türkiye’de Moğol Tarihi ve Kültürü Araştırmalarının Doğuşu ve Gelişimi (1923-2017)”, *MUTAD*, IV (II).

Rossabi, Moris (2015), *Kubilay Han*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Roux, Jean-Paul (2018), *Türklerin Tarihi. Pasifik’ten Akdeniz’e 2000 Yıl*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

_____ (2001), *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

Starr, Frederick (2019), *Arap Fetihlerinden Timur’a Orta Asya’nın Altın Çağı. Kayıp Aydınlanma*, (Çeviri: Yusuf Selman İnanç), Kronik Yayınlar, İstanbul 2019.

Taşağıl, Ahmet (2005), “Turkish- Mongolian Relations in the Early Period”, *Manas Üniversitesi Koomduk İlimler Jurnalı*, 13, s. 67-73.

Togan, Zeki Velidi (1941), *Moğollar, Cengiz ve Türklük*, Arkadaş Matbaası, Ankara.

_____ (1981), *Umumi Türk Tarihi’ne Giriş*, Enderun Kitabevi, (3. Baskı), İstanbul.

Togan, İsenbike (1984), “Moğollar Devrinde Çin’de Ticaret ve “Ortak Tüccarları””, *Toplum ve Bilim*, 25-26.

-Turan, Osman (1946), “Selçuk Kervansarayları”, *Türk Tarih Kurumu Belleten*, TTT Basımevi, Ankara, s. 471-496.

Yıldızdağ, Cengiz (2005), “VII.-X. yy.’larda İpek Yolu Ticaretinin Türk Tarihine Etkileri”, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

MİLLİYETÇİLİK KURAMLARI BAĞLAMINDA ÖMER SEYFETTİN'İN HİKÂYELERİNE GÖRE TÜRK KİMLİĞİNİN TANIMLARI VE MİLLÎ KİMLİK BAĞLARI

Atila AKTAŞ*

Öz

Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecinde diğer siyasî akımlar içinde kendisine yer arayan Türk milliyetçiliğinin önde gelen temsilcilerinden biri olan ve Türk hikâyeciliğinin gelişmesinde önemli katkıları bulunan Ömer Seyfettin, makaleleri ve hikâyeleriyle Türk kimliğinin inşasına yön kazandırmaya gayret etmiştir. Ulus-devletlerin yaygınlaşmaya başladığı bir dönemde, geç kalmışlık psikolojisinin de tesiriyle bütün düşünsel ve edebî hayatını Türk milliyetçiliğinin çerçevesini belirgin kılmaya adanmış söylenebilir. Bu aşamada Türk kimliğinin çeşitli açılardan tanımlarını yapmaya çalışan yazar, hikâyelerinde savunduğu kimlik unsurlarına değişik boyutlarda yer vererek, milliyet bağının çeşitli yönlerini vurgulamıştır. Bu makalede giriş ve sonuç kısmının haricinde iki bölüm bulunmaktadır. İlk bölümde milliyetçilik kuramları eşliğinde millî kimlik unsurları kısaca açıklanmıştır. İkinci bölümde ise üç alt başlık hâlinde, yazarın hikâyelerindeki milliyetçilik anlayışının yansımaları, soy bağının yanı sıra tarihî ve dinî boyutlarıyla millî kimliği tanımlamada tercih ettiği yönelimler örnekleriyle incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ömer Seyfettin, Milliyetçilik, Millî Kimlik, Türk Kimliği, Kimlik İnşası.

* Dr., T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
e-posta: atillaktas@gmail.com

DEFINITION OF TURKISH IDENTITY AND NATIONAL IDENTITY BONDS ACCORDING TO ÖMER SEYFETTİN STORIES IN THE CONTEXT OF NATIONALISM THEORIES

Abstract

Ömer Seyfettin, who has many contribution to development of Turkish storytelling and one of the lead figures of Turkish nationalism which looking for a place for itself within other political movements in the process of disintegration of Ottoman Empire, had made an effort to lead the construction of Turkish nationalism. It can be said that Ömer Seyfettin tried to outshine the Turkish Nationalism with the psychology of delay in the times when nation states were keep emerging. At this point, Ömer Seyfettin emphasized the different angles of Nationalism bonds by placing the identity figures he advocates in different shapes while trying to define Turkish Identity from different aspects. In this there are two sections other than introduction and conclusion. In the first section, national identity is explained with nationalism theories briefly. The second part is divided to three subsections which are reflections of authors nationalism understanding, authors orientation of choice of lineage and religious elements for defining national identity and examples in the texts.

Keywords: Ömer Seyfettin, Nationalism, National Identity, Turkish Identity, Construction of Identity.

Giriş

Türk hikâyeciliğinin öncü ismi Ömer Seyfettin'in hikâyelerinin, dönemin sosyal ve siyasal şartları göz önünde tutulduğunda, Osmanlı Devleti'ne kurtuluş reçetesi olarak ortaya atılan çeşitli fikir akımlarının istilasını altındaki toplumu bilinçlendirerek, onlara millî bilinç kazandırmayı, Türk milliyetçiliğini ve millî tekâmülcü anlayışı benimsetmeyi amaçlamıştır. Bundan ötürü onun hikâyeciliği başlı başına bir milliyetçi tebliğ bütünü ve millî kimlik davası olarak okunabilir. Türk milliyetçiliğinin temsillerini, millî kimlik unsurlarını, milliyetçiliğin buyurgan bir ideoloji olduğu göz önünde tutulursa, didaktik ve emredici bir üsluptan kaçınarak, basit propaganda düzeyine indirmeksizin, anlatı sanatının bütün olanaklarını kullanarak ve sanatından taviz vermeden anlatmayı başarabilmiştir.

Ömer Seyfettin'in hikâyelerindeki duygu ve düşünce dünyası, dış dünyayı algılama ve yorumlama biçimi, tarihe yaklaşımı, eserlerine yüklediği toplumsal işlevler, hikâyelerinde yer alan kişilerin iç dünyası ve dışa vurumcu davranışlarının tamamı benimsetmeye gayret ettiği anlamda

bir milliyetçilikle kuşatılmıştır. Bütün olaylar ve kişiler, ideolojik dünyanın yansıması olarak hikâyelerde yer alırlar. Yazarın ideolojik evreni, Türk milliyetçiliği karşısı diğer ideolojik akımlarla çatışma hâlinde karşımıza çıkar. Kurgusal bütünlük yardımıyla yazar, okura birtakım deneyimler sunacak olan bir kurgulama tarzıyla kendi düşüncesini haklı çıkarır ve görüşlerini tebliğ eder. Bu vesileyle Türk kimliğinin boyutlarını ve temsillerini de canlandırır.

Bütüncül bir yaklaşımla açıklanacak olursa Ömer Seyfettin'in hikâyelerinde mekân, zaman, tasvirler, tip özellikleri, kişilerin fiziksel ve ruhsal sunumları, mekânlardaki eşya ve diğer maddi unsurlar, kişilerin ifadeleri ve onlara yönelen karşı ifadeler, ikili diyaloglar, iç konuşmalar, metinlerarasılık dâhil olmak üzere bütün unsurlar, onun milliyetçi dünya görüşünün ve Türk milliyetçiliğini ifade etme biçimlerinin uzantılarıdır. Hikâyeyi sanatsal bir anlatı konumuna getiren başat özellikleri ise yazarın düşüncelerini ifade olanaklarının tamamına yayabildiğinin göstergesi olarak algılamak mümkündür. Öyle ki Ömer Seyfettin'in bütün eserlerinde en küçük teferruat bile onun dünya görüşüyle yakından ilgilidir. (Enginün, 1984: 71) Ömer Seyfettin'in sanatsal bakışına göre dış dünya, bir ideoloji ve sosyo-politik yapı evrenidir. Her bir eşya, her bir mekân, her bir kişi ideolojik göstergeleri kendisinde temsil eden nesnelere dönüşür. Birçok yapı ve varlık, bu ideolojik evrende çatışır. Yazar daima Türk milliyetçiliğinin safındadır ve savunduğu değerler sistemini belirginleştirmeye ve benimsetmeye çabalar.

Ömer Seyfettin'in Türk milliyetçiliğine bağlılığı, milliyetçiliği devlet ve toplum için yegâne çıkış yolu olarak görmesi ve bu yolda kendisine biçtiği halkı bilinçlendiren yazar rolünü üstlenmesi, onun hikâyelerinin eğitsel yönünün belirgin olmasının sebebidir. "Hürriyet Gecesi" hikâyesinde kendi görevini ihtiyarın sözlerine yansıtarak şöyle açıklar:

"Ey genç muharrir! Gel, sen bir kahraman ol! Nefsini düşünme. Boş gururu, menfaatperverliği bırak. Milletini uyandır. Senin milletin daha kendi ismini bilmiyor, kendi lisanını bilmiyor. Zaman yürümüş, o uyumuş, geride kalmış! Dost sandığı, bağına bastığı gizli düşmanları bütün servetini, bütün saadetini yağma etmiş! Senin milletin kendi vatanında bir köle, bir esir, bir bekçi, bir fakir... Ona ilim, servet, saadet, duygu, ideal ver!.." ("Hürriyet Gecesi", BH: 477)¹

Yazarın bu ifadelerinden hareketle, toplumun millî bilince ulaşması yolunda kendine tayin ettiği görevin zorluğunun farkında olduğu ortaya çıkar. "Kendi dilini bilmeyen millet" tanımlamasıyla dil üzerine

geliştirdikleri sadeleştirme reformlarına, “dost sandığı gizli düşmanlar” ifadesiyle de hikâyelerinde bol bol bahsettiği Türkçülük karşıtlarına, Batı hayranlarına, kozmopolitlere, Batılılara ve azınlıklara atıf yapmaktadır. “Kendi vatanında esir” olan millete kurtuluş reçetesi olarak gördüğü Türk milliyetçiliğidir. “Millete ilim, servet, saadet, duygu ve ideal vermek”, tam olarak yazarın hikâyelerinde ortaya çıkan söylemsel maksatları bir arada barındıran ifadedir. Yazar, hitap etmekte olduğu toplumu bilgilendirmek, kimliğiyle gurur duymasını sağlamak, düşmanları tanıtmak ve millî idealleri aşılacak yoluyla, kendi adını ve dilini bilmeyen topluluğun bir millet hâline gelmesini temin etmek görevinin nihaî amaçlarını sıralar.

Bu nedenle iddia edilebilir ki, Ömer Seyfettin'in hitap ettiğini varsaydığı okur, millî aydınlanma yaşamamış, bilinçlenmemiş, siyasî gündemden ve göz önünde cereyan eden gerçeklerden dahi habersiz, ancak yazarın mesajlarını iletebileceği bazı geçerli donanımlara - mesela dil gibi - sahip, etkin siyasî tavra sahip olmak için sadece bir tesire ihtiyaç duyan okurdur. Okur, ona göre politik ayrışmanın ve kuvvetli fikir akımlarının hâkim olduğu ve siyasî gündemin savaşların yıkıcı etkisiyle dolu olduğu bir ortamda, üstelik Batılılaşmanın yerel kültüre verdiği zararları teşhis edemiyorken siyasî yönelimini belirlemede güçlük çeker. Bu sebeple Ömer Seyfettin, tarihe göndermeler yaparak okura milletin değerlerini benimsetmeyi, güncel tiplerin zararlı ifadeleriyle de okurun millete özdeşleşmesini sağlamaya çalışır. Yazar okurun kaygı, üzüntü, öfke, gülme gibi duygu durumları eşliğinde millî bilinçlenmesini başlatmak ister. Onun kendi fikir boyutunda yarattığı millî algı, düşünce bakımından salt üstünlük ve kendinin farkında olma, duygusal bakımdan da ümitli ve coşkulu bir niteliğe sahiptir. Yazarın söylemini millî açıdan özgüveni elinden alınmış okura dönük öznel bakış açısı şekillendirir.

Ömer Seyfettin'in millî kimlik anlayışını belirgin kılabilmek için, öncelikli olarak millî kimlik kavramını, milliyetçiliğin dile, dine, tarihe ve etnik bağlara yaklaşım biçimini kısaca ele almak yerinde olacaktır.

I. Millî Kimlik Kavramı Ve Milliyetçilik Kuramlarına Göre Kimlik

Kimlik, insanın beden, zihin, psikoloji boyutlarını tanımlamak, onun toplumdaki fonksiyonunu belirginleştirmek, sosyal bir yapıyla uyum sağlamasını kolaylaştırmak adına, kişinin kendi kendisini tanımlaması veya başkaları tarafından sunulan seçeneklerden birinin tercih edilmesiyle meydana gelen mensubiyet olarak tanımlanabilir. Kimlik kavramını siyasî bir olgu hâline getiren ve onu sürekli güncel tutan toplumsal yönüdür. Diğer bir deyişle kimlik, çok sayıda insan tarafından benimsenen ortak bir niteliğe

haiz olduğu ölçüde siyaset bağlamında önem kazanır. Bu da bireyin toplumu nezdinde kendisiyle kesişen yönlerin, ortaklaşa deneyimlerin aracılığıyla kendini gerçekleştirir.

Ortak kimliğin en belirgin yönü geçmişle olan ilişkisidir. Ortak kimlik, birtakım semboller, anılar, sanat eserleri, töreler, alışkanlıklar, değerler, inançlar ve bilgilerle yüklü bir gelenekten, geçmişin mirasından, kısacası ortak bellekten hareketle inşa edilir. (Bilgin 2007: 218) Dolayısıyla ortak kimlik, tarihsel arka plana yaslanarak aidiyet bilincini, aynılıkları, farklılıkları, özneliği ve ortaklıkları, temsilleri ve toplumsal ideolojiyi kendisinde barındırır.

Kimliğin, insanın kendisini tanımlamasıyla ve başkalarınca nasıl görülmeğe istediğiyle ilgili bir işlevi vardır. Millet çatısı göz önünde tutulduğunda ve sağlam temellendirildiği takdirde, millî kimliğin kişilerin varlıklarını anlamlı kılabildikleri, makul ve anlaşılır ölçülerde benimsenmesiyle alelade bir topluluğu, millet statüsüne çıkarabilmektedir. Millî kimlik kavramı ise, bireylerin topluluk ölçeğinde yaşadıkları tecrübelere dayanan, onları bir arada tutma kuvveti ve kudreti bulunan, bir arada yaşamaya da ikna eden, millete dair aidiyet bilinci ve duygusu oluşturmuş olan farkındalığa karşılık gelmektedir. Millî kimliğin amacı, ortaklıkları bulunan bireylerin bir arada tutulmasını sağlamak ve onları birlik haline getirmektir (Smith 1994: 87).

Temelde millî kimlik birbirine kültür, dil, yaşam tarzı ve alışkanlıklar itibariyle benzeyen kimselerin, benzerliklerinin farkına varabilmesi hâlidir. İnşa edilen kimlikler, ekseriyetle toplumca kültürel olarak zayıf kalmış, tarihsel bağları kurulmamış, dilini koruyamamış, sözlü veya yazılı edebî kültürü oluşmamış, bununla birlikte yüksek eğitilmiş bir kitleye sahip, öncü şahsiyetlerle kendinin farkına varabilmiş toplumlar için geçerli bir niteliğe sahiptir. Bununla birlikte modern millet algısına göre, millî kimliği yaratan milliyetçiliktir (Smith 1994: 117).

Smith, bir etnik topluluğun, millet karakteri taşıyabilmesi için ortak bir özel ada, ortak bir soy mitine, herkesçe paylaşılan tarihî anılara, ortak kültürü farklı kılan bir ya da daha fazla unsura, özel bir yurt ile bağa, nüfusun önemli kesimleri arasındaki dayanışma duygusuna sahip bulunması gerektiğini ifade etmektedir (Smith 1994: 42). Craig Calhoun ise daha geniş kapsamlı bir sınıflandırmaya giderek millet söylemine bir açıklık getirir. Ona göre millete ait sınırları olan bir toprak veya belirli bir nüfus ya da her ikisi birden olmalı, fertler arasında bölünmezlik ve milletin bir bütün olduğu düşüncesi bulunmalı, egemenlik ya da en azından egemenlik ideali taşıyan ve böylece özerk, kendine yeterli olduğu varsayılan bir devlet olarak diğer

uluslarla biçimsel eşitlik iddiası olmalı, halk iradesince desteklenen üstün bir meşruiyet kavramına sahip olmalı, halkın ortaklaşa olaylara katılımı (kamusal ödevler, yurttaşlık görevleri, seferberlik, askerlik, topyekün savaş vb.) sağlanmalı, doğrudan her bir bireyin milletin bir ferdi oluşu dolayısıyla diğer bireylerle mutlak eşit olarak görülmeli, dilin, toplumca paylaşılan değerlerin, inançları ve toplumun hayat dinamiklerini içeren özgün bir kültüre sahip olmalı, köklü bir geçmişe dayanma düşüncesini besleyen, milletin geçmiş ve gelecek nesilleri içerdği ve ortak bir tarihi bulunmalı ve zaman içinde var olduğu bilinci, ortak mezhep ve ırk özellikleri, belli bir toprakla, yani vatanla, tarihî ve kutsal bir bağı bulunmalıdır (Calhoun 2007: 7).

Milliyetçilik, millî karakter ve millî kimlik ile sıkı sıkıya ilgilidir. Milliyetçiliğin bireyleri ve toplulukları bir arada tutan niteliklerini her an güncel ve diri tutan, etnik, tarihî, kültürel ve dile dayalı bağları her gün yeniden kuran kuvvetli bir ideoloji olduğu unutulmamalıdır. Hobsbawm'a göre ise bir milliyetin karakteristik özelliklerini oluşturan toprak parçası, dil, etnik köken ve benzeri öğelerdir (Özkırmı 2015: 54). Dolayısıyla vatan ve dil milliyetçiliğin olmazsa olmazıdır. Etnik köken ve benzeri biyolojik yaklaşımlarda ise milliyetçiliğin farklı açmazları ortaya çıkmaktadır.

Milliyetçilik, değerlendirilme ölçütlerine ve yorumlanma biçimlerine göre değişik sınıflarda ele alınan bir ideolojidir. Umut Özkırmı, milliyetçilik kuramlarını üç ana sınıfa ayırarak incelemiştir. Birincisi olan ilkçi yaklaşım, milletleri doğal ya da eski çağlardan beri var olan yapılar olarak görmektedir. Bu kuramı ortaya atanlar ve savunular milliyetçilikten önce de milletlerin var olduğunu ifade etmektedirler (Özkırmı 2015: 79). Onlara göre etnik kimlik, konuşma yeteneği, temel duygular, cinsiyet gibi temel özelliklerimizde olduğu gibi varlığımızın bir parçası olarak tanımlanabilir. Yani bir kişi dünyaya geldiği andan itibaren bir etnik topluluğun üyesidir (Özkırmı 2015: 83). İkinci olarak modern yaklaşım, milletler ve milliyetçiliğin modern çağa, yani son birkaç yüzyıla ait yapılar olduğu görüşüne sahiptir. Bu görüşe göre milletler ve milliyetçilik kapitalizm, sanayileşme, merkezî devletlerin kurulması, kentleşme, laikleşme gibi modern süreçlerle birlikte ya da onların sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Eski çağlarda milliyetçiliğin ortaya çıkmasını sağlayacak toplumsal, siyasî ve ekonomik koşulların olmadığını ve modern toplum yapısında milliyetçiliğin sosyolojik bir zorunluluk hâline geldiğini savunurlar (Özkırmı 2015: 102-103). Üçüncü olarak etno-sembolist yaklaşım, modern yaklaşıma tepki olarak doğmuş ve bunun eleştirisinden hareketle gelişmiştir. Etno-sembolcüler, ilkçiliği reddetmekle beraber,

modernistlerin yaklaşımını da yetersiz bulurlar (Özkırmı 2015: 202). Etno-sembolcülere göre bugünün milletleri modern öncesi dönemlerin etnik topluluklarının devamı olarak geçmişten gelen mitler, semboller, töreler aracılığıyla bugünün milliyetçiliklerinin içeriğini oluştururlar. Milletlerin modernleşme, endüstriyel gelişim ve benzeri süreçlerden geçerek teşekkül ettiği görüşüyle yetinilmesinin etnik bağların kalıcı olduğunun göz ardı edilmesi anlamına geldiğini öne sürerler (Özkırmı 2015: 204).

Dil ister istemez insanları birbirine yaklaştıran, bir topluluk olma bilincine ulaşma yolunda ilk uzlaşmayı sağlayabilen dayanışma grupları oluşturabilme kuvvetine sahip kuvvetli bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Millet olabilmek için evvela standart bir kültürün, kendisi üzerine inşa edeceği gerçek bir dilinin olması gereklidir (Gellner 2008: 35). Millî kültürlerin ayırt edici özelliklerinin çoğu, bilhassa dil, bireyler tarafından yaratılmamıştır, tam aksine bireyler, kültürün şekillendirdiği toplumsal ilişkiler içinde birer şahsa dönüşmüşlerdir (Calhoun 2007: 43). Dilin benzeştirici, uzlaştırıcı ve birleştirici gücünün farkında olan entelektüel sınıf, yönetme erki aracılığıyla hukukî bir yöntem olarak dilin standart ve özdeş hâle getirilmesini resmî olarak desteklerler. Bundan ötürü kamusal kültür, medya ve eğitimde etkin olan resmî dil, insanlar arasında kötü bir şekilde bulunan sosyal bağları birbirleriyle kesir hâle getirir ve ortak özelliklere sahip olmayan insanlar arasında özdeşlikler kurar. Dilin hiçbir vasfı birbirine benzemeyen insanlar üzerindeki etkinliği, onu millet bağları bakımından çok üstün bir yerde tutar. Ne tarih, ne etnik bağlar, ne de din bağı yalnız başına dil kadar insanları bütünleştirici bir özelliğe sahip değildir. Zira bu bağların etkin olabilmesi için toplum içinde resmiyet kazanmış bir ortak dile ihtiyaç vardır. Smith'in millet tanımında da dil diğer unsurlardan önce gelir (Smith 1994: 119).

Dil milletin, millî eğitimini, edebiyatını, kültür ve sanat ortamını yani hem bireylerin birbirleriyle etkileşimini, hem de kendini dışavurum şeklinin niteliğini belirler. Dilin gelişmişliği, milletin teminatı hükmündedir. Kendi edebî dillerinde süreklilik arz eden bir kültürel üretim geleneği olmayan ya da bir zamanlar var olup sonradan ortadan kalkmış yahut dil bakımından yozlaşmış olan milletler, sömürgeciliğin ve kapitalist istilacılığın yükselişiyle birlikte kısmen veya tamamen bir sınıfın hâkimiyeti altına girerler (Hroch 2011: 30).

Dil, millî kimliğin en olmazsa olmaz parçasıdır. Bir milleti tanımlama aracı, ilk olarak dildir. Dilin toplumsal iletişim işlevinin yanı sıra, devletler için bir hâkimiyet unsuru olduğunu da göz ardı etmemek gerekir. Millî devletlerin resmî dili anayasal olarak tanımlanırken, çok uluslu devletlerde çoğunluğun dili ya da birden çok dil, öncelik sıralaması değişmek kaydıyla

tanımlanabilir. Ancak hanedan temelli, imparatorluk tarzı yönetimlerde, hanedanın dili, eğer hanedan toplumun çoğunluğundansa, ekseriyetle devletin dili olur. Yine de bu dil, soyluluğa atıf yapacak şekilde başka dillerin gölgesi altında kalarak halk dilinden uzaklaşır.

Milliyet düşüncesinin gelişmesinde aydınların payı oldukça yüksektir. Onlar toplumsal ve siyasal hedefleri doğrultusunda tarihsel arka plandan faydalanarak halkı saflaştırmayı ve etkinleştirmeyi amaçlamışlardır. Tarihsel kahramanlıklar, epik anlatılar, halkın yaşayışına dönük kültürel dokuların yeniden yeryüzüne çıkarılması, dilin kamusal alanda ifadesi ve standartlaştırılması, sanatın ve edebiyatın milliyet fikrine hizmet etmesi, geleneklerin, adetlerin ve birey yaşantısının her aşamasının bir araya getirilerek korunması, kimlik unsurunun vatan düşüncesiyle bütünleştirilmesi gibi süreçlerin tamamında asıl yük aydınların omzuna binmiştir. Özellikle tarih, dil ve edebiyat hususunda millileşmek, millî bir toplumun olmazsa olmazı olarak görünür. Aydınların görevleri özellikle Fransız aydınlanması döneminde Montesquieu ve Rousseau tarafından vurgulanmıştır. Buradan hareketle millete tarihî bakış açısı aydınların elindeki en büyük kuvvettir. Millet, belli bir sürekliliğe sahip olan topluluktur. Bu süreklilik ise geçmişe uzanır, yani tarihseldir. Geçmiş bugünü meşrulaştırır. Geçmiş, övünülecek fazla bir şeye sahip olmayan şimdiki zamana daha şerefli, gurur duyulması bir arka plan sunar. Kültür, ortak toplumsal duygu, hatta dil, bu tarihselliğin somut ürünleri olarak ortaya çıkar. Dolayısıyla, her milletleşme süreci aynı zamanda bir millî tarih çalışması evresini de bünyesinde barındırır (Vatandaş 2010: 39). Tarihsel olma vurgusu milliyetçilik açısından oldukça belirleyicidir. Kültür unsurları çoğu kez milletin birbiriyle kesiştiği, ortaklık kurduğu ve uzlaştığı zemini oluştururken, epik ve öznel tarih, ortak belleğin nesiller boyunca taşıdığı belleği oluşturur. Tarih, aydınlar tarafından çoğunlukla yeni baştan ve tekrar tekrar üretilerek gerçeklikle bağını keser. Ortak tarih ve soy mitinin önemi aydınlar tarafından öne çıkarılır. Fertler arasında geçmişte, millet adına çalkantılı ve bulanık bir zamanda kurulan bir kader birlikteliğine inanç vardır. Ortak tarih ve kültüre intikal etmiş olan kahramanlık kültürleri millet için bir model oluşturması bakımından önemlidir. Bireyler tarafından kahramana hayranlık, saygı ve özenme duygusu beslenir. Kahramanlar ve kahramanlık izafe edilen tarihî şahsiyetler milletin hafızasında derin izler bırakırlar. Halk şairleri, hikâyeye anlatıcıları, bu kahramanların menkıbelerini gelecek kuşaklara aktaracak bir şekilde dile getirirler, onlara destansı bir nitelik kazandırır. Bu şekilde kahramanlar milletin kutsalları arasına katılır (Arsal 1979: 81). Bu da milletin bütünlüğünün tartışılmazlığını temin eder.

Tarihî unsurlar milletin tekrar bir araya getirilişinde etkin rol oynarlar. Tarih yazımının bu işlevi milleti kurgularken, biyolojik temelli milliyetçiliğin ve ırkçılığın önünü alır, milleti kendi özgün dokusuna uygun biçimde üretilmiş öznellekle birleştirir. Milliyetçilerin tarihe bakış tarzları bu nedenle kendi amaçlarını gerçekleştirme isteğine izafeten güdümlüdür. Çoğu kez milliyet düşüncesinin merceğiyle tarihi incelerler.

Din de tarihe benzer bir işleve sahiptir. Dinin cemaatleştirme ve insanları bir araya getirme özelliği, doğaüstülüğü, insan topluluklarını millet biçiminde bir arada toplayabilir. Dinin konumlandığı kimlikler, aynı dine mensup olan insanları dinî vecibelerle bir araya toplayarak onlarda inanç kardeşliği ve kutsal eşitlikler kurmakla kendini gerçekleştirir. Bazı toplumlarda din, millî kimlikle iç içedir. Örneğin Osmanlı döneminde Sırp toplumunun kilisesi, Sırp toplumunun kendine özgüdür. Tüm Ortodoks Hıristiyanları kapsamaz. Yunanların kilisesi ayrıdır, Bulgar ve Ermenilerin kiliseleri de ayrıdır. Bu ayırmda kutsal kitabın, dinî görevlerin ve vaazın dili, cemaatin etnik köken itibarıyla ayrılmasını belirler. Dinî cemaatlerin mezhepsel bir bütün oluşturmasının önündeki engeli teşkil ederler.

Kimlik ötekiye karşı kendini tanımlama biçimi olarak anlaşılabilceği gibi, bir yerde kimliği oluşturan etkenlerden biri de ötekinin kimlik düzlemindeki varlığıdır. Çünkü millî kimliğin insana hasrettiği var olma duygusunu besleyen motifler ve semboller, bütün insanlığın, millet bazında kendisinin de burada olduğunu, dünyada var olduğunu, bir kara parçasını yurt edindiğini, dilini ve geçmişteki şanlı tarihini bir diğerine gösterme ve hukuken varlığını tescil ettirme biçimidir. Karşıt olandan beslenme, ötekiye tüketme, ötekinin olumsuz durumlarıyla kendini meşru kılma kimlik politikalarının temelindeki ateşleyici güdülerdir. Millet olma kavramı çoklukla bir etnik kimliğin, cemaat, aile, sınıf, siyasî tercih ve alternatif etnik bağılıklar dâhil, diğer bütün kimlik biçimlerinden üstün olması iddiasını gerektirir (Calhoun 2007: 51).

II. Ömer Seyfettin'in Hikâyelerine Göre Türk Kimliğinin Tanımları Ve Kimlik Bağları

Ömer Seyfettin'in hikâyeciliğinde Türk milliyetçiliğinin çeşitli görünümleri ortaya çıkar. Yazar kendi düşüncesine mutabık olan millî idealizm, kahramanlık, millî duygulara sahip olma, mantıklı hareket etme, devlete itaat ve saygı, alçakgönüllülük, cömertlik, doğruluk ve erdemlilik gibi özellikleri yüceltirken, bilinçsizlik, cehalet ve taassup, cimrilik, eşkıyalık ve zorbalık gibi özelliklere de eleştiriler getirerek Türk kimliğini biçimlendirir ve "Türk kimdir" sorusuna da kendince cevaplar vermeye

çalışır. Yeni Lisan ile ilgili makalelerinde “dili dilime, dini dinime uyan” (“Milliyetle Lisanın Kıymeti ve Ehemmiyeti”, BN: 474)ⁱⁱ şeklinde sade bir millet tanımı yapan yazar, hikâyelerinde bu tutumunu genişleten açıklamalar yapar. Okurun kimliğine aidiyet duymasını sağlamak için bazı etkenleri öne çıkarır. Diğer yandan başka kimlik tiplerine sahip kimselerin hangi kıstaslara göre tanımlandığına dair birtakım örtük veriler sunar. Onun Türklüğü ve Türklüğün karşısında konumlandığı diğer etnik unsurları belirgin kılmak için başvurduğu yollar benzerlik gösterir. Bu nedenle onun kutsal değer attettiği milliyet bağını oluşturan etmenler sadece dil ve din ile sınırlı kalmaz. Yazarın bu tercihini öne çıkaran ise kendi milliyetçilik anlayışıdır ve bu anlayış ancak onun hikâyelerindeki milliyetçi söylem çözümlenerek izah edilebilir.

Elbette Ömer Seyfettin’in milliyetçi duyarlılığını onun yaşadığı ve eserlerini verdiği dönemin sosyal ve siyasî olaylarıyla, girilen savaşların toplumda yarattığı kaybetme psikolojisiyle, azınlıkların devletin dört bir yanında yükselen milliyetçi isyanlarıyla, Batılı devletlerin Osmanlı’yı paylaşma siyasetinin gündeme olumsuz yansımalarıyla değerlendirmek gerekir. Bağlamdan kopuk bir Ömer Seyfettin okuması, okuyanı hem anakronizme düşürür hem de yazarın mesajlarının yanlış yorumlanmasına yol açar. *Genç Kalemler* çevresinde toplanan ve Millî Edebiyat akımını başlatan şair ve yazarların vatanını kaybediyor olma psikolojisiyle milliyetçiliğe sınıksız sarıldıklarını ve bu ideolojiyi tek çıkış yolu olarak gördüklerini tespit etmek de mümkündür. Türk milliyetçiliğini, herkesçe kabul edilebilir bir düzeyde ele almak, sanatlarını, düşüncelerini yaymak adına vasıta olarak kullanmak, katı ve kalıp tanımlamalarla zorlaştırılmış bir ideolojik çerçeveden kasten uzak durmak en belirgin özellikleridir. Türk milliyetçiliğinin aynı vatanda yaşayan herkese hitap eden bir ideoloji olarak ele alınması zorunluluğu, Ömer Seyfettin’in milliyetçiliğinin esnek ve kabul edilebilir olmasının sebebidir. Türk kimliğini anlatırken takındığı ümit, gurur dolu ve tarihin eski devirlerinden bu yana gelen kahramanlıkları aktaran hamasi tavrın yanına, karşı çıktığı zihniyetin Türk nefretini açığa çıkarırken takındığı müstehzi, itibarsızlaştırıcı ve küçümseyici tavrı koyması da okurun tercihini kolaylaştırır.

Ömer Seyfettin’in hikâyelerinde Türklere yönelik olumlu söylem, bilgilendirici, gururlandırıcı ve yönlendirici ifadelerin izdüşümünde belirgin kılınır ve millî kimlik inşasına yardımcı olur. Milliyetçi söylemin ortaya çıktığı sözceler, yazarın ifadelerindeki üstünlük ve kuşatıcılıkla diğer kimliklere karşı muktedir bir konumda yer alır. Türklerin vasıflarını genellemenin yanı sıra, millet unsuruna dâhil olmuş fertlerin fiziksel ve ruhsal boyutunu millî kimliğin yansıtılmasında öne çıkarır.

Türk kimliğinin çerçeve özelliklerini belirlerken, okuyucu konumundaki fertlerin mizaçlarındaki değişkenliğe doğrudan müdahale etmez, bilakis ona istikamet kazandırır. Dünya algısı, vatan ve millet hususundaki duygu ve düşünceler, milliyetçiliğin öngördüğü gerekli davranışlar dışında, kişiler diğer eğilimlerinde özgür bırakılır. “Türk milliyetçisi nasıl olmalıdır” sorusunu tiplerin sunumu aracılığıyla cevaplarırken, “Türk milliyetçiliği nasıl bir dünya görüşüdür” sorusuna da çeşitli açılardan karşılıklar vererek okurunu ideolojik olarak aydınlatmaya çalışır. Yani Ömer Seyfettin, Türk milliyetçiliğini açıklarken hem kimlik hem de ideolojiyi bir arada sunmak için ifade olanaklarını kişiler ve durumlar üzerinde toplar.

Bütün bu veriler ışığında Ömer Seyfettin'in hikâyelerindeki kimlik bağı unsurlarını üç ana grupta toplayabiliriz.

I.I. Etnik Bağlar ve Soy Üstünlüğü: Ömer Seyfettin'in bilhassa milliyetçi düşüncelerini tebliğ eden bir yazar konumuna doğrudan yerleştiği hikâyelerinde Türk milliyetçiliği hakkındaki söylemini çok güçlü şekilde bildirdiğini görürüz. “Memlekete Mektup” hikâyesinin son bölümünde, bilgilendirici, yönlendirici, güdüleyici söyleme eşlik eden, ümit etme, övünme, gurur hislerine ve üstünlük söylemine yer verirken, İstanbullu kozmopolit enternasyonalist ve gayrı millî topluluğa karşı, onların çarpık fikir ve yaklaşımlarını ortaya koymaya hizmet eden, kıskırtıcı, itibarsızlaştırıcı ve geçersiz kılma amacına söylemleri bir arada ifade eder. Öte yandan milliyet bağına kutsallık atfeder:

“Evet, nihayetsiz elemlerimiz, dayanılmaz sefaletlerimiz var. Fakat bizim bir ruhumuz var ki ölüm ona kanat geremez. Bizim bir ruhumuz var ki “öldü, öldü” sanılır da yine ölmez. En umulmadık bir zamanda birdenbire dirilir. Bugünün İstanbulluları bizim bu ölmez ruhumuzu bilmiyorlar. Türkleri komşu milletler gibi sanyorlar. Anadolu'yu, Azerbaycan'ı, Kafkasya'yı, Türkistan'ı, Buhara'yı dolduran fertlerin “dini bir, dili bir” kardeş olduklarını İstanbullular anlamıyorlar. İstanbullular ‘Wilson Umdeleri’ne akıl erdiremiyorlar. Milleti ırktan ayırt edemiyorlar. Hepsinin müfekkiresi ‘devlet mefhumu’ içinde zebun! Halbuki siyasî hudutların ne ehemmiyeti olabilir. Bunları insanlar yapar. Milliyeti, milliyet denen birliği Allah yapmıştır. Hiçbir kuvvet onu parçalayamaz!” (“Memlekete Mektup”, BH: 932)

İlk cümlede milletin yıpranmış, yorulmuş, kimliğinden ötürü katledilmiş, savaşlarda yenilmiş, iktisadî ve siyasî bakımdan işgale uğramış olmasını “elem ve sefalet” olarak değerlendirir. Peşine “ölümsüz ruh” ifadesi ile fiziksel şartlar kötü olsa da Türklerin manevî kudretinin yok

olmayacağını vurgulayarak okuru kimlik değerlerinin sonsuzluğuna inandırır ve kutsal millî ruhun bir parçası olarak gururlanmaya davet eder. “Türkleri komşu milletler gibi sanıyorlar” ifadesinde, başkası tarafından değil, milliyet bilincine sahip olmayan etnik bireylerce, Rumlar, Bulgarlar ve diğer komşu etnik topluluklarla aynı eksenle değerlendirilmesine karşı çıkarak, hem bu düşünceyi itibarsızlaştırır hem de diğerlerine kıyasla üstünlük söylemini ortaya koyar. Türklerin yayıldığı tarihsel bakımdan köklü, kadim etnik coğrafyadan bahsederek millî varoluşun dayanağı olarak yurt düşüncesini pekiştirir. Bu coğrafi üstünlüğün Wilson prensipleri dolayısıyla hukukî bir üstünlük olduğunu ifade ederken, bunun bazılarınca anlaşılabilmesi ise yine o kimselere yönelik itibarsızlaştırma ve milliyetçilere yönelik bilgilendirme. Devletin varlığının geçici ve sınırlarının değişken olmasına karşılık, milliyet bağının ilâhî temelli bir bağ olması, mezkur etnik coğrafyaya doğru yayılma ülküsüne yönlendirir ve bunu anlayamayan “İstanbullular” a, yani kozmopolitleşmiş ve millî hassasiyetlerini kaybetmiş kimselere işaret edecek şekilde kışkırtmada bulunur. Allah'ın takdir ettiği milliyet bağının insan kuvvetiyle parçalanamayacağını söylemesi de milliyet bağına olan inancı sağlamlaştırmasının yanı sıra Türk kimliğinin parantezine İslâmiyet bağını dâhil eder. Böylelikle milliyetle olan kan bağı ve soy değerleri yüceltilir.

Baştan sona milliyetçilikle yüklü, tasvirlerde, konuşmalarda, göstergelerde her ifadede, her sözcüde ideolojinin yoğun şekilde aktarıldığı “Primo Türk Çocuğu” ve “Primo Türk Çocuğu Nasıl Öldü?” hikâyelerinde, milliyetçi söylem Primo, arkadaşı Orhan ve babası Kenan aracılığıyla Türk milliyetçiliği, millî kimlik farkındalığı olmayan okura tanımlanır gibi aktarılır. Primo ile Orhan'ın karşılaşmasında etnik bağların önemini şöyle belirtilir:

“Mektep arkadaşlarından Orhan'ı yazlık tiyatrunun önünde gördü. Gazete okuyordu, yanında biraz büyücek bir Türk çocuğu daha vardı. Kendisini çağırmişti. Bu bir Türk paşasının oğlu idi. Mektepte bütün arkadaşlarına hükmeder, frerlerden hiç korkmazdı. Acaba niçin çağırıyordu? Yanına gitti. Orhan onun elinden tuttu ve sordu : “Senin baban Türk değil mi?”

Primo kızardı: “Niçin soruyorsun?”

“Soruyorum, neye inkar ediyorsun? Senin baban Türk mühendisi değil mi?”

“Evet...”

“O halde sen de Türk'sün!..” (“Primo Türk Çocuğu”, BH: 384-385.)

Orhan'ın Primo'yu babası Türk olduğu için Türk olarak tanıtmaması, yazarın millî bağların kan yoluyla aktarıldığı düşüncesini ifade etmesine yarar. Primo'nun Orhan tarafından aslını inkâr etmekle suçlanması, millî kimlik bağlarının Türk soylu bireyler tarafından inkâr ediliyor olmasına dolaylı yoldan işaret ederek, yazarın farklı toplum katmanlarından gelen iki çocuk üzerinden basit şekilde millet tanımlamasını yapmasına yardımcı olur. Primo, bir Türk paşasının oğlu olan Orhan aracılığıyla kimliğine dair yeni ve bilmediği bir tanıma ulaşır. Bu vesileyle Ömer Seyfettin, asker kökenli kimselerin millî şuuru temsil eden ve tabana yayan toplumsal tabakayı oluşturduğunu da ifade etmiş olur. Orhan'ın okuldaki arkadaşlarından üstün olması, onlara liderlik etmesi ve siyasî ortam itibarıyla Türk düşmanı kesilen ecnebi çocukların grubundan asla korkmaması, en küçük ölçekte milliyetçilik anlayışının bir çocuğun gözlemine takılan yönleriyle gündelik hayatına yansımalarıdır. Yazar burada Orhan üzerinden, bir Türk'ün çevresindeki diğer etnik unsurlara hâkim ve baskın konumda olmasını, yabancıardan ise korkmamasını beklediğini söylemiş olur. Orhan'ın Primo'ya söylediği şu sözler, yazarın millî aidiyetin korkusuzluk ve liderlikle kurduğu bağa dair düşüncesini “*Korkma, sen Türk'sün!.. Türkler hiçbir vakit, hiçbir yerde, hiçbir şeyden korkmazlar...*” diye dışavurur (“Primo Türk Çocuğu”, BH: 386). Orhan'ın ifadesinde yer alan Türklere dair diğer unsurlar üzerinde varoluşsal hakimiyet hakkını belirten ve geçmişle ilgili gurur dolu ifadeler, Türk milliyetçiliğinin üstünlük söylemini ortaya koyar. Yazar, Türklerin hangi şartlarda olursa olsun, karşılama kim çıkarsa çıkısın korkusuz olması gerektiğini Orhan'ın Primo'ya telkini üzerinden belirtir.

Nasıl ki Primo'yu Türk yapan özellikler, onun babasının Türk olmasından ileri geliyorsa, Ömer Seyfettin'e göre insanı milletin bir ferdi yapan özellikler, tıpkı meyveleri birbirinden ayıran özellikler gibi, soy değerlerle anlaşılabilir:

“Bir cinsten olmayan şeyler cem edilemez. Mesela on kestane, sekiz armut, dokuz elma... Nasıl cem edeceksiniz. Bu mümkün değildir. Ve bu imkânsızlık nasıl riyazi ve bozulmaz bir kaide ise birbirinden tarihleri, ananeleri, meyilleri, müesseseleri, lisanları ve mefkûreleri ayrı milletleri cem edip hepsinden bir millet yapmak da o kadar imkânsızdır. Bu milletleri cem edip “Osmanlı” dersiniz, yanılmış olursunuz.” (“Hürriyet Bayrakları”, BH: 252.)

İnsanlar biyolojik olarak çoğunlukla aynı özelliklere sahip olmalarına rağmen onları bir millete döndüren, yani birbirlerinden ayrı kavimler

hâlinde gruplayan, dillerinin yanı sıra tarih, kültür ve ideal gibi soyut düşünce temelli, ancak bellekte yorumlanabilen özellikleridir. Milliyet bağımlı tanrısal bir bağ olarak gören Ömer Seyfettin, Türk milletini de diğer milletlerden üstün tutarken bahsedilen soyut değerlerin en üzerine tarihî muktedirlik algısını koyar. Yine benzer bir örneği Primo'da görmek mümkündür. Primo bahçedeki serçelerin, kargalardan ve güvercinlerden ayrı şekilde yaşadığını, kuşların sadece kendi türlerinden olan kuşlarla beraber “bir cins, bir millet” (“Primo Türk Çocuğu Nasıl Öldü?”, **BH**: 397) olarak yaşadığını gözlemler. Bu örnekle yazarın etnik bağları diğer milliyet özelliklerine göre üstte tuttuğu açıklanabilir. Aynı zamanda Türklerin millî kimliklerinin yok edilmesine tepki olarak bireylerin Türklüklerini hatırlamaları, asimile olmamaları gerektiğini sezdirir.

Türlklere millî benliklerini hatırlaması için dile getirilen üstünlük söylemi, daha birçok satıhta ima yoluyla belirgin hâle gelir. Primo'dan hareketle inşa söyleminin maksadı daha net ortaya çıkar. Bilinçsiz, kendi ana dilini bilmeyen, bir İtalyan gibi yetiştirilmiş Primo, yüceltilmiş çocuk tipi Orhan vasıtasıyla edindiğı farkındalık sayesinde Türklüğünü, yani etnik kökenini tanır. Önce kendinin ne olduğunu, sonra tarihini öğrenir. Daha sonra arkadaşıyla kolektif bir hareket olarak okunabilecek olan millî protestoya izleyici olarak katılır. Böylece milletiyle bütünleştigi bir ortak tecrübesi de oluşur. Aydınlanan Primo yazarın imgeleminde, istikametini arayan, ruhuna uymayan Batılı değerlerle bocalamış, kendi millî bağlarını tanımayan, tarihini, kültürünü ve diğer ortak bağlarını bilmeyen, milletleşme yarışında henüz çocuk durumunda olan Türk milletini simgeler. Öyle ki Primo, Batılı değerleri ve emperyalizmi temsil eden annesini değil, kalımsal yollarla kendisine soy değerlerini ve milliyet bağımlı bağışlayan babasını tercih eder.

Etnik bağın ve soyun babadan geçmesi sadece Primo örneği ile kısıtlı değildir. “Piç” hikâyesinde Frenk Nihat kendisini asla Türk olarak hissedememiş, kendini Batılı değerlere adanmış bir kimsedir. Türk-İslam toplumuna ait olmaktan tiksinti duymaktadır. Ölmek üzere olan annesinden onun aslında annesinin Fransız Doktor Dubois ile yaşadığı birliktelikten dünyaya geldiğini öğrenir. Yazar, Nihat'ın Türklükten tiksimesini aslında Dubois'in çocuğu olmasına bağlar. Efruz Bey'in ana kişisi olduğu hikâyelerde, bilhassa “Hürriyete Lâyık Bir Kahraman” hikâyesinde Efruz'un aslen Çerkez olduğu vurgusu yapılır. “Fon Sadriştayn'ın Oğlu” hikâyesinde Sadrettin'in Alman karısından olan oğlu ne ana baba tanır ne de milletini bilir bir gençtir. Annesinden para almak için Alman olduğunu, babasına yaranmak içinse Türk olduğunu söyler. Böylelikle ikisini de idare eder. En sonunda Sadrettin'in ve karısının tüm birikimini çalarak ortalıktan kaybolur.

Fakat Sadrettin'in boşandığı karısının savaşta şehit düşmüş bir Türk subayıyla evliliğinden doğan oğlu Orhan milleti adına bir övünç kaynağı ve millî bir kahraman olmuştur. Yazdığı eserlerle toplumu aydınlatarak millî bir hareket başlatmıştır. "Bir Çocuk: Aleko"da Ali, Türk anne-babadan dünyaya geldiği için görünüşte Rumlaşmış gibi görünse de soyunu terk etmez, elindeki bombayı Türklerle savaş hâlinde olan İngiliz cephesinde patlatarak kendini milleti adına feda eder.

I.II. Tarihî Bağlar ve Millî Tarihe Yaklaşım Biçimi: Ömer Seyfettin'in hikâyelerinde tarihe bakış açısının ipuçlarını "Mazi İhya mı Edilir? İade mi?" adlı makalesinde bulabilmemiz mümkündür. Yazar, geçmişin olduğu gibi bütün sosyal, kültürel ve medeni alışkanlıklarla bugüne getirilerek yaşatılmak istenilmesini gerıcilik olarak görür. Ona göre tarihi, geçmişteki kültürel alışkanlıkları aynen tatbik etmek yerine, hatıra olarak yaşatmak milleti ileriye götürecektir köklü bağları oluşturur:

"Mazi, mazidir! Ölülerin yeri nasıl türbeler, mezarlarsa mazinin yeri de müzeler, kütüphaneler, vicdanlardır. Hâlbuki kablettanzimatçılar (yani geri dönenler) bu maziye ihya etmeğe değil, iade etmeğe çalışırlar; fakat daima karşılarında muhafazakârlarla liberalleri, yani Tanzimatçılarla Türkçüleri görürler. (...) milliyetperverler bu maziye yalnızca "ihya etmek" emelini güderler. Maziye iade etmek; onu "fiil" hâlinde yaşatmak; ihya etmek "hatıra" hâlinde yaşatmaktır. Birincisi irtica, ikincisi hamiyettir. Birincisi milletimizi, milliyetimizi mahv... ikincisi ilâ eder!" ("Mazi İhya mı Edilir? İade mi?" BN: 507)

Buradan hareketle Ömer Seyfettin'in hikâyelerinde tarihin, geçmişin ihya edilmesi, yani kültürel, düşünsel ve gelenek bağlamlarında yeniden yorumlanması şeklinde tezahür ettiği söylenebilir. "Niçin Zengin Olmamış?" hikâyesinde geçen şu cümleler, yazarın tarihe yaklaşım biçimini okur açısından daha somut şekilde belirler:

"Dikkat ettim; tarih denilen şey felâket nâkili! Saadetten hiç bahsetmiyor, yahut şöyle üstünkörü geçiyor. En sevinçli, en talihli devirlerin içinde bile bir facia, bir hıyanet, bir acı, bir zehir bulmakta mahir!" ("Niçin Zengin Olmamış?", BH: 900)

Yazarın tarih denince aklına savaşların, kahramanlıkların ve fetihlerin gelmesi, aktüel zamanda yaşanan siyasî çöküşle ilgilidir. Bu sebepten "tarihsiz millet mesuttur" der. Milletlerin kargaşa dönemlerinde, geleceğe dair ümit dayanağı şanlı zaferlerin yazıldığı, olağanüstülüklerle desteklenmiş mitolojik tarihsel çağlardır. Diğer yandan kolektif millet bilinci, etnik

aidiyeti pekiştirmek için geçmişini anımsamayı, onu nesneleştirmeyi ve araç hâline getirmeyi tercih eder. Kahramanların soyundan gelme, onların taşıdığı olağanüstü vasıfları kendinde barındırma, soy ve nesep bakımından kahramanlara yaslanma, tarihi romantik açıdan hatırlama ön planda tutulur. Ancak tarihsel dönemlerde yaşanan çöküşler, çalkantılar veya zayıflama dönemleri görmezden gelinir.

Hikâyelerdeki tarihsel doku irdelendiğinde tarihsel yaklaşımın birbirine geçmiş şekilde iki yönünü tespit etmek mümkündür. Birincisi etno-tarihsel epik yaklaşımdır. Epik yaklaşımın amacı geçmişini ve ataları onurlandırmak, etnik mirasa sahip çıkmak ve geleceğin milliyetçi bireyleri olacak adaylarına bir hayat modeli ve davranışsal ilkeler sunmaktır. Örneğin “Primo Türk Çocuğu” hikâyesinde Orhan, yazarın düşünce evreninde kendi dilini bilmeyen, soy bağlarının getirdiği millî sorumluluktan habersiz ve tamamen bilinçsiz Türk toplumunu temsil eden Primo’ya, soyunun tarihsel bağlarını ve gücünü aktararak millî gurur ve coşkuyu canlandırır, milliyetçiliğin somut koşulların oluşturduğu bilinçle desteklenmiş bir duygulanım hâline geçmesini sağlar:

“Türkler dünyanın en cesur, en asil, en kavî bir milleti idi. Krallar, hükümdarlar, hakanlar, beyler, emirler nesliydi... Asırlarca bütün Asya’ya hâkim olmuşlar, Atilla Avrupa’yı ezmiş, köpek gibi inletmişti. Türkler medeniyet yollarını açmış, her yere kahramanlık, temiz kan, saf ahlâk, teceddüt ve ıstıfa götürmüşlerdi. Dünyanın en büyük hükümetini Cengiz kurmuş, bu büyük Cengiz neslinden ayrılan küçük bir kısım, Şarkî Roma’yı, Bizans İmparatorluğu’nu yıkmış, Anadolu’yu zapt etmiş, oradaki müteferrik Türkleri birleştirerek, ta Viyana’ya kadar gitmişti. Birkaç asır evvel Avrupa’yı terbiye eden bu nesle, Osmanlı Türklerine şimdi umumu birden, bütün Avrupalılar saldırıyorlar, mahvetmek için uğraşıyorlar, fakat muvaffak olamıyorlardı. Şimdi de hepsi onları Afrika’daki müstemlekelerinden çıkarmak istiyorlardı. Ama çıkaramayacaklardı. Türklerin ne kadar kuvvetli olduklarını, ne kadar mağlup olmaz bir kuvvet olduklarını tekrar anlayacaklar ve düşünmeğe başlayacaklardı.” (“Primo Türk Çocuğu”, BH: 385)

Yazarın Orhan aracılığıyla Türklerin diğer milletlere göre güç, cesaret ve asalet bakımından üstünlüğünü ifade ederek başladığı bu sözceleme, Türk tarihine atıfla devam eder. Tarihî Türk kahramanlarının asaletine değinmesi, muhatabın Türk kimliğine tarihsel bağlar aracılığıyla uyum sağlayabilmesini kolaylaştırır. Ataların soyluluk vasfını taşımak için Türk kimliğini benimsemek ve onlara layık hareket etmek gerektiğini bu tanımlama bildirir. Asya’ya hâkim olan Türklerin, Avrupa’yı ezmeleri, “köpek gibi inletme”leri, gittikleri yerlere kahramanlık, yenilikler ve ahlâk götürmeleri hakkındaki

ifadelerinin içeriğindeki aşağılayıcı müktedir söylem, ancak düşmanını sindirmek ve kendinden kültürel bakımdan aşağı toplumlara kendi yüce değerlerini götürmek amacıyla savaşıldığını, Avrupa'nın Türklere önce değerleri bulunmayan alt bir toplum olduğunu ima eder. Türklerin dünyanın diğer bütün kavimlerine göre üstünlüğünü bildiren ifadeler, tarihselliği başka bir boyuta taşır. Atalarla övünme, onlarla gurur duyma, onlar vasıtasıyla kimliğine ve etnik aidiyetine anlam yükleme güdülerini aracılığıyla, tıpkı onların yaptığı gibi üstün ve başarılı olarak, yani ataları gururlandıracak eylemlere girişerek Türklüğü altı doldurulacak bir kavram hâline getirilir. Türklerin yenilmezliği, kuvveti hep tarihsel bağlarla ilişkilendirilir. Bütün düşmanlarını ezen, Avrupa'nın içlerine kadar ilerleyen Türklerin mağlup edilmesi, tarihsel bağların daha kuvvetli şekilde hatırlanmasına neden olur. Türklerin tarihsel üstünlüğü karşısında, Türklere daha aşağı olarak tanımlanan toplulukların galip gelmesinin geçici olduğunu bildirmek için, anımsamalar aracılığıyla ümit duygusunu da tetikler. Müktedir olan Türklerin mağlubiyeti, tarihten beri süregelen hâkimiyet ve üstünlüğün kaderci şekilde kenara bırakılmaması gerektiğini vurgular. Önce etnik bakımdan Türk olduğunu öğrenen Primo, Orhan'ın ifadeleri aracılığıyla diğer etnik topluluklardan daha üstün olduğunu tarihsel özdeşlikler aracılığıyla öğrenir. Orhan bir ideolog gibi tarihsel bağlarla Primo'nun Türklüğünü tanımasını sağlar. Primo, henüz Türkçe bilmediğinden ötürü milletle kuracağı bağ, etnik ve tarihsel olmalıdır. Primo'nun bilgilendirilmesi üzerinden yazarın Türklerin diğer milletlere üstün olduğuna dair söylemi, millî kimlik açısından kuşatıcı ifadelerin bir araya getirilmesiyle tekrar kurgulanır. Bu sefer babası aracılığıyla Primo, tarihsel bakımdan Türklerin silah gücünün siyasî erki nasıl sağladığını ve bunu nasıl kaybettiğini öğrenir:

“Babası tekrar bir ah çekti. “Dinle beni yavrum” diye başladı, “sana Türkiye’yi ve garp Türklerinin hâlini anlatayım. Bizim hükümetimizi tesis eden Ertuğrul ve Osmanoğulları Turan’dan, Horasan’dan, Altındağı’ndan kalkarak Anadolu’ya gitmişler, Anadolu’da ne kadar Türk varsa, Selçukî ve başkaları... hepsini kılıç kuvvetiyle birleştirmişler. Sonra Avrupa’ya geçmişler. Orada Rum, Arnavut, Bulgar, Sırp gibi milletleri esir etmişler. Memleketlerini almışlar. Daha sonra çok kuvvetlenince Suriye ve Arabistan’ı alarak oralarda intizamsızlık felaketlerine nihayet vermişler. Fakat aldıkları yerlerin ahalisini Türkleştiremediklerinden bu büyüklük onların zayıf düşmelerine sebep olmuş. Hani bir bardak limonatanın içine fazla su koyup çoğaltıkça nasıl şekerinin kuvveti azalırsa ve tadı kaçarsa öyle...” (“Primo Türk Çocuğu Nasıl Öldü?”, BH: 395)

Yazarın bilgilendirici söyleminde dağınık etnik gruplar hâlindeki Türklerin silah zoruyla bir araya gelerek Türk milletini bütünleştirmeleri,

Avrupa'yı ele geçirerek oradaki farklı etnik grupları hâkimiyeti altına almasını, aynı şekilde Arapları da topraklarıyla beraber ele geçirmeleri, yani diğer bütün milletlere karşı hâkimiyet ve üstünlük sağlamaları bildirilir. Türklerin yayıldığı toprakların emperyalistlerce işgal edilmesi, Türklerin hâkimiyeti altındaki diğer etnik grupları asimile etmemesinin, Türkleştirmemiş olmasının, Türklerin zayıflayarak azınlık durumuna düşmelerinin dolaylı bir sonucu olarak gösterilir. Buradaki "limonatanın içindeki şeker" benzetmesi, yazarın milliyet konusundaki düşüncelerine de ışık tutan bir ifadedir. Yazarın kastına göre Türkler, limonataya tat veren, onu içilebilir kılan şekerdir; öyleyse diğer milletler ve etnik unsurlar ise su ve diğer maddeleri teşkil ederler. İşte tam bu hususta yazarın bir diğer üstünlük söylemi daha göze çarpar. Diğer bir deyişle bir araya geldiğinde bütünü teşkil eden milliyetleri, anlamlı bir bütün haline getiren de Türk varlığıdır. Hikâyede Primo'nun annesi Grezia'yı ve temsil ettiği değerleri "zayıf, hasta, korkak, miskin garp" ("Primo Türk Çocuğu", BH: 391) ifadesiyle niteleyen yazarın kastı çok belirgindir. Henüz millî aydınlanmasını yaşamış olan bir çocuk olarak söylemde Turan'ı ve onun değerlerini temsil eden Primo, annesi yerine babasını seçmiştir ve bunun sebebi annesinin Türk milletinin düşmanı olan bir milletin ferdi olması, Batı emperyalizmini temsil etmesidir. Grazia, Primo'nun milletiyle olan dil bağı koparmış, kültür olarak tamamen Batılı olarak yetişmesini sağlamıştır. Bu simbolist anlatım, her ne kadar hikâyenin geçtiği ortam ve zaman Türkler açısından kasvetli olsa da şuurlu bireyler sayesinde milletin ayağa kalkacağına dair inancı okura aşılır. Kendini üstün görme ve tarihî arka planın yüklediği zafer çağrışımları, fertler üzerindeki korkuyu kaldırarak mücadele etme azmini kazandırmayı amaçlar. Aynı şekilde "Memlekete Mektup" hikâyesinde yazar, milliyetçilik düşüncesinin içinde umutsuzluğa yer vermez. Milletlerin düşüş zamanları olabileceğini kabul ederek, geçmişteki tecrübelerin ışığında geleceğe yönelik umudu ayakta tutar:

"Biz Türkler tarihte ne kadar felaketler geçirmişiz. Devletimiz hükümdarsız, hükümeteşiz kalmış. Kardeşler birbirine düşman olmuşlar. Fakat nihayet, yine toplanmışız. Yine ölmemişiz. Saadetin de, felaketin de geçici şeyler olduğunu hatırlamak insana biraz teselli veriyor." ("Memlekete Mektup", BH: 931)

Bu noktada yine tarihsel boyuttaki kahramanlara atf yapılır. Hayal edilmiş gerçeklik ve tasarlanmış tarihsellik, millî kimliğin oluşturulmasında hayati önem taşır. Ömer Seyfettin, kahraman/alp tipini tasarlarırken kendi hayal dünyasındaki öğelerden faydalanmıştır, ancak onları tarihsel gerçekliklerden ilham alarak kurguladığı rahatlıkla söylenebilir. "Başını Vermeyen Şehit" hikâyesinde Kuru Kadı, Deli Mehmet ve Deli Hüsrev

kahramanlık yönleriyle öne çıkarlar. Kuru Kadı, millî değerlerin tümünü kendisinde toplayan bir “yüce birey” olarak ortaya çıkar (Şahin 2008: 112). Dindar, ulaşılmaz özelliklere sahip, titiz, sınırlı, adeta deli birisi olarak tanıtılan Kuru Kadı, ruh ve düşünce zeminindeki varlığıyla, ordunun, dolayısıyla görevlisi olduğu devletin değer yargılarını temsil etmektedir. Millî ve manevi varoluşun, zaman olarak Kurban Bayramı, mekân olarak da savaş meydanında anlam kazanması söz konusudur. Kutsal bir günde, tüm milletin zaferler dilediği ordu olduklarına inanmalarından ötürü kazandıkları manevi güç, Kurban Bayramında şehit olarak kendini adama, kendini din adına kurban etme biçiminde metafizik bir dönüşüm geçirir. Günün kutsallığının ve Müslümanlar için değerinin askerlerce idrak edilmesi, beşerî mücadeleye haklılık payı kazandırır ve sonuç kısmında Kuru Kadı'nın şahit olduğu metafizik boyutuyla sadece Kadı tarafından görülebilen, şehidin kendi başını kurtarması, kabrine meleklerin inmesi vb. doğaüstü hadiselerle bu mücadelenin ilahî boyutu kanıtlanmış olur. Nihayetinde Kuru Kadı, Deli Mehmet ve Deli Hüsrev ile başta yazarca yapılan dervişmeşreplik – sofu Müslümanlık karşılaştırmasında tanık olduklarından ve yaşadıklarından ötürü dönüşüme uğrar ve o da yine bir gaza esnasında şehit olana dek diğer dervişler gibi maddi dünyadan soyutlanmış hâlde yaşar. Kuru Kadı'nın bu ilahî boyuttaki dönüşümü, yazarın geniş bir panorama halinde göstermek istediği, dar alanda ise kale içindeki askerlerin ruhsal portresinden hareketle anlattığı millî ve vatansever yansımadır.

Ömer Seyfettin bu hikâyeyi bilindiği üzere Peçevî tarihinde geçen Grişal kadısı menkıbesinden esinlenerek yazmıştır (Göçgün 1984: 811). “Başını Vermeyen Şehit” hikâyesinin bilhassa tarih kitaplarından seçilmesi, sadece tarihsel bir menkıbeyi günün okuruna aktarma arzusu değil, anlatının içerisinde yer alan bazı motiflerin çağdaş milliyetçilik bağlamına göre yeniden yorumlanmasıdır. O yüzden hikâyede “baş vermeme”nin simgesel değeri vardır. Başını vermemek, asla zihnini, düşüncelerini, iradesini “yabancılara” kaptırmamayı temsil eder. Böylelikle Ömer Seyfettin, simgeyi kasıtlı şekilde seçerek kozmopolitizme ve Batılılaşmaya üstü kapalı eleştiri getirir. Veysel Şahin'in deyişiyle başsız kalmak, yok olmak demektir. Sonsuza dek silinmek, tarihe gömülmek, unutulmak anlamındadır. (Şahin 2008: 119)

Yine “Büyücü”deki Doğan Bey, “Pembe İncili Kaftan”daki Muhsin Çelebi ve “Nadan”daki Köse Vezir, yüceltilen özellikleriyle ve kişilikleri itibarıyla birbirlerini andıran kahraman tipini oluşturur. Muhsin Çelebi'den hareket edecek olursak, makam ve mevki arzusunda olmayan, hür iradesiyle hareket eden, devlete itaati esas alan, inançlı ancak mutaassıp olmayan, cesaretli, dünya malına minnet etmeyen, kimseyi makamına göre ayırmayan,

tabasbustan hoşlanmayan ve bu sebeple merdümگیرiz olmuş biridir. Bütün bu özellikleriyle, Ömer Seyfettin'in hikâyelerindeki kahramanların ve Türk kimliğinde yüceltilen yönlerin arketipini oluşturur. Esasen Muhsin Çelebi, özellikleri ve davranışları birbirine uygun bir eski zaman kahramanı olarak, anlatma zamanındaki siyasî ortamda kendi çıkarlarını devletin çıkarlarının önünde tutan bürokrat tipine yönelik bir eleştiridir. Tarihle gerçek anlamda bağlantısını düşündüğümüzde, yazar muhtemelen bu figürü, Sultan I. Ahmed döneminde, Öküz Mehmed Paşa sadrazam iken, tahmini 1615 yılında İran'a elçi olarak gönderilen İncili Mustafa Çavuş'tan etkilenerek yazmıştır. Birçok Osmanlı kroniğinde de geçtiği üzere İncili Mustafa Çavuş, İran Şahı tarafından tutuklanmış ve bu olay iki devletin ordularını karşı karşıya getirmiştir (Sakaoğlu 2015: 198). Ancak hikâyede olayın geçtiği zaman Kanuni dönemidir. Yazar, tıpkı "Başını Vermeyen Şehit"te olduğu gibi, bu vakadan hareketle, millî kimlik inşası amacına hizmet eden yeni bir mit ve tarihsel olgu kurgulayabilmiştir.

Savaş ortamında umutsuzluğu ve karamsarlığı dağıtmak için üstünlük söylemine sıkça başvuran Ömer Seyfettin, bunu yer yer tarihsel bağlara dayanarak yapar. Hikâyeleme zamanında işgale uğramış, azınlık unsurları Batıların destekleriyle isyan etmiş bir ülkede milliyetçilik cereyanını başlatmak ve millî kimliği inşa etmek için Ömer Seyfettin'in kabul ettiği referans değer tarihtir. Tarihî hikâyelerindeki epik unsurları millî idealizmi ümit duygusu yardımıyla ayakta tutma amacıyla kullanır. Bu yüzden kaleme aldığı milliyetçi masal "İhtiyarlıkta mı, Gençlikte mi?"de "büyük Türk soyu" ve milliyet bağı vurgusunu sürdürür. Çok küçük yaşta birbirinden kopan kardeşleri bir araya getiren, tekrar onları birbirlerine bağlayan ve aralarındaki uyumu tesis eden "kan bağı" ve milliyetlerine gönülden bağlılıklarıdır:

"Türklük ve soy sevgisi bu iki kardeşi birbirine o kadar bağlamıştı ki hakikaten ana bir, baba bir kardeş olduklarını bilmedikleri halde ayrı duramıyorlar, ata beraber biniyor, derslerini beraber okuyor, talimlerini beraber yapıyorlardı." ("İhtiyarlıkta mı, Gençlikte mi?", BH: 265.)

Ömer Seyfettin, henüz millet fikrinin ulusal bilinçle özdeşleşmediği tarihsel bir dönemi, romantik bir anımsama gibi Türklük şuuruna sahip insanların bir arada yaşayabildiği, birbirlerini milliyetlerinden ötürü benimseyebildikleri bir ortak bilinç çatısına sahipmiş gibi anlatır. Yazarın, Kara Memiş'e söylediği "Ben Türk'üm oğullar, ben Türk'üm!" ("Forsa", BH: 915) cümlesi, daha sonra anlatıma sevinçten kırk senedir hasret kaldığı millettaşlarını görmekten şaşırıp, aptallaştığı ("Forsa", BH: 917) şeklinde yansır. Kaptan Kara Memiş'in otuz seneyi bulan esaretinin sonunda ilk gördüğü Türk gemisinin gaza için oraya gelen bir Türk gemisi olması,

geminin kaptanının uzun zamandır görmediği oğlu olması, sonra baba-oğulun beraber savaşmak üzere konuşmaları, tarihin romantik yorumunu daha belirgin kılar. Bu hikâyede Ömer Seyfettin hatırlanan tarihi yorumlamak yerine, tasarlanan tarihsel bir dramı kaleme almıştır. Hamasî duyarlılığın ön plana geçtiği Forsa hikâyesi, Ömer Seyfettin'in Vire, Küçük, Teselli, Ferman hikâyelerinde olduğu gibi, üstün özelliklere sahip, savaşçı, itikath, devetine ve milletine sadık, savaşta ölmek için heyecan duyan yüceltilmiş kahramanların bilinç yapıları aracılığıyla, hikâyelerin yayınlanma zamanındaki toplumsal yapıya mesaj verme amacı güder. "Topuz" hikâyesi baştan sona kadar epik ve romantik tarihî hikâyedir. Masalımsı bir üslupla Türklerin hâkimiyet konusunda tavizsiz olduğu ancak sadece bu hususta mesulleri cezalandırarak adaleti tesis ettiği ifade edilerek tarihsel Türk kimliği yüceltilir ve Türk milliyetçiliğinin tarihsel dayanakları bugüne izafe olunur. Tek bir Türk, maiyetiyle birlikte gelmesine rağmen ihtilal yapan Eflâklyı indirir ve mesulleri de cezalandırır. Üstünlük ve hâkimiyetin kabul edilmesini ise üstün olanın elinin öpülmesiyle simgeler.

Tarihî anlatılarda, özellikle bazı tematik mesajların dışındaki tanımlamalarda yazarın ifadeleri yüzeye çıkararak Türklüğü tanımlar. "Vire" hikâyesinde verilmek istenen ana fikirden bağımsız olarak yazar Türk askerinin teslim olmayacağını ifade eder. Yazar, o günün şartlarında karşısına çıkan itaatsiz askerlere karşılık milliyetçilik açısından Türk askerinin kimliğini tarihî bağlamda kolektif hafızaya dâhil etmek üzere vurgulama ihtiyacı duyar:

"Barhan Bey, gülümseyerek, bedenlere çıkan taş merdivene doğru yürüdü. Biliyordu ki Türk askeri çok itaatlidir. Kumandanları ne söylerse hemen yaparlar. Fakat yalnız bir emre karşı itaat göstermezler. O da "teslim emri"dir. Türk ölmeyi teslim olmaya tercih eder..." ("Vire", BH: 536)

İkinci yaklaşım ise millî romantik anımsamadır. Millî romantik anımsama "mazinin ihya edilmesi" amacına matuf şekilde yeniden yorumlanmasıdır. Esasen Ömer Seyfettin'in hikâyelerinde iki yaklaşım iç içe görünür. İkisinde de hamasî taraf oldukça güçlüdür. Millî idealizmin tarihsel arkaplanını açıklama görevini üstlenen yazar, "Kaç Yerinden?" hikâyesinde romantik ve epik yaklaşımı karşı karşıya getirir. Yazarı temsil eden ben-anlatıcı, bugünün değerlerinin geçersizliğini öne sürer ve geçmişi romantik bir duyarlılıkla idealize eder. Ona göre geçmişteki insanlar, toplumsal değerler, düşünsel ve duygusal teamüller çok yücedir ve her şeyden önce bunları sağlayan hayatın gerçek anlamını taşıyan "mefkûre"dir:

“*Mazide bugünkü medeniyetin, maddiyatın söndürdüğü nurlar var*” dedim, “*ulviyet var. Ruh azameti var. Fikir uğrunda fedakârlık var. Doğruluk, sadakat, vefa, fazilet, kerem, şefkat, muhabbet, aşk var. Hayatın hakikî manası olan mefkûre var. Sonra rebabiyet var... Ah şimdi...*” (“Kaç Yerinden”, BH: 515)

Yazar-anlatıcının muhatabı olan doktor bu düşünce tarzına karşı çıkar, yazarın gerçek söyleminin izdüşümü doktorun söylemi hâlinde sözelemeye yansır. Doktor, geçmişin vasıtaları ile bugünün vasıtaları arasında özdeşlik kurarak girdiği konuşmasını manevî kıymetlerin tekamülüne doğru taşır ve geçmişe romantik tarzda yaklaşımı tenkit eder, bugünün değerlerinin de aynı şekilde tekamül ettiğini, dönüştüğünü ifade eder:

“*Çünkü hayalperversin. Hakikati gözün görmez. Mazideki kağrı bugün nasıl otomobil şeklinde ise, sorduğun hararet de ateş şeklindedir. Mazideki ok, bugün mitralyözdür. Mazideki kulübe bugün muhteşem bir âbidedir. Mazideki sal bugün dretnottur. Mazideki masalcının bir kutuya binip memleketten memlekete uçmak hülyası bugün bir hakikattir. İşte tayyareler, işte zeplinler... (...) Eski insanların içtimat muhitleri mahduttu. Aile, kabile, aşiret, nihayet kavim... Zihinlerinin hacmi de içtimaî muhitlerinin sahası derecesinde idi. Yani dardı. Bu dar zihinlerde, ufku genişlememiş dimağlarda, zarurî olarak, faziletler de dardı. Hatta din, ulûhiyet, mukaddes bile pek mahduttu. Medeniyetler dimağların ufuklarını büyümüşü. Fert, mensup olduğu cemiyetin, hatta bütün insanîyetin şuuruyla hissetmeğe, düşünmeğe başlamıştı. Artık faziletler de zihinlerin hacmine uymuş, inanılmaz derecelerde büyümüşü.*” (“Kaç Yerinden”, BH: 515-516)

Doktorun söylemi, yazarın zihin yapısıyla da muvafık bir ifade tarzına sahiptir. Doktor, eski toplulukların gittikçe genişlediğini ve bir kavim haline geldiklerini, önceki dar düşünce yapılarının gelişip, yerine medeniyet bilincinin, yani yazara göre milliyetçiliğin, geldiğini, insanların hem toplumsal hem de zihinsel yapılarının, kalıplarının ve konumlarının değişime uğradığını ve hiçbir şeyin eskiyle aynı veya benzer olabilecek manevî bir yapı dâhilinde kalamayacağını vurgular. Yani eski topluluklar, artık millet olmuş, eskiden at binen kılıç kuşanan gazi, alp, bahadır gibi kahraman kültürleri, bugün mefkûresi ve milliyeti uğruna kendini feda eden modern zaman kahramanlarıyla yer değiştirmiştir. Milliyetçi değerler sisteminin eşliğinde etno-tarihsel epik yaklaşım geçmişi sağlıklı değerlendirmenin ve bugünü şekillendirmenin en bariz çözümü olarak belirlemiştir.

Ömer Seyfettin yer yer epik ve destansı anlatımın içine esatir vurgusu katarak ortak mitleri canlı tutmaya, olmayanları da yerine ikame etmeye gayret eder. Mitler olmazsa milletin dayanacağı tarih yazılı ve kısıtlı

olacaktır. Dolayısıyla diğer milletlere kıyasla üstün görünen bazı yönlerin vurgulanması da mümkün olmayacaktır. Sıradan insanların tarih bilgisini unutaacağı, mitleri ve destansı anekdotları ise yaşatacağını varsayarak olağanüstülük ve millet kültürleri, milliyet bağlarının ortak köken davasını savunmalarını sağlayacaktır. Buna örnek olarak “Teselli” ve “Büyücü” hikâyesindeki Turan vurgusu verilebilir. “Teselli” hikâyesinde geçen “bu ulvî kapının içinde, hatt-ı şerifin hareketinden bahsettiği büyük orduyu ince mızraklarıyla, bayraklarıyla görüyor gibi oldu; bu ordu, mert Turan'ın ortasındaki şımarık İran'a adalet nurları saçacaktı” (“Teselli”, BH: 562-563) cümlesi, Turan'ın tarihsel arka planı olan bir ideal olduğu varsayımını oluşturur. İran, Orta Asya'daki Türklerle Anadolu Türklerinin arasındaki bağı kesen, Turan'ın önünde engel oluşturan düşman bir devlet olarak tasvir edilir. “Pembe İncili Kaftan” hikâyesinde de yine İran'a yönelik şımarık, hadsiz, zalim gibi göndermeler vardır. İran, diğer Osmanlı yazarlarında olduğu gibi Ömer Seyfettin'in de tarihsel düşmandır. Her ne kadar “İhtiyarlıkta mı, Gençlikte mi?” hikâyesinde İran tahtında Türk bir hanedanın oturduğunu masalsı bir kurgu içinde anlatmış olsa da, İran, Turan'a yönelik bir engel teşkil ettiği için yazarın olumsuzlayan bakışını üzerine çeken tarihsel bir düşmandır. Ömer Seyfettin, eğer İran engel olmasaydı Osmanlı Asya'nın içlerine kadar ilerleyerek Turan'ı kurabilecekti, şeklinde açıklanacak bir algıyı taşır. “Büyücü”de ise Selahattin Eyyubî döneminde İslâm ordularında yer alan ve Şam'a her taraftan toplanarak gelen Türklerin çokluğu, tarihsel bakımdan yazarda Turan çağrışımları yapar.

I.III. Din Bağı: Ömer Seyfettin'in hikâyelerinde soy bilincini destekleyen milliyetçi unsur ‘din’dir. Tarihî hikâyelerinde özellikle idealize ettiği tiplerin İslâmiyet'e bağlılığı ve dindarlığı öne çıkarılır. Kahramanlıklar ve savaş meydanlarında gösterilen cesaretin kaynağı olarak Allah'a olan inanç ile desteklenen soy özellikleri gösterilir. “Forsa”da kaptan Kara Memiş mitolojik özellikleriyle kahramanlığı yüceltilen, düşmana esir düşmüş bir Türk denizcisidir. Yazar onu, Türklük bilinciyle yaşayan bir kahraman olarak hayal eder ve özellikle bir Türk denizcisi olarak savaştığını, namını tüm Türk ellerine duyurduğunu belirtir. Onun uzun esaret yıllarında kurtulacağına olan inancını diri tutan ve hayatta kalma azmini arttıran Allah inancıdır:

“Abdest alabiliyor, tam kıblenin karşısına geçiyor, unutmadığı ayetlerle namaz kılıyor, dua edebiliyordu. Bütün ümidi memleketine, Edremit'e kavuşmaktı. Otuz sene içinde hiçbir an ümidini kesmedi. “Öldükten sonra dirileceğime nasıl inanıyorsam, elli yıl esirlikten sonra da memleketime

kavuşacağıma öyle inanırım!” derdi. En şanlı, en meşhur Türk gemicilerindendi. Daha yirmi yaşındayken Tarık Boğazi’ni geçmiş, poyraza doğru haftalarca, aylarca, kenar kıyı görmeden gitmiş, rast geldiği ücra adalardan cizyeler almış, irili ufaklı donanmaları tek başına hafif gemisiyle berbat etmişti. O vakitler Türkeli’nde namı dillere destandı. Padişah bile kendisini saraya çağırılmış, maceralarını dinlemişti. Çünkü Hızır Aleyhisselâm’ın gittiği diyarları dolaşmıştı.” (“Forsa”, BH: 915)

Ömer Seyfettin Türk milletinin fertlerini ‘esaret’ hayatında ayakta tutacak ve bir gün kurtuluşa ulaştıracak olan manevî gücün Allah inancı olduğunu belirterek milliyetçilikte ümitsizliğe yer olamayacağına işaret eder. Din bağının, millî varoluşu ayakta tutacak direnci sağlayacağını Kara Memiş üzerinden aktarır.

Birtakım araştırmacılar tarafından İslamcı yönü olan bir yazar olarak anılmasına rağmen (Mert 2004: 15) Ömer Seyfettin, dinî inançlar konusunda taassuba, bağnazlığa ve körü körüne kendini batıl inançlara kapıran kimseleri mizah aracılığıyla eleştirir. Esasen saf, temiz, kalbî bir Allah inancına denk gelen bir din anlayışını savunur. Din bağını, diğer etnik ve kültürel değerlerden soyutlamamıştır. “Bir Çocuk: Aleko” hikâyesinde Ali, kimsesiz bir Türk çocuğudur. Gelibolu’da bir Rum fırıncının yanında çalışırken, ustasının Anadolu’ya gönderilmesiyle ortada kalır. Köyüne döner ve köyün de boşaltıldığını görür. Malkara’daki akrabalarının yanına gitmek üzere bir kafiye katılır, ancak kafilenin Rum olması sebebiyle kimliğini gizler. Kendini Aleko olarak tanıtır ve ustasından öğrendiği Rumcayla iletişim kurarak Papazın himayesine girer. Papaz ona aralıksız şekilde Rum milliyetçiliği aşılama çalışır. Türklere dair nefret cümleleri sarf eder. Fakat Ali, Rum milliyetçiliği propagandasını, köydeki imamın ifadelerini tekrar zihninde canlandırır ve papazın sözlerini çürüterek akıl yürütme yoluyla kendi kimliğinin farkına varır. Düşünceleri onun Türk milliyetçiliği safına geçmesine sebep olur. Dinî bakımdan tabi olduğu imamın imgesi, onun millî kimliği hususunda zihninin netleşmesine yardımcı olur.

Sonuç

Ömer Seyfettin’in toplumda millî kimliği inşa etme ve milliyetçiliği aşılama gayesi, yüceltilen tiplerin aracılığıyla geniş çerçeveli, kendini Türk sayan herkesçe makul yönleri olan millî bir fert modeli oluşturmak ve karşıt tiplerin söylem ve hareketleri aracılığıyla milleti olumsuz akımlara karşı korumaya çalışmaktır. Fakat Ömer Seyfettin’in bunu katı bir propaganda havasında yapmamaya gayret ettiği de söylenebilir. Hikâyelerindeki vaka çeşitliliği, kurgusal öğeler, kişilerin davranış ve sözcelerine yansıyan

milliyetçi ve milliyetçilik karşıtı ifadeler, onun maksadını bildiri havasından uzaklaştırarak estetik açıdan kabul edilebilir kılar.

Geniş çerçeveli bir şekilde okunduğunda Ömer Seyfettin'in hikâyelerinde belirgin hâle gelen milliyetçi söylem, sadece millî mesajlar içeren, milliyetçi izleğe sahip hikâyelerde değil, sosyal ve mizahi özellik taşıyan, doğrudan yazarın ideolojisine hizmet etmeyen hikâyelerde de ortaya çıkar.

Ziya Gökalp'in de parola hâline getirdiği “dili dilime, dini dinime” şeklindeki millet tanımına özellikle makalelerinde sıkça atıf yapan Ömer Seyfettin'in, hikâyelerinde bu tanımın dışına çıkarak Yeni Lisan ve Genç Kalemler döneminde ısrar ettiği ılımlı milliyetçilik anlayışını, satır aralarında daha katı, ancak kendi içinde değişken unsurlara dayandırdığı görülebilir. Müphem bir eşitlik algısına dayanan millî kimlik tanımını, doğrudan Türk kültürünün tarihsel anlatılarına, kahramanlık mitlerine, savaşçılık imgelerine kutsallık yükleyerek, bu birikimi milliyet bağının esası olarak kabul eder. Kıymeti bilinmeyen bir millî kültürün, millî bağları kuramayacağını ve kültüründen kopuk yaşayan bireylerin, milletin ideolojik ve siyasî varoluşunun karşısında bulunan birtakım siyasî akımlara kapılarak hataya düşeceklerini ima eder. Çeşitli sembollerle ve etno-tarihsel unsurlarla kurgulanmış, Turan çağrışımlarıyla ve askerî başarı kazanma arzusuyla dolu, öte yandan soy bağıyla desteklenmesine rağmen millî hareket tarzını önemseyen bu milliyetçilik anlayışı, etno-sembolcü milliyetçilik kuramının açıklamalarına daha yakın durmaktadır. Öte yandan Ömer Seyfettin, yer yer millî bağları soy bağına, atalar kültürüne ve milliyetin ilahî bir varlık olduğu sonucuna doğrudan bağlayarak özcü milliyetçilik kuramının açıklamasıyla örtüşen bir millet tanımı oluşturur. Bu bakımdan Ömer Seyfettin'in milliyetçilik anlayışının tek ve değişmez olmadığını ve oluşturmak istediği algının tarihsel bağlarla kurduğu ilişki dolayımında ırkçılıkla ters düşen, insanî ölçüleri öne alan ve bütün etnik varoluşları meşru gören bir temele dayandığını tespit etmek mümkündür.

Kaynakça

ALANGU, Tahir (2010). *Ömer Seyfettin: Ülkücü Bir Yazarın Romanı*, İstanbul: YKY.

ARSAL, Sadri Maksudi (1979). *Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları*, İstanbul: Ötüken Yay.

BİLGİN, Nuri (2007). *Kimlik İnşası*, İzmir: Aşına Kitaplar.

CALHOUN, Craig (2007). *Milliyetçilik*, (çev. Bilgen Sütçüoğlu), İstanbul: İstanbul Bilgi Üni. Yay.

ENGİNÜN, İnci (1984). “Ömer Seyfeddin’in Hikâyelerinde Yabancılar”, *Doğumunun 100. Yılında Ömer Seyfeddin*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Yay.,

GELLNER, Ernest (2008). *Uluslar ve Ulusçuluk*, (çev. Büşra Ersanlı-Günay Göksu Özdoğan), İstanbul: Hil Yay.

GÖÇGÜN, Önder (1984). “Ömer Seyfettin’in Hikayelerinde Destani Ruh Unsurları”, *Türk Kültürü*, C. 22, S. 260, Özel Sayı, s. 57-73.

GÖZLER, H. Fethi (1983) “Grijal Kadısı Destanı ve Ömer Seyfettin”, *Millî Kültür*, S. 38, 1983, s. 5-8.

HROCH, Miroslav (2011). *Avrupa’da Milli Uyanış-Toplumsal Koşulların ve Toplulukların Karşılaştırmalı Analizi*, (çev. Ayşe Özdemir) İstanbul: İletişim Yay.

MERT, Necati (2004). *Ömer Seyfettin: İslamcı, Milliyetçi ve Modernist Bir Yazar*, İstanbul: Kaknüs Yay.

Ömer Seyfettin’in Bütün Hikâyeleri, (2009). (hızl. Nâzım Hikmet Polat), İstanbul: YKY.

Ömer Seyfettin’in Bütün Nesirleri, (2016). (hızl. Nâzım Hikmet Polat), Ankara: TDK.

SAKAOĞLU, Necdet (2015). *Bu Mülkün Sultanları*, İstanbul: Alfa Yay.

SMITH, Anthony D. (1994). *Millî Kimlik*, (çev. Bahadır Sina Şener), İstanbul: İletişim Yay.

ŞAHİN, Veysel (2008). “Ömer Seyfettin’in “Başını Vermeyen Şehit” Adlı Öyküsünde Kendilik Bilinci”, *Türk Dili*, C. XCVI, S. 680, s. 111-123.

TOKLUOĞLU Ceylan (2013). “Ziya Gökalp ve Türkçülük”, *Ankara Üni. SBF Dergisi*, C. 68, S. 3, s. 113-139.

VATANDAŞ Celalettin (2010). *Ulusal Kimlik-Türk Ulusçuluğunun Doğuşu*, İstanbul: Açılım Kitap.

ⁱ *Ömer Seyfettin'in Bütün Hikâyeleri*, (2009). (hızl. Nâzım Hikmet Polat), İstanbul: YKY. Esere BH kısaltmasıyla atıf yapılmıştır.

ⁱⁱ *Ömer Seyfettin'in Bütün Nesirleri*, (2016). (hızl. Nâzım Hikmet Polat), Ankara: TDK. Esere BN kısaltmasıyla atıf yapılmıştır. Ömer Seyfettin, bu ifadeyi muhtemelen Ziya Gökalp'ten öğrenmiş ve kendi Türkçülük çizgilerinin sloganı olarak benimsemişti. Keza Gökalp aynı dönemde yazılarını yayımladığı *Yeni Felsefe* mecmuasında da bu ifadeyi sıklıkla kullanıyordu. (Tokluoğlu 2013: 133)

TARİHÎ TÜRK YAZI DİLLERİNDE FİİL ÜZERİNE ULANAN -ÇI EKİ*

Ayşe Beril KARA **

Safiye ÇELEBİ ÇAM***

Öz

Makalede tarihî Türk dilleri üzerine yapılan gramer çalışmaları üzerinde pek durulmayan ancak metinlerde karşımıza çıkan, eklendiği fiile sıfat-fiil anlamı veren -çI eki üzerinde durulacak. Söz konusu ek, ilk önce lisansüstü aşaması, Karahanlı Türkçesi dersinde yapılan metin okumalarında Kutadgu Bilig'in

oķıçı ol erdi bayattın saŋga

sen ötrü köni yolka kirdiŋ toŋga (KB 36)

“Ey yiğit, o sana Tanrı’dan (gönderilmiş) davet eden, peygamber idi. Sen bu yüzden doğru yola girdin.”

beyitindeki oķıçı (< oķı- ‘davet et-’ EDPT :79a) “davet eden” örneği ile karşımıza çıktı. Aynı ek, KB’de kütçi “çoban” ve küdezçi “muhafız, gözcü” örneklerinde de yer alır. Bu örneklerdeki -çI ekinin fiil tabanı üzerine ulanması bizi düşündürdü. Ek üzerine yaptığımız literatür taraması sırasında söz konusu ekin Ali Akar tarafından Türkiye Türkçesi ağzlarında incelendiğini gördük. Bunun üzerine biz de -çI ekinin tarihî Türk dillerindeki varlığını ve metinlerde nasıl geçtiğini inceleyeceğiz.

Anahtar Kelimeler: -çI eki, Sıfat-fiil, Fiilden İsim Yapım Eki -çI.

* Bu makale, VI. Eurasian Conference on Language and Social Science (30 Nisan-1 Mayıs 2019/ Semerkant-Özbekistan)’da sunulan bildirinin genişletilmiş hâlidir.

** Arş. Gör., Ankara Üniversitesi, DTCF, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

e-posta: abkara@ankara.edu.tr

*** Arş. Gör., Ankara Üniversitesi, DTCF, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

e-posta: safiye.derin@gmail.com

**-çI SUFFIX IN THE HISTORICAL WRITTEN
TURKISH LANGUAGES**

Abstract

This paper focuses on -çI Suffix which is not much emphasized in the grammatical studies on the historical Turkish languages but it appears in the texts and gives the verb, to which it attaches, participle function. This aforementioned suffix first appeared with the example of oqıçı (< oqı- ‘davet et-’ EDPT :79a) (invitor) in the couplet,

oqıçı ol erdi bayattın sanğa

sen ötrü köni yolğa kirding toŋa (KB 36)

which means “O valiant, he was the prophet and the invitor (sent) by God. That’s why you took the right path.” during the reading of Kutadgu Bilig in graduate level Karahan Turkish course. The same suffix is found in the examples of kütçi “shepherd” and küdezçi “protector, watchman”. Appending of -çI suffix in these examples to the verb base made us think. During the research on -çI suffix, we saw that this suffix was examined in the dialects of Turkish language by Ali Akar. Thereupon, we will analyze the existence of -çI suffix in historical Turkish languages and how it is used in the texts.

Keywords: -çI suffix, Participle, Deverbal Nominal -çI Suffix

Tarihî Türk dillerine ait metinlerden derlenmiş örneklere dayanarak -çI+ ekinin sıfat-fiil veya fiilden isim türeten ek görevi ile kullanıldığı tespit edildi. Fiile ulanarak ona sıfat veya yeni bir isim anlamı katan bu eke bazı çalışmalarda ya hiç yer verilmemiş ya da bu ek hakkında tam bir kanıya varılmayarak farklı kategorilerde değerlendirilmiş.

Kutadgu Bilig'de üç yerde geçtiği hâlde Ahmet B. Ercilasun'un *Kutadgu Bilig Grameri: Fiil*, Galip Güner'in *Karahanlı Türkçesinde Fiil*, Tuğçe Takoğlu'nun *Kutadgu Bilig'de Sıfat-fiil Kategorisi*, Yasemin Şenel'in *Kutadgu Bilig'de İsim Yapımı* adlı çalışmalarında -çI+ ekine ne sıfat-fiil ne de fiilden isim yapım eki kategorilerinde yer verilmiştir. Ümit Özdemirci'nin *Eski Türkçede Fiiller* adlı doktora çalışmasının partisipler bölümünde de sıfat-fiil eki -çI bulunmamaktadır. Alana dair yaptığımız okumalarda rastladığımız söz konusu ek, anlamlandırma sürecinde bizi bu konu hakkında düşünmeye ve araştırmaya sevk etti.

Şinasi Tekin 1960 yılında tamamladığı doktora çalışması olan *Maytrısimit*'in ek dizininde *sözlemeçi*'yi *+çI* isimden isim yapan ek başlığı altında “?” ile değerlendirmiş ve bu kelimeyi *basutçı, buşıçı, etçi, nomçı, tapıgçı, yagıçı* vs. örnekler ile de eş tutmuştur (1976a: 520). Ancak bu kelimenin metinde *kaçan neñg ezük sözlemeçi men* şekliyle fiil çekiminde kullanıldığını görüyoruz. *Türk Dünyası El Kitabı*'nın ‘Eski Türkçe’ bölümünü yazan Tekin bu yazısında “-çi, son derece az kullanılan bu ekin -DAÇI ile bir ilgisi olduğu düşünülebilir; bilhassa bunun yalnız menfi fiiller ile kullanılması bu düşünceyi kuvvetlendiriyor: -DAÇI'nın menfisi ? : ... *sözlemeçi men* ‘söylemem’ ...” şeklinde fikrini beyan etmiştir. Tekin “?” ile vermiş olduğu kısmı *sözlemeçi men* ‘söylemem’ şeklinde değiştirmiş ve -DAÇI gelecek zaman ekinin menfisi olarak yine soru işareti ile aktarmıştır (1976b: 170).

Bu ekin menşei hakkında ihtiyatla fikir beyan eden Kemal Eraslan ise konuya daha farklı yaklaşmış ve eki “-sıg / -sig gelecek zaman isim-fiil ekinin bir paraleli kabul ettiğimiz -çig / -çig ekiyle ilgili görmekteyiz: -çI / -çi < * -çig / -çig.” şeklinde değerlendirmiş. Olumsuz fiil tabanlarına ulanan -çI ekini de “-maçı / -meçi < -ma -ma +çI / -me -me +çI olabilir.” (2012: 321-22) diyerek isim tabanına gelebileceğini belirtmiştir. Eraslan'ın ihtimal dâhilinde değerlendirdiği bu görüşünün ekin gelişim aşamasına paralellik göstermediği kanaatindeyiz. Çünkü Orhun Türkçesinden itibaren bu ek, fiil tabanlarına ulanarak zaman ve kip fonksiyonlarıyla kullanılmıştır. Orhun Türkçesinde -sıg / -sig gelecek zaman eki kullanımda olduğuna göre aynı dönem içerisinde son sesteki -g / -g sesinin hem düşüp hem de devam etmesi fikri mümkün değildir. Üstelik Eski Uygur Türkçesinde -sıg / -sig eki değişim göstermeden devam etmektedir. Ayrıca olumsuz fiil tabanları üzerine ulanan -çI ekini isimden isim yapan ek kategorisinde değerlendirmesi de görüşünün tutarlı olmadığını gösterir.

-çI+ ekinin ilk izlerine runik harfleri ile yazılmış çeşitli yazıtlarda rastlamaktayız. -çI eki, Talat Tekin tarafından “pek seyrek geçen -çI ekli son biçim eyleminin gelecekte olacağını belirtir. Bu ek daha çok olumsuz eylem gövdelerine eklenir.” (2003:189) şeklinde açıklanırken A. von Gabain'de ise “tek tük gelecek zaman ifade eder görünen -çI'lı fiil şekilleri de bulunur. Bu ekin az bulunuşu ve manasının açık olmayışından dolayı, burada, diğer ağızlarda bir kaç örnek verilmiştir.” (2003: 82) şeklinde açıklama getirilmiştir. Buradan anlaşılacağı üzere söz konusu ekin başlangıçta seyrek kullanılması sebebiyle araştırmacıların çalışmalarında ortak bir kanaate varamadıkları görülmektedir. Runik harfli metinlerde geçen örneklerin bu gramer çalışmalarında nasıl aktarıldığına bakalım: *tāgmā-çi mǎn* (O sağ 2) T. Tekin'de “hücum etmeyeceğim”, Gabain'de “dokunmak

istemiyorum”; *ölmä-çi yitmä-çi sän* (MÇ D 5) T. Tekin’de “ölmeyecek yitmeyeceksin”, Gabain’de “ölmemelisin”; *yarama-çı* (T 23) T. Tekin’de “iyi olmayacak”, Gabain’de “uygun değildir”; *buzagula-çı bolmiş* (IB 41) T. Tekin’de “doğurmak üzere imiş”, Gabain’de “buzağılayacak olmuş” anlamları ile yer alır. (Tekin, 2003: 189, Gabain, 2003: 82)

Bu örneklerden anlaşılacağı üzere ekin hangi zamanı veya kipi belirttiği hususunda ortak bir görüş bulunmasa da bu ekin zaman işlevi ile kullanıldığı aşikârdır.

Yukarıda T. Tekin ve Gabain tarafından zaman işlevi ile değerlendirilmiş olan *ürün esri ingek buzagulaçı bolmiş* örneğindeki -çI ekinin “buzağılayacak olmuş, buzağılamak üzere imiş” anlamlarından ötürü sıfat-fiil kategorisinde değerlendirilmesinin daha uygun olacağı kanaatindeyiz.

Lisansüstü aşamasında Çağatay Türkçesi derslerinde öğrendiğimiz emir 2. şahıs üzerine ulanarak nezaket ifadesi sağlamak için kullanılan bir -çI eki de mevcuttur. Janos Eckmann *Çağatayca El Kitabı*’nda bu konuya şu şekilde açıklama getirmiştir:

Bir kaç yeni Türk şivesinde yaygın olan -çı/-çi eki bazen, emre nezaket tonu vermek için 2. teklik şahsa getirilir:

ëy vâdî-yi Eymen içre koyçı,

it mèn sañga, öz qaşınğda koy-çı

“ey Yemen’deki çoban, ben senin köpeğimin, (beni dâima) karşında (yanında) tut (bulundur)” LM P 93b:14

içmegen bolsañg, Şeybânî

bar-çı ol meyhâneğa

“(eğer henüz) içmediysen, ey Şeybânî, (lütfen) o meyhaneye git” Şeyb. Div. 94b:4 (2003: 113).

Tarihî Türk dili kapsamında değerlendirdiğimizde -çI ekinin zaman ve kip işlevleri ile kullanılmasının yanı sıra sıfat-fiil veya zaman görevini bırakarak fiilden isim yapan ek fonksiyonları da bulunur. Ancak Türkoloji alanında temel gramer çalışmaları olarak adlandırabileceğimiz *Karahanlı Türkçesi Grameri, Old Turkic Word Formation (I-II), A Grammar of Old Turkic* gibi çalışmalarda söz konusu ek ne sıfat-fiil ne de fiilden isim yapım eki kategorisinde ele alınmıştır. Gramerlerde rastlanılmayan -çI sıfat-fiil ekinin tarihî Türk metinlerine dair yapılan fiil ya da fiilimsi odaklı bazı tez çalışmalarında incelendiğini tespit ettik. Sıfat-fiil kapsamında ele alınan

çalışmalar *Orta Türkçede Fiilimsiler* (Bayraktar, 2000), *Dede Korkut Hikayelerinde Sıfat-fiiller ve Zarf-fiiller* (Karaşah, 2006) ve *Memluk Kıpçakçasında Fiilimsiler* (Negiş, 2015) adlı tezlerdir. Ancak Dede Korkut üzerine yapılan doktora çalışmasında araştırmacı, *-çI* ekinin Dede Korkut metninde yer almadığını belirterek eki sıfat-fiil kategorisinde değerlendirmiştir (Karaşah 2006: 92). Adı geçen tezlerle aynı şekilde değerlendirilen bu ek, Ali Akar tarafından “eski bir sıfat-fiil kalıntısı” başlığı ile ele alınıp Türkiye Türkçesi ağzları bu yönüyle incelenmiştir (Akar, 2008).

-çI+ ekinin sıfat-fiil görevi dışında eklendiği fiile yeni bir anlam yükleyerek fiilden isim yapan bir ek konumunda kullanıldığı örnekler de mevcuttur. *Karahanlıca Harezmece Kıpçakça Dersleri*’nde (Argunşah ve Yüksekaya, 2012) ve *Kutadgu Bilig’de Söz Yapımı*’nda (Taş, 2015) fiilden isim yapım eki olarak değerlendirilmiştir. Agop Dilâçar ve Mecdut Mansuroğlu tarafından da ek aynı kategoride ele alınmıştır. Dilâçar *Kutadgu İncelemesi* adlı çalışmasında ve Mansuroğlu *Tarihî Türk Şiveleri*’nin ‘Karahanlıca’ bölümünde bahsi geçen eki *-çI+* fiilden isim yapım eki şeklinde göstermiş, örnek olarak *umduçı** “umucu” (Dilâçar, 1988: 65) (Mansuroğlu, 1998: 147) kelimesini vermişlerdir. Ancak bu örnek bu maddeye uygun değildir. Çünkü kelimenin kökü *um-* fiili olup fiilden isim yapım eki olan *-dl/-dU* eki getirilerek isimleştirilmiş (*ög-di* ‘övgü’, *eg-dü* ‘falçata’, *üdrün-di* ‘seçilmiş, seçkin’ örneklerindeki gibi.) ve bu hâli ile *umdu* kelimesi hem *DLT*’de (Atalay, 2013: 693) hem de *EDPT*’de (Clauson, 1972:157) “istek, arzu, dilek” anlamlarıyla isim olarak kaydedilmiştir. Bu sebeple *umduçı*’daki *+çI* ekini isimden isim yapım eki olarak değerlendirmek gerekir.

Tarihî metinlerden elde ettiğimiz örnekleri fonksiyonları bakımından aşağıda iki grupta inceleyeceğiz. İlk önce *-çI* ekinin sıfat-fiil olarak kullanıldığı örneklerle bir bakalım:

IB 411 *ürün estri ingek buzağulaçı bolmiş* (Tekin 2000: 23) (<*buzagula-* ‘buzagılamak’ *EDPT* 391a) “Ak benekli inek doğurmak üzere imiş.”

KT 36 32a/3 *ıdmadımız seni olar üze küdezçi* (Ata, 2013: 121) (<*ködez-* ‘gözlemek, korumak’ *EDPT* 707a) “Seni onlar üzerine gözetleyen (koruyan kişi olarak) göndermedik.”

* *Kutadgu Bilig*’de *umduçı* olarak geçmesine rağmen Mecdut Mansuroğlu örneği *umdıçı* şeklinde vermiştir.

KB 36 *oķıcı ol erdi bayattın saŋa / sen ötrü köni yolķa kirdiŋ tonĝa* (Arat, 2008: 96) (< *oķı-* ‘davet et-’ *EDPT* 79a) “Ey yiĝit, o sana Tanrı’dan (gönderilmiş) davet eden, peygamber idi. Sen bu yüzden doğru yola girdin.”

KB 1741 *negü tir eŝitgil uķuŝluĝ amul / yoriĝlı tınıĝlı küdezçisi ol* (Arat, 2008:366) “Akıllı, sakın (huylu kişi) ne der, iŝit; yürüyen, canlı (olan her şeyin) gözetenidir.”

TİEM73 60v/1 *kirtgünmäçilär anlar.* (Kök, 2004:56) (< *kirtgün-* ‘inanmak’ *EDPT* 739b) “Onlar inanmayanlardır.”

CC 75a/3 *Éç bolmaçı nemege nek bérdiŋ / munça ulu baha, nek töledin* (< *bol-* ‘olmak’ *EDPT* 331a) “Hiç değmeyecek bir şeye niçin verdin, bunca büyük paha niçin ödedin?” (Argunşah ve Güner, 2015: 395)

İMS 411b/2 *esrük ol turur kim bolmaçı sözler sözler* (Toparlı, 1992: 414) “Sarhoş odur ki olmayacak sözler söyler.”

İMS 3a/7 *ol Tenĝri sığınanlarınıĝ sığınçısı turur* (Toparlı, 1992: 148) (< *sığın-* ‘sığınmak’ *EDPT* 813b) “O Tanrı sığınanların sığınanıdır.”

Ali Akar tarafından “Türk dilinde kullanım sahası ve sıklığı fazla olmayan {-cı} gelecek zaman ve sıfat-fiil ekinin, Türkiye Türkçesinin ağızlarında kalıcı isimler hâlinde kalıplaŝıp yaşaması, dilin hayat tarzı ile olan doĝrusal ilişkisini göstermektedir (Akar, 2008: 6)” şeklinde tespit edilmiş olan fiilden isim yapım eki olarak -çI+ ekinin aslında Türkiye Türkçesi ağızlarında kalıplaŝmadığını, bu durumun tarihî Türk dillerinde sıfat-fiil eki olarak kullanılmasının yanı sıra eklendiĝi fiilleri isme dönüŝtürme gibi bir fonksiyonun da bulunduĝunu ve kalıplaŝtığını görüyoruz.

-çI ekinin sıfat-fiil olarak kullanımının, fiilden isim yapma fonksiyonuna göre daha seyrek olduĝunu görüyoruz. şimdi de -çI ekinin fiilden isim yapım eki olarak kullanıldıĝı örneklere bakalım:

AY 599/10-11 *ol bayagut oĝlı otaçı* (Kaya, 1994: 317) (< *ota-* ‘iyileŝtirmek, tedavi etmek’ *EDPT* 42b) “o asilzâde hekim”

otaçı ‘hekim, doktor’ anlamında KB, KE, ME, SGT gibi pek çok tarihî metinde geçmekle beraber kelimenin bugün için de kullanımı mevcuttur.

İMS 463a/2 *barçası botlaçı tife bolĝay karınları içinde oĝlanları bolĝay* (Toparlı, 1994: 449) (< *botula-* ‘yavrulamak’ *EDPT* 305b) “Hepsi hamile develerdir. Karınlarının içinde yavruları vardır.”

Dş 32A/404 *tapınçılar ikeĝü ŝarada kırı* (Kaljanova, 2005: 103) (< *tapın-* ‘hizmet etmek’ *EDPT* 441b) “İki hizmetçi ŝarada ve Kırı”

KT 27 18a/2-3 *ol kim öğrettiñiz awlağlı it kuşlardın, üterçiler öğretürsiz olarka* (Ata, 2003: 20) (<<èder- ‘takip etmek, kovalamak’ EDPT 67a; iterçi ‘avcı’ EDPT 69b) “eğittiğiniz yırtıcı hayvanlara avcı hayvanlar olmayı öğretirsiniz”

KT 33 42b/3 *seniñ İdiñg kamuğ neñg üze küdezçi ol* (Ata, 2003: 84) “Senin Tanrı’n her şey üzerinde Hafiz’dir.”

KB 1412 *buğun koy sanı ol begi koyçısı / bağırsak kerek koyka koy kütçisi* (< *küç-* ‘beklemek’ EDPT 701a) “Halk koyun gibidir, bey de onun çobanıdır; çoban koyunlara karşı merhametli olmalıdır.” (Arat, 2008: 316-17, akt. Bayraktar, 2000: 80)

KB 2354 *oğuğ beg sözi böke yolçılığ / kür arslan münügli kılıç kamçılığ* (< *kam-* ‘devirmek’ EDPT 625b) “Uyanık beyin askeri bak ejderha kumandasında kahraman arslana binmiş kılıç, kamçılı orduya benzer.” (Ata, 1993: 305)

DLT ve *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*’nde madde başı olarak yer alan *yorçı* sözcüğüne eklenen *-çI+* eki de yukarıda saydığımız fiilden isim yapan ek kategorisinde değerlendirilebilir:

DLT II yorçı ‘usta, kılavuz’ (Atalay, 2013: 802)

UYS yorçı ‘kılavuz, rehber, yol gösterici’ (Caferoğlu, 2015: 302)

KE-L 281/16 birini yorçı kılıp ton ve telfek birip aş ve nān (Çam, 2018: 52) “birisini kılavuz yapıp elbise ve başlık verip.”

Necmettin Hacıeminoğlu ve Cengiz Alyılmaz tarafından *yor* isim tabanı olarak değerlendirilmiştir. Hacıeminoğlu *Karahanlı Türkçesi Grameri*’nde şu şekilde bahsetmiştir:

yol < yo-l “yol” (KB 36) Bu kelime yorı- fiilinin kökü olan yo- fiilinden yapılmıştır. Çünkü, yor-ı fiili yo-r isminden türemiş bir kelimedir. Nitekim “yol” anlamındaki oruk “ince yol, patika” kelimesi de o-r isminden yapılmış or-u- fiilinden türemiştir. Anlaşıyor ki yorı- fiilinin başındaki y- sesi ilâve ses (protez)’tir. Yol ismi fiilin gerçekleşmesini sağlayan vasıta (Hacıeminoğlu, 1996: 23, akt. Alyılmaz, 2013: 37).

Alyılmaz ise “Yorçı Yazıtı” makalesinde bu kelimenin etimolojisini şu şekilde açıklamıştır:

Eski Türkçe Dönemine ait eserlerin önemli bir kısmında yorçı sözcüğünün bünyesinde bulunan */+ÇI/* morfemi (addan ad yapan ek) ile yapılmış (meslek gruplarını ve bu meslek grupları ile ilgili kişilerin adlarını /

lakaplarını karşılayan) pek çok kavram işareti bulunmaktadır (Alyılmaz, 2013: 37).

Cevat Emre'nin mukayeseli gramer çalışmasında *yo-* eylemi hakkındaki yorumu ise diğer iki görüşle *yo-* sözcüğünü fiil tabanı olarak değerlendirmesi yönüyle birleşirken üzerine ulanan /r/'nin fiilden isim yapan bir ek değil fonem olduğunu belirtmesi yönüyle ayrılır:

yo- tabanı hareket kavramı için dilimizde peyda olmuş görünüyor; bu kavram *r foneminin* katılmasıyla beliriyor;

yor- (ve t katılmasıyla) *yort-* (Est. Cafer. Div.) << 1. yürü-, 2. tırıs git >>;

yor + i: 1. *yori-* 2. *yöri-* / *yörü-* 3. *yürü-* +. *yiri-* Az.

yo + gür- : *yügür-* << koşmak >> (Emre, 1949:100)

yori- eylemi hakkında bu zamana kadar çeşitli görüşler sunula gelmiştir. Ancak *yori-* eylemi çekime girdiğinde *yor-* şeklinde orta hece düşmesi ile de karşımıza çıkmaktadır:

KE-L 293/21 *mini ilgeri yörguzmadı* (Çam, 2018: 64)

KE-L 439/16 *ilgeri yörgüzdiler* (Kara, 2018: 71)

KE-L 492/3 *Mîkâ 'îl kıolumdın tutup alıp yördiler* (Kara, 2018: 134)

yorçı kelimesinin meydana gelişi, tanıklamaya çalıştığımız *-çI* ile şu şekilde açıklanabilir: *yori-* fiili üzerine fiilden isim yapan *-çI* ekinin ulanması sonucunda orta hece düşmesi meydana gelmiş ve *yorçı* “rehber, kılavuz, yol gösteren” anlamları ile tarihî metinlerde kullanılmıştır. Aynı ses olayı ve aynı işlevli ek *yülçi* örneğinde de mevcuttur.

Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı'nda da *-çI+* eki fiilden isim yapım eki şeklinde değerlendirilerek *kamçılığ* ve **yülçi* kelimeleri ile örneklendirilmiştir (Taş, 2015: 117). *DLT* de *kam-* ‘döğmek’ (Atalay, 2013: 257) ve *yüli-* ise ‘tırış etmek’ (Atalay, 2013: 824) anlamları ile fiil tabanı olarak kaydedilmiştir. Ayrıca *Karahanlıca Harezmece Kıpçakça Dersleri* adlı çalışmanın Karahanlıca bölümünde *-çI+* eki fiilden isim yapım eki başlığı altında ele alınarak *kamçı* < **kam-* örneğini verilmiştir (Argunşah ve Yüksekaya, 2012: 61). Bu durumda fiillere ulanan *-çI+* eki eylemi isim konuma getirmiştir.

Bugün Türkiye Türkçesi ağızlarında da bu ekin varlığı devam ediyor. Bu konu üzerinde çalışması olan Ali Akar, *balaklacı* “gebe manda”; *bodalacı* “gebe deve”; *buzalacı* “gebe”; *kulunlacı* “gebe hayvan”; *kuzlacı*

“gebe, doğuracak hayvan”; *cıdalacı* “kavga arayan” örneklerini vererek kapsamlı olarak incelemede bulunmuştur.

Her şeyin başladığı noktaya yani KB’de geçen *o kıcı* örneğine tekrar dönecek olursak Arat tarafından dizinde *o kığcı* ile eş tutulduğu dikkati çekecektir. Araştırmacılar bu örnekteki *-çI* ekini iç seste erken dönem /g/ düşmesi olarak değerlendirdikleri için mi yoksa vezin gereği böyle okunmaya uygun gördükleri için mi ek üzerinde pek söz söylemediler bilemiyoruz. Ancak bu noktada aklımıza Marcel Erdal’ın şu sözleri geliyor:

... Yusuf Has Hâcib aruz kalıplarına uymak için hiçbir yerde Türkçesini bozmamaktadır. Zamanı ve muhiti dilinin normal imkânları dâhilinde kelime köklerinin ve eklerin çeşitli şekilleri, gerek tarihî gelişmelerle, gerek muhaverenin resmiliği derecesiyle ilgili olsun zaten mevcuttur; Yusuf ise bu şekillerin vezne ve kafiyeleere uygun olanlarını seçmektedir. ... Nihayet gramer alanında şu sonuca da varabiliyoruz. Gramer kuralları iki türdür: Bir kısmı vezin ve kafiye uğrunda istisna götürebilir; bir başka kısmı ise vezin ve kafiye icabı bile istisna kabul etmez (Erdal, 1985: 94).

İsimden isim yapan *+çI* ekinin vezin ve kafiye uğruna fiil üzerine ulanabilecek bir istisna olmadığı kanaatindeyiz. Buna ek olarak sunduğumuz diğer örnekler de sadece manzum eserlerden seçilmemiş olup mensur eserlerde de bulunuyor.

Fiile ulanan *-çI* ekinin ona yüklenilen iki fonksiyonu göz önünde bulundurulduğunda öncelik sonralık ilişkisi tam tespit edilememektedir. Mesela Uygur Türkçesinde *-çI tapınçı* örneğinin ‘hizmetçi’ anlamıyla isimleştiği görülürken daha sonraki döneme ait olan Karahanlı Türkçesinde ise *kirtgünmeçi* örneğinin ‘inanmayanlar’ anlamında sıfat-fiil fonksiyonu ile görülmesi bizim bu ekin gelişimi konusunda tarihsel bir tasnif yapmamızı engellemektedir. Ancak *-çI+* ekinin Türk dilindeki seyri dikkate alındığında başlangıçta zaman veya kip işlevli olarak görüldüğü daha sonra ise yukarıda verdiğimiz örneklerle binâen sıfat-fiil ve fiilden isim yapım eki olarak kullanıldığı kanıtlandı.

Kısaltmalar

DLT	Divanü Lûgati't-Türk
DŞ	Uygurca Dışastvustık
IB	İrîg Bitig
İMS	İrşadü'l-Mülûk ve's-Selâtîn
KB	Kutadgu Bilig
KE	Rabgûzi Kısasü'l-Enbiya
KE-L	Kısasü'l-Enbiya Leningrad Nüshası
KT	Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi Rylands Nüshası
ME	Mukaddimetü'l-Edeb
SGT	Seyf-i Sarâyî-Gülistan Tercümesi
TİEM	Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi
UYS	Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü

Kaynakça

AKALIN, Mehmet (1988), *Tarihî Türk Şiveleri*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara. AKAR, Ali (2008), "Türkiye Türkçesi Ağzlarında Eski Bir Sıfat-fiil Kalıntısı: {-cl}", *Turkish Studies*, S. 3/3, 2008, s. 1-7.

ALYILMAZ, Cengiz (2013), "Yorçı Yazıtı", *TEKE Dergisi*, S. 2/3, s. 29-46.

ARAT, R. Rahmeti (2008), *Kutadgu Bilig*, Kabalcı yayınevi, İstanbul.

ARGUNŞAH, Mustafa-Gülden SAĞOL (2012), *Karahanlıca Harezme Kıpçakça Dersleri*, Kesit Yayınları, İstanbul.

ATA, Aysu (1993), "Kutadgu Bilig Üzerine Bir Düzeltme Denemesi", *Türkoloji Dergisi*, C. XI, Ankara.

_____ (1997), *Nâsırü'd-dîn bin Burhânü'd-dîn Rabgûzî Kısasü'l-Enbiyâ I* (Giriş-Metin-Tıpkıbasım), TDK Yayınları, Ankara.

_____ (2013), *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası, Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*, TDK Yayınları, Ankara.

ATALAY, Besim (2013), *Divanü Lûgat-it Türk Kâşgarlı Mahmud*, TDK Yayınları, Ankara.

BAYRAKTAR, Nesrin (2000), *Orta Türkçede Fiilimsiler*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

CAFEROĞLU, Ahmet (2015), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara.

CLAUSON, S. Gerard (1972), *An Etymological of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, London.

ÇAM, Safiye Çelebi (2018), *Rabguzi'nin Kısası'l-Enbiya'sı (Leningrad Nüshası/ 279-398) İnceleme-Metin-Dizin*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

DİLÂÇAR, Agop (1988), *Kutadgu Bilig İncelemesi*, TTK Yayınları, Ankara.

ECKMANN, Janos (2003), *Çağatayca El Kitabı* (çev. Günay Karaağaç), Akçağ Yayınları, Ankara.

ERASLAN, Kemal (2012), *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara.

ERDAL, Marcel (1985), “Kutadgu Bilig’de Değişkin Ekler ve Kelimeler”, Beşinci Millerler Arası Türkoloji Kongresi İstanbul, 23 - 28 Eylül 1985, *Tebliğler I. Türk Dili*, C. 1, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.

_____ (1991), *Old Turkic Word Formation (I-II)*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.

_____ (2004) *A Grammar of Old Turkic*, Leiden, Boston.

GABAIN, A. von (2003), *Eski Türkçenin Grameri* (çev. Mehmet Akalın), TDK Yayınları, Ankara.

HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1996), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara.

KALJANOVA, Elmira (2005), *Uygurca Dışavustık (Giriş-Metin-Çeviri-Dizin ve Tıpkıbasım)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

KARA, Ayşe Beril (2018), *Rabguzi'nin Kısası'l-Enbiya'sı (Leningrad Nüshası/398-517) İnceleme-Metin-Dizin*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

KARAMANOĞLU, A. Fehmi (1988), *Seyf-i Sarâyî-Gülistan Tercümesi*, TDK Yayınları, Ankara.

KARAŞAH, Zarife (2006), *Dede Korkut Hikayelerinde Sıfat-fiiller ve Zarf-fiiller*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars.

KAYA, Ceval (1994), *Uygurca Altun Yaruk (Giriş, Metin ve Dizin)*, TDK Yayınları, Ankara.

KÖK, Abdullah (2004), *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TIEM 73 1v-235v/2, Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

MANSUROĞLU, Mecdut (1998) "Karahanlıca", *Tarihî Türk Şiveleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, s. 133-171.

NEGİŞ, Zeynep (2015), *Memluk Kıpçakçasında Fiilimsiler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

TAŞ, İbrahim (2015), *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı*, TDK Yayınları, Ankara.

TEKİN, Şinasi (1976a), *Maytrısimit*, Sevinç Matbaası, Ankara.

_____ (1976b), "Eski Türkçe", *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Arştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, s. 142-192.

TEKİN, Talat (2003), *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:9, İstanbul.

_____ (2013), *Makaleler 1 Altayistik*, TDK Yayınları, Ankara.

TOPARLI, Recep (1992), *İrşadü'l-Mülûk ve's-Selâtîn*, TDK Yayınları, Ankara.

USTA, Zerrin (2012), *Eski Uygur Türkçesinin Sözcük Haznesi*, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu.

YÜCE, Nuri (1988), *Mukaddimetü'l-Edeb (Harizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası)*, TDK Yayınları, Ankara.

EPİSTEMİK KIPLİK İŞARETLEYİCİLERİNİN SÖZ DİZİMSEL ÖZELLİKLERİ: ÖZBEK VE TÜRKİYE TÜRKÇESİ

Melike ÜZÜM*

Öz

Epistemik kiplik, konuşurun önerme hakkındaki inanç, bilgi ve gerçekle ilişkili olarak ürettiği ifadeye kattığı yorumdur. Bu ifadeler olasılık, zorunluluk, inanç, aktarım, söylenti, çıkarım, görüş, sorumluluk yüklenme, tahmin, alıntılama, şüphe, kanıt ve kesinlik vb. anlamlar taşırlar. Epistemik anlam; sözcüksel işaretleyiciler, kiplik tümceler, deyimsele ifadeler vb. yollarla ifadeye yüklenebilir. Bu anlam alanının incelenmesinde semantik ve pragmatik yaklaşımlar önem taşır. Daha önceki çalışmalarda epistemik kiplik kategorisinin alt kategorileri ya da işaretleme yolları üzerinde durulmuş ancak söz dizimsel özellikleri hakkında yeterince çalışılmamıştır. Bu işaretleyicilerin söz dizimsel özellikleri, hem anlambilimsel açıdan hem de dilbilgiselleşme açısından farklı bulgular sunmaktadır. Bu çalışmada, Özbek ve Türkiye Türkçesinde kullanılan epistemik kiplik işaretleyicilerinin söz dizimsel özellikleri belirlenerek anlam bilimsel değeri ve bilgi yapısındaki rolü tartışılacaktır. Çalışma, korpus temelli bir incelemeye dayanır. Eserlerin seçiminde; diyalog içermesi, konuşma diline yakın olması, dilin karakteristik özelliklerini yansıtması, yazılış tarihlerinin aralıklı olması ve farklı üslup özellikleriyle yazılmış olması ölçütleri göz önünde bulundurulmuştur. Ayrıca Türkçe Ulusal Derlemi ve BBC Uzbek'ten de kullanım örnekleri verilmiştir. Çalışmanın amacı; iki Türk dilinden hareketle epistemik kiplik işaretleyicilerinin söz dizimsel özelliklerini ortaya koymak, işaretleyici türüne göre ortaya çıkan kısıtlayıcı etkenleri ve bilginin tümcede kodlanmasında bu işaretleyicilerin rolünü açıklamaktır.

Anahtar Kelimeler: Epistemik Kiplik, Yeni Bilgi, Odak, Söz Dizimi, Özbek Türkçesi, Türkiye Türkçesi.

SYNTACTIC PROPERTIES OF EPISTEMIC MODALITY IN TURKISH AND UZBEK

Abstract

Epistemic modality is the interpretation of a speaker of the factuality of an utterance related to belief, knowledge, and truth about a proposition. These utterances have such meanings as possibility, necessity, belief,

*Dr. Öğr. Üyesi, Başkent Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.
e-posta: melikeuzum@baskent.edu.tr

reporting, hearsay, inference, opinion, obligation, prediction, quotation, doubt, evidence, and certainty. Epistemic meaning can be marked through lexical markers, modal sentences, idiomatic expressions, etc. in a sentence. In the analyzing of this category, semantic and pragmatic approaches are important to analyze in these markers. Previous studies explored sub-categories or different ways of marking of the epistemic modality category, however its syntactic properties have not been studied sufficiently. The syntactical properties of these markers present different findings in terms of both semantics and grammaticalization. In this study, syntactical properties of epistemic modality markers in Uzbek and Turkish will be identified and their role in the Turkish information structure will be discussed. The research is primarily based on the data drawn from the corpora of Uzbek and Turkish written languages. In the design of the corpus, the sampling factors included: excerpts in dialogue form, being close to spoken language, reflecting the characteristic features of the language, origination dates are intermittent, and being written with different stylistic features. In addition, examples from Turkish National Corpus and BBC Uzbek are also included. The purpose of the study is to determine the syntactic properties of epistemic modality markers in two Turkish languages, to explain the limiting factors according to marker types, and the role of these markers in the coding of information.

Keywords: Epistemic Modality, New Information, Focus, Syntax, Uzbek, Turkish.

Giriş

Epistemik kiplik, konuşurun önerme hakkındaki inanç, bilgi ve gerçekle ilişkili olarak ürettiği ifadeye kattığı yorumdur. Dilbilimciler tarafından epistemik kiplik, bir ifadenin içerdiği önermenin olgusallığına yönelik konuşurun kararlılığının, güveninin ya da güven eksikliğinin derecesi olarak tanımlanmaktadır (Bybee vd. 1995: 4; Coates 1995: 55). Sözcelenen ifadedeki olgusallık konuşura göre değişen, yani göreceli bir olgusallıktır (Frawley 1992: 407). Palmer, epistemik ifadeleri açıklarken tipolojik kategori örnekleri olarak değerlendirilebilecek üç çeşit yargı içerdiklerini belirtir: 1. tahmin niteliğinde ihtimal bildiren (speculative), 2. çıkarsamaya dayalı (deductive) ve 3. varsayım (assumptive) (2001: 24-25). Mevcut çalışmalarda epistemik kiplik kategorisinin alt kategorileri ya da işaretleme yolları üzerinde durulmuş ancak söz dizimsel özellikleri hakkında yeterince çalışılmamıştır. Bu işaretleyicilerin söz dizimsel özellikleri, hem anlambilimsel açıdan hem de dilbilgiselleşme açısından farklı bulgular sunmaktadır. Bu eksikliği gidermek amacıyla bu çalışmada, epistemik kiplik işaretleyicilerinin Özbek ve Türkiye Türkçesindeki söz dizimsel özellikleri belirlenerek söz dizimindeki pozisyonunun anlam bilimsel değeri ve bilgi yapısındaki rolü tartışılacaktır. Ayrıca Türkiye Türkçesi söz dizimi çalışmalarında bazı epistemik kiplik işaretleyicilerinin neden “cümle bağlayıcıları” (Korkmaz 2009: 1124-1135), “cümle dışı unsur” (Karaağaç

2009: 196), “pekiştirme tümlecî” (Delice 2007:6, Karahan 2010: 36-38), “yardımcı unsur” (Ertane Baydar 2016) vb. başlıklar altında tartışıldığı ve nasıl değerlendirilmesi gerektiği konusuna da katkı sağlanacaktır.

Epistemik kiplik bildirimlerinin farklı yollarla gerçekleştirilebilmesi ve söz dizimi açısından bir sisteme sahip olması bu tür bir incelemeyi gerektirmiştir. Epistemik anlam taşıyan tümcelerde birbiriyle ilişkili iki yeni bilgi bulunur. Ancak bilgi yapısı, özellikle odak açısından bu bilginin nasıl kodlandığı epistemik anlamın ortaya çıkmasında önemlidir.

Çalışmanın tamamı korpus temelli olarak planlanmıştır. Bu nedenle incelenecek verinin seçimi büyük önem taşır. İncelemede yazılı dil malzemesi ve Türkçe Ulusal Derlemi kullanılacak (Aksan vd. 2012), ihtiyaç duyulduğunda BBC Uzbek’ten de tümceler verilecektir. Eserlerin seçiminde; diyalog içermesi, konuşma diline yakın olması, dilin karakteristik özelliklerini yansıtması, yazılış tarihlerinin aralıklı olması ve farklı üslup özellikleriyle yazılmış olması kriterleri göz önünde bulundurulmuştur.

Araştırmanın odaklandığı sorular şu şekildedir:

- Özbek ve Türkiye Türkçesinde epistemik kiplik hangi yollarla işaretlenir?
- Bu iki dilde epistemik kiplik işaretleyicileri tümcede hangi pozisyonlarda kullanılır?
- Türkçenin bilgi yapısı açısından epistemik kiplik işaretleyicilerinin konumu nasıl değerlendirilebilir?
- Olumsuz yapılarda, epistemik kiplik işaretleyicisi ve olumsuz yapı arasında nasıl bir ilişki vardır?
- Bir belirtecin tümcede epistemik anlam taşıyıp taşımadığını nasıl belirleriz?
- Özbek ve Türkiye Türkçesi arasında epistemik kiplik işaretleyicilerinin söz dizimsel özelliklerinde farklılıklar var mıdır?

Çalışmada epistemik okumaya izin verdikleri ölçüde kanıtsallık işaretleyicilerine de değinilecektir. Kanıtsallık ve epistemik kiplik ilişkisine yönelik farklı yaklaşımlar vardır. Örneğin Palmer (2001), kiplik konusu içinde ele alarak kanıtsallık ve epistemik kipliği önerme kipliği altında verirken, Aikhenvald (2004) kanıtsallığı ayrı bir kategori olarak inceler. Bu çalışmada ayrı kategoriler olarak kabul edilecek ancak örtüştikleri durumlar ele alınacaktır. Bu işaretleyicilerin incelenmesinde Rentzsch’in görüşü benimsenecektir. Rentzsch (2015: 24), kanıtsallık ve epistemik kipliğin farklı anlam alanlarına işaret ettiklerini kabul eder ve zaman zaman zorunlu olmayan pragmatik okuma ya da zorunlu semantik bir bileşen olarak kanıtsallık işaretleyicilerinin epistemik içerik (supplement) taşıyabileceği görüşündedir. Zıddı yönde epistemik unsurlar da ikincil okuma olarak kanıtsallığı çağrıştırabilir.

Yöntem

Bu çalışma; iki aşamadan oluşmaktadır. İlk aşamada belirlenen korpuştan hareketle Özbek ve Türkiye Türkçesindeki epistemik kiplik işaretleyicileri belirlenecektir. Epistemik kiplik işaretleyicilerinin belirlenmesinde Palmer'ın (2001) görüşlerine başvurulacak ve pragmatik yaklaşımla işaretleyicilerin işlevleri bağlam içinde değerlendirilecektir. Kiplik incelemelerinde birçok ifade kapsam açısından epistemik kabul edilebilir. Ancak bu çalışmada dilsel düzeyde ortaya çıkan işaretleyicilere odaklanılacaktır.

Çalışmanın ikinci aşamasında, tespit edilen kiplik işaretleyicilerinin söz dizimsel özellikleri incelenecektir. Bu bölümde Özbek ve Türkiye Türkçesindeki işaretleyiciler karşılaştırmalı yöntemle analiz edilecektir. Tespit edilen epistemik kiplik işaretleyicileri işaretleme türüne göre parantez yapıları, tümcesel belirteçler, yüklemcil sıfatlar, zihinsel durum yüklemeleri, morfolojik işaretleyiciler, biçimbirim ve söz dizimiyle oluşturulan işaretleyiciler ve soru yapılarıyla oluşturulan işaretleyiciler şeklinde sınıflandırılacaktır. İşaretleyicilerin söz dizimsel olarak karşılaştırılmasında Türkçenin Özne-Nesne-Yüklem dizilimi temel alınacaktır. Sözcüksel işaretleyicilerin incelenmesinde Farsçadan kopyalanan sözcüksel işaretleyicilerin varlığı ve işaretleyicilerin kullanımında Farsçanın etkisinin olup olmadığı iki dilde de sorgulanacaktır. Ayrıca söz diziminin rolünü ortaya çıkarabilmek amacıyla işaretleyicinin farklı pozisyonlarda anlamsal ya da kullanımsal değerinin değişip değişmediği test edilecektir. Son olarak korpusta tespit edildiği kadarıyla olumsuzlukla epistemik değer kazanan işaretleyicilerin durumu değerlendirilecektir.

Korpusun incelenmesinde sık sık Türkçe Ulusal Derlemi'ne başvurularak Özbek Türkçesindeki işaretleyicinin Türkiye Türkçesindeki karşılığı sorgulanacak ve çalışmada elde edilen çıkarımların sağlaması yapılacaktır.

İncelemelerde işaretleyicilerin skala değerlerine değinilecek ancak çalışmadaki incelenen işaretleyiciler için bir skala oluşturulmayacaktır. Bu konuda Rentzsch'in (2015: 244) çalışmasında oluşturduğu skaladan ve Lyons'm (1977: 800) görüşlerinden faydalanılacaktır.

Veri

İncelenecek veriler, Özbek ve Türkiye Türkçesinin modern döneminden seçilmiştir. Çağatay Türkçesinin devamı olarak kabul edilen Özbek edebiyatından Abdulla Qodiriy: *Mehrobdan Chayon* (MÇ, 1923; 248 s.), Oybek: *Bolalik Xotiralarim* (B, 1963; 273 s.), ve Mamatqul Xazratqulov: *Eshiklar ochiq* (EA, 1995; 197 s.) adlı eserleri taranacaktır. Bu eserler; Özbek Türkçesinin dil özelliklerini yansıtmakla birlikte idiyolekt ve üslup açısından da Özbek edebiyatı için önem taşır. Ayrıca eserlerin seçilmesinde dilin değişim ve gelişim sürecini görebilmek için yazılış tarihleri göz önünde bulundurulmuştur. Örneklerin yetersiz olması durumunda BBC Uzbek haber metinlerine başvurulacaktır.

Türk edebiyatından ise ilk köy romanı ve o dönemdeki halkın dilini yansıtan Nabizade Nazım'ın *Karabibik* (K, 1890; 297 s.), Türkiye'nin doğusundaki kırsal kesimin dilini kullanan Osman Şahin'in *Kırmızı Yel* (KY, 1971; 91 s.), Osmanlı aydınlarının dilini kullanan Ahmet Hamdi Tanpınar'ın *Abdullah Efendi'nin Rüyalari* (AER, 1941: 157 s.), Sait Faik Abasıyanık'ın *Mahalle Kahvesi* (MK, 1950; 144 s.) adlı kitapları ve Murathan Mungan'ın *Taziye* (T, 1982; 64 s.) adlı oyunu incelenecektir. Ayrıca Türkiye Türkçesinin 1990 ve 2013 yıllarını kapsayan birçok metin türünün bir araya getirildiği Türkçe Ulusal Derlemi'nden (TUD, Aksan vd. 2012) yararlanılacaktır.

Alan Yazını

Epistemik kiplik işaretleyen sözcüksel işaretleyiciler, sadece bir sözcüğü niteleyen belirteçlerden farklı anlam alanına sahiptir. Tarz belirteci bir unsura yönelikken tümcesel belirteçler ya da epistemik değer taşıyan belirteçler tümcenin tamamına yöneliktir. Ancak belirteçleri kendi içinde kesin sınırlarla ikiye ayıramayız. Belirteçlerin tarz belirteci (manner adverb) ve tümcesel belirteç (epistemic, sentetial) işlevleri dilin aynı döneminde var olabilir (Traugott 1989: 46). Söz dizimi açısından da farklılık gösteren epistemik kiplik bildiren belirteçler genelde tümcenin başında ya da sonunda kullanılırken, tarz belirteçleri nitelediği sözcüğe yakın konumlanır. Rentzsch kiplik belirteçlerin prototipik olarak epistemik kavramları işaretlediğini ama bazen olay kipliği (event modality) de işaretleyebildiklerini belirtir (bk. Ruhi vd. 1997). Diğer kiplik türleri çalışmanın kapsamı dışındadır. Ayrıca Rentzsch, Türkçede birçok epistemik kiplik işaretleyicisinin kopyalama olduğuna dikkat çeker; *belki* (Farsça) ve *muhtemelen* (Arapça), *her* (Farsça)+ *xāl* (Arapça) + *de* (Türkçe bulunma hali eki), *bol*+ -(y)Ay+ *ki(m)*¹ (2012: 475-476). Benzer işaretleyiciler Özbek Türkçesinde de görülür.

Modern ve tarihi Türk dillerinde epistemik kiplik işaretleyicilerinin kullanımına değinen ya da eser incelemesine dayanan odaklı çalışmalar vardır. Ancak bu çalışmalarda Öz Özcan'ın (2004: 2255) da dikkat çektiği gibi epistemik kiplik işaretleyicilerinin² söz dizimindeki pozisyonu ve tümceye kattığı anlam açısından rolü incelenmemiştir. Dilbiliminde de epistemik kiplik işaretleyicileri söz dizimi açısından çok az çalışmada ele alınmıştır (Jenkins 1972, Abraham 1999, Nuyts 2000, Drubig 2001).

Nuyts (2000) epistemik kiplik işaretleyicilerine odaklanan çalışmasında söz dizimsel özellikleri belirlemede Hollandaca ve Almancadaki kullanımları ele alır. Çalışmada epistemik kiplik işaretleyicilerinin tümce başında, tümce içinde, tümce sonunda kullanımlarını inceleyerek belirteçlerin Hollandaca ve Almancada İngilizceden daha özgür (free) bir kullanım sergilediklerini belirtir. Ancak tümce başında, içi ya da sonundaki

¹ Dede Korkut hikayelerinde isteme (hopefully) ve epistemik (maybe) anlam alanlarına işaret etmektedir (Rentzsch 2012: 455). Bugün *ola ki* olarak devam eden yapı varsayımsal ifadeler için kullanılmaktadır: "Ola ki sen mezun oldun ve iş buldun".

² Öz Özcan "modal sözler" terimini kullanır, "konuşanın fikir ve tavrını bildiren yapılar" olarak değerlendirir.

kullanımlar işaretleyiciye göre değişiklik gösterir. Örneğin belirteçler ve tümce içi zihinsel yüklemelerin (parenthetical mental state predicates) kullanımının tümce başı hariç benzer olduğu görüşündedir. Çünkü bu yapılar tümcede odaklı değildir (Nuyts 2000: 110-111). Nuyts'un tümleyici bulduran yapılarla ilgili çıkarımı Farsçadan yoğun olarak etkilenmiş Türkçeyi yakından ilgilendirmektedir. Epistemik zihinsel yüklemelerin İngilizcede *that* ile ana/üst tümce pozisyonunu oluşturarak, *that* yapısı dilbilgiselleşmiş ve bu yapılar serbestlik kazanmıştır (2000: 117). Türkçenin tarihi dönemlerinde de aynı durum görülür: *sanurvan kim...* yapısından gelişen *sanurum* önermelere gelerek epistemik bildirimde bulunan bağımsız bir yapıya dönüşmüştür.

İngilizcede ve Almancada kullanılan *must*, *müssen* gibi kiplik yapılar diğer epistemik kiplik işaretleyicileri gibi yer değiştiremez ve fiilin bir parçası olarak görev alır (Nuyts 2000: 120). Benzer şekilde Türkçedeki karşılıkları olan *-mAII* vb. bağımlı biçimbirimler tümcede yüklemde fiille birlikte kullanılarak aynı yapısal durumu gösterir.

Öz Özcan (2004, 2009), Özbek Türkçesindeki sözcüksel kiplik işaretleyicileri modal sözler olarak inceler. İşaretleyicilerin Özbek ve Türkiye Türkçesindeki ortaklık ve farklılıklarını ayrı başlıklar altında verir. Çalışmasında ele aldığı işaretleyicilerin tümcenin başında, sonunda ya da her pozisyonda kullanıldığına değinir. Ancak işaretleyicilerinin olgusallık değerlerinin farklılığı, birlikte kullanılabilme koşulları ve söz dizimsel olarak farklı pozisyonlarda yer alabilmeleriyle ilgili görüş bildirmez. Olgusallık ve olasılık işaretleyicilerine odaklanan bu çalışmada bir epistemik skala oluşturulmaması nedeniyle Öz Özcan "Özbek ve Türkiye Türkçesinde modal sözler genellikle birbirinin yerine kullanılabilen yapılardır" çıkarımında bulunmuş, konuşurun farklı derecelerde olgusallığa yakınlık işaretleyebileceğini göz ardı etmiştir.

Nuyts (2000: 124) epistemik işaretleyicilerin farklı pozisyonlarda kullanımını önermeden yüksek pozisyona taşıma eğilimi olarak değerlendirir. Önce tümceye eklenmiş bir parça şeklinde kullanılan işaretleyici daha sonra tamamlayıcı olarak görev alır. Örneğin *may* kiplik işaretleyicisi *maybe* şeklinde kalıplaşır ve önermeyle iç içeyken tümceyi tamamlayıcı bir özellik kazanır. Türk dilleri için düşünüldüğünde epistemik kiplik işaretleyen bağımlı biçimbirimler yüklemde yer almak zorundadır. Ancak bu durumda önermeyle iç içe geçmiş bir durumdadır. İnceleme kısmında görüleceği gibi örneğin *-sA gerek* yapısı (*b)ol-* eylemiyle kalıplaşarak bağımsızlaşma eğilimi gösterir. Bu şekilde önermeden ayrılır, bağımsız bir özellik gösterir. Bu eğilimlerle ilgili açıklamalar inceleme bölümünde ayrıntılı olarak verilecektir.

Bilgi Yapısı

Türkçede bilgi yapısının söz dizimiyle kodlandığı genel kabul görürken odaklanmanın söz dizimsel mi sesbilimsel olarak mı yoksa her ikisinin kullanımıyla mı alıcıya iletildiğiyle ilgili farklı görüşler vardır. İşsever, Türkçede odaklanmanın hem vurgu hem de söz dizimsel olarak yapılabildiği

görüşündedir (2000: 164-166). İşsevere göre odaklama eylem önu pozisyona taşıma yoluyla ya da bulunduğu konumda unsura yüklenebilir. Bu çalışmada sese dayalı ölçütler kapsam dışında bırakıldığı için bilgi yapısıyla ilgi söz dizimsel bulgulardan yararlanılacaktır.

Bilgi yapısı farklı şekillerde ele alınmaktadır; temel-odak, konu-yorum vb. Bu kavramlar kısaca şu şekilde tanımlanabilir: *Temel* (ground) ve *odak* (focus) ayrımında, temel konuşur ve alıcı arasında varsayılan ortak bilgiyi, odak ise yeni bilgiyi içerir (bk. İşsever 2000: 46-47); *konu* (tema) ve *yorum* (rema) ayrımında ise, konu tümcede bağlantı kurar, ne üzerinde konuşulduğunu gösterirken yorum tümcenin tamamlayıcısı, yeni bilgi içeren bölümünü oluşturur. Tümcede konunun genel olarak başta yer aldığı görüşü yaygın olsa da tümcede herhangi bir ad öbeğinin konu olabileceği görüşü de vardır (Aksan 2002: 14-18). Verilen ayrımlarda, yeni bilgi odak ve yorum kısmında yer alır.

İşsever; Türkçenin bilgi yapısının *konu*, *odak* ve *ekleni* bileşenlerinden oluştuğunu belirtir. Bu çalışmada İşsever'in bilgi yapısı bileşenleri temel alınacak; yeni bilgiyi içeren odaklı bilginin (focal information) pozisyonu açısından epistemik kiplik işaretleyicilerinin durumu değerlendirilecektir.

Odağın taşıdığı yeni yani odaklı bilgi; pragmatik açıdan alıcının bilgi durumu ve konuşur açısından ifadedeki en önemli bilgi olarak tanımlanır (Nuyts 2000: 104). Tümcede bu bilginin konumuyla ilgili de farklı görüşler vardır. Erguvanlı (1984) tarafından Türkçede odak pozisyonunun eylem öncesi pozisyon olduğu söylenirken Göksel ve Özsoy (1998) çalışmalarında bu görüşü göz önünde bulundurarak eylem öncesi her pozisyonda yer alabileceği ve belirli bir alanı kapsadığı görüşünü ortaya koyarlar. Bu odak alanının belirlenmesinde sadece vurgu rol alır. Çünkü odak yapısının vurgulanması beklenir. İki odaklı yapı aynı ifadede yer aldığına ise bazı kısıtlamalar vardır. Göksel ve Özsoy soru ifadelerinde tümce odağının (sola dallanan bir dizilime göre) soru zamirinden önce gelebileceğini belirtir, yani soru zamiri+odak dizilimi dilbilgisel değildir. Hatta odak yüklem hemen yanında konumlanırsa bile bu kuralın geçerli olduğu görüşündedirler: *Ne zaman OKUL-A gid-ecek-sin? OKUL-A ne zaman gideceksin? Eğer birden fazla soru zamiri varsa en soldaki vurguyu yönetir: *Kim KİM-İ seviyor-muş, KİM kim-i sev-iyor-muş? Bu şekilde odak alanı oluşturulur ve bu alan odak yapısıyla soru zamirini kapsar. İşsever, bir tümcede iki odak bulunamayacağı görüşündedir. Ancak bir tümce odağı oluşturabilir (İşsever 2000: 49).

Odaklı yapıların eylem sonrası pozisyonda yer alamayacağı kabul edilir (Göksel ve Özsoy 1998). Eylem öncesi pozisyonu açıklarken İşsever (2000: 117); s-odak "sunucu odak" (söz dizimsel strateji) ve k-odak "karşıtsal odak" (ezgisel strateji) ayrımı yapar. Eylem de dahil olmak üzere öncesindeki alan s-odak alanını oluşturur ve k-odak bu alanda herhangi bir pozisyonda yer alabilir. Ancak s-odağın pozisyonu eylem öncesi ve eylem üzeriyle sınırlıdır. Odağı oluşturmada konuşur iki yol seçebilir; söz dizimsel ve ezgisel. Söz dizimsel yolla odak konumuna taşır ya da odak vurgusunu

unsurun üzerine taşıyarak yerinde odaklı hale getirir. Tümcede s-odak, odak yansımasına izin verirken ve bu yansıma sağa doğrudur, k odak dar odak okuması alır (2000: 165, 178).

Çalışmalara bakıldığında genel olarak odak yapısının eylemin önünde yer aldığı fakat vurgunun odak yapısının eylemin önünde farklı pozisyonlarda kullanımında etkili olduğu görülür. Sözcüksel epistemik kiplik işaretleyicileriyle ilgili dört durumdan söz edilebilir:

- 1) Epistemik kiplik işaretleyicilerinin, eylemden sonra kullanımında odaktan uzaklaştırıldığı,
- 2) Farklı pozisyonlarda yer alabildiği için genelde odak vurgusu taşıdığı ya da odak tümcesi oluşturduğu,
- 3) Tümceden bağımsız kendi ezgileme sistemine sahip olduğu,
- 4) Ezgileme sistemiyle işaretleyicinin farklı bir kategorinin kapsamına girdiği.

Bilgi yapısı açısından bu işaretleyiciler tümcenin bir parçasıdır ancak epistemik kiplik işaretleyicisi önermedeki bilgiyle birlikte yeni bir bilgi sunar. Türkçede bilgi yapısı incelemelerinde epistemik kipliğin tümceye ayrı bir bilgi eklediği konusuna değinilmemiştir. İncelemede, önermedeki bilgiye yönelik epistemik kiplik işaretleyicilerinin nasıl kodlandığı üzerinde durulacaktır.

İnceleme

Epistemik kiplik işaretleyicileri kısaca tümcede konuşurun olgusalığa yönelik yaklaşımını bildirir. Bu nedenle tümcede iki yeni bilgidен söz edilebilir: 1. Önermenin içerdiği bilgi, 2. Önermedeki bilgiye yönelik epistemik kiplik işaretleyicisinin taşıdığı bilgi. Bu bilgilerin kodlanmasında konuşur farklı işaretleyiciler tercih edebilir ve bunları söz dizimsel olarak farklı pozisyonlarda kullanabilir. Ancak konuşurun tercih ettiği işaretleyici türüne göre söz diziminde kısıtlayıcı durumlar vardır. İşaretleyici türüne ve önermenin (konu ve odak) oluşturulma içeriğine göre belirlenen bu kısıtlayıcı durumlar örneklerle açıklanacaktır.

Bu başlık altında işaretleyiciler parantez yapıları, tümcesel belirteçler, yüklemcil sıfatlar, zihinsel durum yüklemeleri, morfolojik, morfosentaktik ve soru yapısıyla oluşturulan işaretleyiciler olarak yedi alt başlıkta değerlendirilecektir. Aşağıda tablo içerisinde verilen işaretleyiciler korpusa göre artırılabilir. Ancak bu çalışmanın asıl amacını söz dizim özellikleri oluşturduğu için belirlenen işaretleyicilerle sınırlandırılacaktır.

Sınıflandırılan işaretleyiciler kullanımsal olarak belirli koşulları gerektirmektedir. Örneğin *benze-* zihinsel durum yüklemi (*O*) *gideceğe benze-* ve (*O*) *annesine benze-* kullanımlarında ilkinde epistemik bildirimde bulunurken, diğerinde kanıtsallık bildiriminde bulunur. Bu iki kategori farklı şekillerde ilişkilendirilerek değerlendirilir. Birinci ifadenin epistemik okumasında da kanıtsallık vardır, ancak ikincil durumdadır. Çoğu durumda

hangi kategorinin birincil olduğunu belirlemek zordur. Konuşur bu ifade – *AcAk*'ın belirsizlik bildirimiyle,³ *benze-* eylemini kullanarak bir kanıttan hareket ettiğini ancak yargısından emin olmadığını alıcıya sezdirir. İkinci kullanımda ise epistemik bir okuma yapılamaz, sadece kanıt söz konusudur. Tablonun basit ve anlaşılır olması için işaretleyicilerin tümcede hangi koşulları gerektiği gösterilmemiştir. Bu durumlara işaretleyicilerin açıklanmasında yer verilecektir. İfadelerde birden fazla işaretleyici bulunduğu hepsi gösterilmiş, ancak açıklamada bir işaretleyiciye odaklanılmıştır.

İşaretleyicilerin skala değerleriyle ilgili yorumlarda Rentzsch'in (2015: 244) oluşturduğu skala temel alınmıştır. Rentzsch, Türkçe verilerden hareketle olumlu ve olumsuz kullanımların yer aldığı bir skala tasarlamıştır. Skalada 1'e yaklaştıkça olgusallık değeri artarken, 0'a yaklaştıkça düşmektedir. 0 dahil sonrası ise olgusal dünyadaki yanlışlığı ispatlanmış durumları gösterir. Başka bir yaklaşımla kesinlik-ımkansızlık aralığında 1 noktası epistemik olarak zorunlu, 0 noktası ise epistemik olarak imkânsız şeklinde düşünülebilir (Lyons: 1977: 800). Çalışmada, olumsuzluk işaretleyicisiyle kullanılan epistemik kiplik işaretleyicilerinin açıklamasında skalaya ihtiyaç duyulmuştur. Olumsuzlukla kullanılan işaretleyiciler 0 yönünde değerlendirilmiştir.

İncelemede kanıtsallık işaretleyicilerine de yer verilmiş, ancak bunların ikincil olarak epistemik anlam taşıdığı görüşü kabul edilmiştir. Bazı kullanımlarda ise işaretleyicinin kanıtsallıktan epistemik kipliğe geliştiği tespit edilmiş, bunlar kanıtsallık ve epistemik kiplik ilişkisi açısından açıklanmıştır.

Bir belirtecin epistemik değer taşıdığı şu ölçütlere göre belirlenmiştir:

- tümceden atıldığında olgusal bir bildirim ortaya çıkması;
- deontik kiplikten gelişenler ve zihinsel durum yüklemeleri hariç üzerine bağımlı biçimbirim almaması;
- ifadenin öznelliğini artırarak olgusalıktan uzaklaştırması;
- tümcenin tek bir unsurunu nitelememesi, tamamını kapsamı altına alması,
- ifadede önerme bulunması.

³ *Benze-* somuttan soyuta gelişim göstermiş ve öznelleşmiştir. Birçok bağlamda, farklı yapılarla kullanılabilir. Tek şart öncesinde önermenin bulunmasıdır.

	Prantez Yapıları	Tümcesel Belirteçler	Yüklemcil sıfatlar	Zihinsel Durum Yüklemeleri	Morfolojik	Morfosentaktik	Soru
Türkiye Türkçesi	sanırım, belli ki, kim bilir, kim ola ki, muhakkak ki, şüphesiz ki, yanılmıyorsam	bence, belki, kesinlikle, hakikaten, şüphesiz, gerçekten, herhalde	elbette, (de),	mümkün, kesin, imkansız, belli, kati	bil-, şüphelen-, benze-	-Abilir -AcAk -mAlI -(I/A)r -mIş -mIşDIr -DXr	olsa gerek olması gerek kim ola ki, hangi+ (I/A)r, mI, olmasın
Özbek Türkçesi	xata qilmasam, nazarimda	albatta, tabiiy, balki, darhakikat, shekilli, aniq, har holda, chamasi, shaksiz, ehtimol, chog'i, qat'iy	mumkin, aniq, noma'lum, qat'iy	oxsha-, bil-, şübha qil-	-mIsh, -dir, -gandir, - yotgandir, -a, emish, -ar,	bo'lsa kerak , bo'lish kerak	-mikan, -mikin, ekan bolmasın, eylem +mA+sA+I. kişi iyelik +mi

Epistemik kiplik işaretleyicilerinin bulunduğu tümcelerde iki yeni bilgi vardır: epistemik yaklaşım + önermenin taşıdığı bilgi. Nuyts bu bilgilerin ikisinin de ayrı değer taşıdığı ve bu iki bilginin birbiriyle yarışmadığı görüşündedir. Ayrıca Nuyts (2000: 123-124) sıfatlar dışında epistemik kiplik işaretleyicilerinin odak alanında bulunmasının özel durumları gerektiğini belirtir. Çünkü olgu durumunun (state of affairs) epistemik değerlendirmesi söylem bağlamında ifade edilir. Odaksıl bilgiyi olgu durumu içerir. Epistemik niteleme onun yanında yer alır.

Aşağıda incelenen yapılarda görüleceği gibi konuşur tek bir bilgiyi verme amacı taşımaz, her iki bilgiyi de kodlayarak bir anlam alanı oluşturur.

1. Parantez Yapıları

Parantez yapıları, tipik olarak tümcede niteleyici, ek bilgi ya da yorum içeren yapılar işlev görürler. Tümcede her pozisyonda bulunabilirler. Bu yapılar çizgisel olarak verilen ifade dizisinde gösterilir ancak yapısal olarak bağımsızdır. Sözeleme sırasında ezgisel akışı kesintiye uğrattıkları, tonlamada ara verdirdikleri ve buldukları tümcenin ezgisel özelliklerinden farklı özelliklere sahip oldukları görüşleri vardır (Dehé ve Kavalova 2007: 1-24). Söz dizimsel olarak, parantez kullanımları doğası gereği çok gevşek unsurlardır (loose elements) (Nuyts 2000: 110). Ancak tümcedeki pozisyonları belirli ölçütlere göre kısıtlanabilir.

Bu başlık altında tümce yapısından gelişerek bağımsızlaşan ve epistemik kiplik işaretleyicisi olarak kullanılan yapılar incelenecektir. Parantez yapıları; ana tümce ya da yan tümce yapısından gelişmiş olması (örneğin ki'li tümce yapısı ya da koşul ifadeleri) ve şahıs çekimi bulundurması nedeniyle diğer işaretleyicilerden ayrılmıştır. Belirlenen yapılar, söz dizimsel olarak pozisyon belirleyici bir işaretleyici bulundurmazlar. Ancak belirli pozisyonlarda kullanıma eğilimlerinin olduğu görülür. Bu durum, geliştikleri yapıyla ilişkilendirilmiştir.

Öncelikle Tükçenin genel söz dizimi açısından bakıldığında bu yapıların yüklem sonrası kullanılıp kullanılmaması durumu ele alınmalıdır. Genel olarak epistemik kiplik işaretleyicileri tümcenin tamamını etkilediği için her pozisyonda yer alabileceği düşünülse de söz diziminin belirli kurallarına uymak ve kendi sistemini oluşturmak zorunda olduğu örnekler üzerinden gösterilecektir.

1. *Xato qilmasam, janoblari mirzo Envarning ustozlari bolsalar kerak?* “Yanılmıyorsam Kâtip Enver hazretlerinin üstatları olmalısınız?” (MÇ 1974: 21)

2. **Agar xato qilmasam, mazotda ishlaydigan elektr stantsiyasi ishlab chiqargan elektrdan 17 baravar qimmat bo'ladi.** “Eğer yanılmıyorsam, Mazotla işletilen elektrik şantiyesi, üretilen elektrikten 17 kat daha pahalıya mal olacak.” (BBC Uzbek 2016)

Özbek Türkçesinde *xato qilmasam*, Türkiye Türkçesinde *yanılmıyorsam* şeklinde ortak olarak görülen bu kullanım, yapısal olarak tümceye katılmamasına rağmen anlamsal olarak yeni bilgi işaretler (bk. Güneş 2014). *Yanul-* eyleminin koşul ve birinci şahıs çekimiyle kalıplaşması sonucu oluşmuş yapı, konuşurun önermeye yönelik şüphesini bildirir. MÇ'den alınan birinci örnekte önermenin başında yer alır. Gazete haberinden alınan ikinci örnekte de başta kullanılarak *agar* ile birlikte epistemik bildirimde bulunur. Özbek Türkçesinde “agar” ile kullanımına sık rastlanır ve “Agar men xato qilmasam...” kullanımı da görülür. Bu kullanıma karşılık Türkiye Türkçesinde “(eğer) hata yapmıyorsam/yapmazsam” düşünülemez, çünkü bu koşul tümcesi gerçek anlamını korur ve “yanılmıyorsam” gibi kalıplaşmış bir epistemik kiplik işaretleyicisi değildir.

Özbek Türkçesinde *agar* ve *-sa* bağımlı biçimbirimi koşul yan tümcesi yapısını Türkiye Türkçesine göre daha çok korur ve geliştiği yapının korunuyor olması konuşuru tümce başında kullanılmaya yönelir. Ancak Türkiye Türkçesinde kullanımı nispeten daha devingendir. *

Örnek 1 ve 2'den “(agar) xato qilmasam” kullanımlarını kaldırdığımızda örnek 1'de epistemik anlam korunur. Çünkü önerme iki farklı değerle işaretlenmiştir. Bu ifade, konuşurun neden iki epistemik kiplik işaretleyicisi kullandığı sorulabilir. Baştaki işaretleyiciyi attığımızda olgusallık değeri daha yüksek bir yargıyla karşılaşırız. Çünkü *bolsa gerek* yapısı epistemik zorunluluk bildiren bir işaretleyicidir, bu nedenle olgusallık değeri daha yüksektir. Örnek 2'de de benzer durum görülür. “Bo'ladi” kullanımı sadece geleceğin belirsizliğinden, varsayımsal olmasından kaynaklanan bir olasılık değeri taşır, hatta Palmer (2001) geleceğe yönelen bu kullanımları epistemik kiplik işaretleyicisi olarak vermez. Ancak başta kullanılan işaretleyiciyle konuşur yargısının bir tahmin, olası bir durum olduğunu belirterek olgusallık değerini düşürür ve yargısıyla arasındaki bağı güçlendirir.

* Eski Anadolu Türkçesinde de Özbek Türkçesindeki gibi *bolayki, belkim, bayık, lā-cirem* vb. sözcüksel işaretleyiciler tümce içinde görülmez (bk. Üzümlü 2017b, Kamacı Gencer 2018).

3. *Adı Askerin Türküsü'ydü yanılmıyorsam.* (TUD, İzler ve Gölgeleler 2005)
4. *Adı, yanılmıyorsam, Kesme Çorba'ydı.* (TUD, Cumhuriyet 2002)

Türkiye Türkçesinde “eğer” kullanımı sık görülmemekle birlikte “yanılmıyorsam” öncesinde veya sonrasında yer alabilir. Örnek 3 ve 4’te görüldüğü gibi adlaşmış yapıların arasında kullanılmaz, ancak farklı pozisyonlarda bulunabilir. Her iki ifadede yeni bilgi “Adı”ndan sonra gelir. Epistemik kiplik işaretleyicisi de her iki pozisyonda bu yeni bilgiyle ilişki halindedir.

Yüklem sonrası kullanımları Erguvanlı Taylan (1984: 47) yapısal olarak ikiye ayırır: emir yapıları ve söz diziminin işaretlendiği düz tümceler. Epistemik bildirimler düz tümceler içinde değerlendirilebilir. Erdal (1999) ise bu sınıflandırmayı geliştirerek; yüklemi öne taşımaya güdüleyen durumları şu şekilde sıralar ve tümce tiplerini belirler: soru (evet-hayır soru tümceleri), duygusal ifadeler (emir-rica söylemleri, konuşurun güdülendiği ya da yakın zamanda gerçekleşecek ve şahit olunamayacak durumlar, duygusal dışavurum vb.)^{*}, ikonik kullanımlar (örn. gelelim asıl konuya). Ayrıca Erguvanlı Taylan (1984: 44) yüklem sonrası gelen unsurların asla vurgulanmadığını belirtir. Erdal, Erguvanlı Taylan’ın yüklem sonrası kullanımların vurgusuz olması görüşünün istek, emir vb. kullanımlarıyla uyumlu olduğunu belirtir. Emir bildirimini için kullanılan bu yapıların başta bulunması konuşurun seçimidir. Yüklem başa alınması ve diğer unsurların devamında gelmesini Erdal (1999: 77-78), konu ve odak pozisyonundan çıkarma olarak değerlendirir. Ancak bu değerlendirmeler önermenin bilgi yapısı sınırlarında düşünülebilir. Epistemik bildirimlerde yüklem sonrası kullanım odaktan uzaklaştırma olarak değerlendirilemez. Bu konuyla ilgili Kornfilt’in (1987: 636, 1997: 206-208), görüşleri de değerlendirilebilir. Kornfilt, yüklem sonrası kullanımların çoğunun bir sebebi olduğunu belirterek iki gerekçe sunar. Bunlar; “sonradan akla gelen düşünce” (afterthought) ve konuşurun, bağlamdan yola çıkarak alıcının zaten bildiği bilgi olarak düşünmesidir. İkinci durumda konuşur, alıcının zaten yüklem sonrası gelen bilgiyi paylaştığını varsayar. Bu bilgi konuşmanın arkaplanında vardır. Kornfilt bu iki gerekçesinin durak ile ayrıldığını belirtir; örneğin yüklem sonrası kullanımda bağlamda belirli olan kılıcı, durak ile eylemden ayrılmaz. Bu durumda sonradan akla gelen düşüncenin durak ile ayrılması beklenir. Tümceye ait bir unsurun (nesne, tümleç vb.) yüklemden sonra kullanımıyla epistemik kiplik işaretleyicilerinin yüklem sonrası

^{*} Erdal duygusal dışavurum ifadelerinde genel olarak yüklem başa alındığını örneklerle açıklar; *Kurtarın bu adamdan beni!* vb. (1999: 67-69).

kullanımının ayrı incelenmesi daha uygun görünmektedir. Çünkü diğer unsurlar tümcede bağlamdan hareketle tamamlanabilir, ilişkilendirilebilir. Epistemik anlam ise önermenin tamamını kapsar ve tümcenin herhangi bir unsurunun niteleyicisi değildir. Bu nedenle Kornfilt'in bu gerekçelerine epistemik bildirim ya da konuşurun yargısının olgusalıya yönelik yaklaşımını işaretlemesi eklenebilir. Tümcenin tamamını kapsayan bir unsur olduğu için başta ve sonda kullanımı anlam belirsizliğini önler. Hatta yargıdan sonra yer alması herhangi bir unsuru nitelemediğini, tümcenin tamamını kapsadığını göstermek için daha uygun görünmektedir. Aslında yapısal olarak önerme+ epistemik kiplik işaretleyicisi dizilimi görülür. Örneğin "Annem eve gitmiş *olabilir*" tümcesi kurallı ve yüklem sonrası bir unsur kullanılmamış kabul edilirken "Annem eve gitmiş *sanırım/bence*" tümcesi farklı değerlendirilmektedir. Burada işaretleyici seçimi farklılık gösterir. Bu durum da işaretleyicilerin skala değerleriyle ilişkilendirilebilir. Diğer örnekler üzerinde bu konu tekrar ele alınacaktır.

Örnek 4'te işaretleyici odak alanında ve yükleme yakın bir konumda yer alır. Parantez yapısı olması nedeniyle iki virgül arasında verilerek tümce içine yerleştirilmiştir. Tümcede "adının Kesme Çorba olması" durumunu niteler. Konuşma dilinde bu tür tümce içi kullanımlarda virgül tonlamasıyla (comma intonation)* anlam belirsizliği giderilebilir (bk. Güneş 2014; Potts 2005). Parantez yapılarının tonlamasıyla ilgili; katıldıkları tümcenin ezgi düzeninde kesintiler oluşturduğu ve tonlama açısından da izole olduğu görüşüne ek olarak, bütün parantez yapılarının tümceden izole olmadığı görüşü de vardır (Güneş 2014: 278-279). Bu kullanımda epistemik kiplik işaretleyicisi ve yeni bilgi dizilimi görüldüğü için anlam belirsizliği yoktur.

5. *Yanılmıyorsam, 1975'li yıllarda kıyıların korunması için bir kararname çıkarılmıştı.* (TUD, Gönülden Gönüle Trabzon 2001)
6. *Bu kırk yıllık serüveninizdeki sinematografinizde 186 film var, yanılmıyorsam!* (TUD, Türkan Şoray ile Yüzyüze 2000)

Önermelerin oluşumuna göre bağlamın yeterli olmadığı durumlarda anlam belirsizliği ortaya çıkabilir. Önermede konuşurun konu ve eklenti olarak verdiği unsurlar varsayımsal kabule dayandığı için alıcı yeni bilgiyi ayırt edemeyebilir. Örnek 5 ve 6'yı karşılaştırmalı olarak incelemek için ikisinden de işaretleyici atıldığında olgusal olarak değerlendirilebilecek ifadeler ortaya çıkar. Ancak örnek 5'te virgül atıldığında konuşurun şüphe bildirimiminin 1975'le mi yoksa ifadenin tamamıyla mı ilgili olduğu

* Potts (2005: 151) parantez yapılarının kullanımında virgül tonlamasının onların en önemli özelliği olduğunu belirtir (aktaran Güneş 2014: 280).

belirsizleşir. Tümce içinde de benzer durum görülür: örneğin “...yanılmıyorsam kıyıların korunması için...” Ancak başta kullanılmı tümcenin tamamını kapsadığını göstermek açısından daha uygun görünmektedir. Bunun için konuşma dilinde virgül tonlaması, yazı dilinde ise virgül kullanılabilir: “1975’li yıllarda kıyıların korunması için bir kararname çıkarılmıştı diye biliyorum ama bilgimden emin değilim”. Sonda yer aldığı ise örnek 6’da görüldüğü gibi bulunduğu pozisyon nedeniyle virgül olmasa da anlam belirsizliğinden söz edilemez. Alıcı, konuşurun verdiği bilgi konusunda şüphe duyduğu bildirimini alır.

7. **Şüphesiz ki** hakikatte bu gördüklerinin hiçbirisi vâki değildi; bütün bunları can sıkıntısından kendisi icat etmişti. (AER 2018: 20)

8. İnsanlık tarihi, **şüphesiz ki**, binlerce dostluğa tanıklık edebilecektir. (TUD, Sistemin Ahtapotlaşması 1997)

Örnek 7 ve 8’de “şüphesiz ki” farklı pozisyonlarda kullanılmıştır. Örnek 7’deki ifade *ki*’li tümce yapılarına benzer bir dizilim gösterirken örnek 8’de işaretleyici önermenin içinde konumlanır ve konuşurun insanlık tarihi hakkındaki düşüncesi gelir. Bu kullanım epistemik kiplik işaretleyicilerinin iki tarafına da etki edebilme özelliğinden dolayı mümkündür. Ancak burada *ki*’nin kullanımı dikkat çekicidir. Eski Anadolu Türkçesinde (EAT) de tümce başında *illā kim*’in “mutlaka, kesinlikle vb.” anlamlarda epistemik bildirim için kullanıldığı görülür (Üzüm 2017b: 137-138). *Belli ki*, *elbette ki*, *illa ki* vb. işaretleyicilerinde de görülür. Bu kullanımlarda *belli ki* diğerlerinde ayrılır.

9. **Belli ki** bir patlama olacaktı edebiyat dünyasında. (TUD, Kahramanlar Hep Erkek)

Belli sözcüğü epistemik bildirim için kullanıldığında sadece önermenin sonunda yer alabilmektedir. Başta ve önermenin içinde yer alabilmesi için *ki*’ye ihtiyacı vardır. Yani önermenin başında ve içinde *belli ki*, önermenin sonunda *belli* şeklinde kullanılabilir. Bu durumda; *ki*’li tümce yapılarına zıt bir şekilde *belli+ tümleyici ki*’den sonra konuşurun yargısı gelmektedir. Sonuç olarak *ki*’nin artık tümleyici olarak kullanılmadığı yeni bir işlev alanına geliştiği söylenebilir. Ancak bu yeni işlev alanına gelişmesinde tümleyici olarak kullanımında kendinden sonra bir tümcenin gelebilmesi özelliği vardır. Bu kullanımlara Tulum (1978: 4), *ki*’nin işlevlerinde de değinir ve “İnan ki yalan söylemiyorum ya da Yalan söylemiyorum ki” ile örneklendirir. Bu kullanımları “eş bir takım sözlerde kuvvetlendirici” olarak tanımlar. Diğer bir kullanım alanı olarak da “kendisiyle aynı manada veya fonksiyonda başka edatların bünyesine girmiştir” maddesini verir, *bel-ki*, *meger- ki* vb. kullanımlarıyla

örneklendirir. Bu iki işlev alanı bugünkü yaygın kullanımları da açıklar niteliktedir.

10. *Nazarimda, noo'rin savol berdim chog'i. Og'ir botdimi... Feruza:*
“Nima desam ekan? To'g'ri tushunarmikan?” “Bence (sanırım),
yersiz bir soru sordum, görünüşe göre. Üzdüm mü? Feruza: -Ne
desem ki? Doğru anlar mı ki? ” (EA 1995: 12)

Örnek 10 bağlam içinde verildiği için diğer tümcelerde de epistemik kiplik işaretleyicileri bulunmaktadır. *Ekan* ve *-mikan* kullanımı soru yapıları içinde değerlendirilecektir. Bu örnekte *nazarimda* kullanımı değerlendirilecektir. İfadede epistemik kiplik işaretleyicisi “nazarimda” ve kanıtsallık işaretleyicisi olarak *chog'i* kullanılmıştır. İlk olarak tümce başında kullanılan *nazarimda*'nın “bakmak”la ilişkili bir anlam alanından öznelşerek “bana göre, bence vb.” anlamlara geliştiği görülür. Birisi en başta diğeri en sonda yer alır. Konuşur bir kanıttan hareketle yargıda bulunduğunu ve ifadesine yaklaşımını ayrı sözcüksel işaretleyiciler kullanarak işaretler. Özbek Türkçesinde *shekilli* ve *chog'i* kanıtsallık işaretleyicilerinin sonda yer aldığı görülür. Hiyerarşik açıdan kanıtsallığın epistemik kipliği kapsadığı söylenebilir; *Eve gidebilirmiş*. Ancak kesin bir yargı için daha ayrıntılı bir incelemeyle birbirlerini kapsama durumları incelenmelidir.

2. Tümcesel Belirteçler

Türkçede sözcüksel kiplik işaretleyicilerinin anlaşılması için öncelikle tümcesel (sentential, higher) ve tarz (manner, lower*) belirteci ayrımının yapılması gerekmektedir. Bu ayrım bu işaretleyicileri belirlemede yardımcı olurken söz dizimi açısından da farklı değerlendirilmelerinin gerekliliğini ortaya koyar. Belirteçler Türkçede, tarz belirteci ya da niteleme ve durum belirteçleri ayrımlarıyla ele alınır (Aksan vd. 1983: 111; Korkmaz 2009: 499-517) ancak bu çalışmada tümcesel belirteç terimi tümceyi niteleyen (bence, sanırım, belki vb.), tarz belirteci terimi (azlık çokluk, derece vb.) ise kendinden sonraki unsuru niteleyen belirteçler için kullanılmaktadır. Belirteçlerin pragmatik yaklaşımla incelenmesi gerektiğine dikkat çeken Turan (1998: 302) kısaca belirteçlerin işlevlerini sıralar ve “cümleleri açıklar” şeklinde tümcesel belirtecin varlığına dikkat çeker. Turan çalışmasında, bitimli bir tümceyle *galiba*, bitimsiz bir tümce örneğiyle de *mutlaka* örneğini verir. Epistemik kiplik açısından bu işaretleyiciler sözcüksel kiplik işaretleyicileri başlığı altında ele alınabilir, ancak bu

* Cinque (1999) belirteçlerin kullanım pozisyonlarını kapsam alanlarını incelerken higher (sentence) ve lower (pre-VP) şeklinde ayırır.

çalışmada söz dizimi açısından değerlendirildiği için Nuyts'un (2000) çalışması temel alınarak söz dizimindeki kullanımlarına göre bir sınıflandırma yapılmıştır.

Özbek Türkçesindeki tümcesel belirteçlerle ilgili Öz Özcan'ın çalışması önem taşımaktadır. Öz Özcan sözcüksel kiplik işaretleyicilerini ele alarak ünlemlere benzetir. Bundan dolayı bu yapıların tümcenin tamamıyla ilgili olduğu ve söz dizimsel açıdan bağlı olmadığı görüşünü açıklar (2004: 2254). Öz Özcan konuşmada sözcüksel işaretleyicilerin durak ile yazıda ise *belki* ve *şekilli* sözcükleri hariç virgülle ayrıldığına belirtir. Türkiye Türkçesinde virgülün bu amaçla kullanılmadığına da dikkat çeker.

Parantez yapılar ve tümcesel belirteçler, tümcede aynı role ve dilbilgisel ilişkiye sahiptirler. Bunlar tümcede örneklerde görüleceği gibi farklı pozisyonlarda bulunabilirler (bk. Dehé ve Kavalova, 2007:9). Kendinden sonraki unsuru niteleyen belirteçler yani tarz belirteçleri ise pozisyon açısından sınırlı bir alana sahiptir. Bu tür belirteçlerin sınırlı pozisyonda kullanımıyla ilgili Güneş (2014: 289) *bence* ve *yanılmıyorsam* üzerine odaklandığı çalışmasında el aldığı yapıların parantez yapılar olduğunu ispatlamak amacıyla testler uygulamış, tümcede sınırlı pozisyonda kullanıldıklarını örneklerle açıklamıştır. Ayrıca Güneş seçtiği örneklem üzerinde tümcede kullanımlarında vurgu ve tonlamayı laboratuvar ortamında ölçerek güvenilir veriler sunmuştur. Bu çalışmada vurgu ve tonlamayla ilgili alan yazınındaki görüşlere başvurulmuş, inceleme yapılmamıştır. Aşağıda epistemik anlama sahip ancak kendinden sonraki unsuru niteleyen işaretleyiciler ve tümcesel olanlar örnekler üzerinden açıklanacaktır.

11. *Taxminan o'n besh- yigirma pillapoya tushgach, to'xtadi.*
"Tahminen on beş, yirmi adım inince, durdu." (1995: 3)

Örnekte belirteç, sadece kendinden sonra gelen sıfatı kapsamı altına almaktadır, tümcenin tamamına doğrudan etki etmez. Anlamsal açıdan epistemik içeriği bulunan belirteç kullanımda sıfatı niteleme görevi üstlenmiştir. Rentzsch (2015: 19) bu tür kullanımları da epistemik kiplik içinde değerlendirir. Bu tür kullanımları da göz önünde bulundurarak epistemik kipliğin isimleri (*muhtemel katil*), sıfatları (*muhtemelen tek kız arkadaşı*) ve tümcenin tamamını etkilemek için kullanılabileceğini belirtir. Bu çalışmada tümcesel belirteçler üzerinde durulacaktır.

12. *Katien önceden planlanmış bir şey yoktu.* (TUD, Ben Böyle Veda Etmeliyim 2008)

Arapça *kaṭ'iyen*'nin kopyalanmasıyla Özbek ve Türkiye Türkçesinde görülen sözcük Türkiye Türkçesinde* sadece olumsuz ifadelerde kullanılırken Özbek Türkçesinde olumlu tümcelerde kullanılır. İncelenen korpus kapsamında Özbek Türkçesinde olumsuz tümcede kullanımına rastlanmamıştır. Her iki Türk dilinde de genellikle yükleme yakın bir pozisyonda (odak konumu) yer alarak kendinden sonraki unsuru nitelemek için kullanılmıştır: (...) *qat'iy xulosa qildi* “kesin bir sonuca vardı” vb. Bu kullanımlar genel olarak *qat'iy* \cong *kati* “kesin” ve *qat'iyen* \cong *katiyen* “kesinlikle” şeklinde aktarılabilir.

13. *Sizga arz qilgan kishi balki bilib so'zlagandir...* “Size söyleyen kişi belki bilerek söylemiştir” (MÇ, 1974: 37)

Özbek Türkçesinde genel olarak epistemik kiplik işaretleyicileri başta ve sonda bulunurken *balki* tümce içinde görülür. Bu tümcede bulunduğu yeni bilgi yani odak ve konu arasındadır. “Sizga arz qilgan kishi” tümcenin konusuyken “bilib” odağı oluşturur. Çünkü konuşur ve alıcı “söyleyen kişi” hakkında bilgi sahibidir. Yeni bilgi konuşurun bu kişi hakkındaki yorumudur. Konuşurun tümcenin yeni bilgi veren kısmında şüphe duyması ve tümcede bu konuma yerleştirmesi beklenen bir durumdur. Ancak bu tümcede yüklemde morfolojik olarak da işaretlenmiştir. Burada iki işaretleyiciyle konuşur skalada –*gandir* ile olgusalığa yakın bir ifadeyi *balki* ile olgusalıktan uzaklaştırmıştır. Burada *balki* ve *bilib* yeni bilgi parçalarıdır. Söz dizimsel olarak *bilib* odak pozisyonunda yer alırken, “size söyleyen kişi nasıl söyledi?” sorusuna “bilerek” cevabı eksik kalmakta “belki bilerek” cevabı uygun görünmektedir. Bu nedenle “belki”nin odak yansımından etkilendiği söylenebilir (bk. İşsever 2000: 125).

14. *Gördüğü şey haddizatında belki çok basitti, fakat bu sarhoşluk gecesinde birdenbire ona korkunç ve imkânsız göründü.* (AER, 2018: 14)

Örnek 13 ve 14'te tümcesel belirteç ve tarz belirteci sıralaması görülür. Görüldüğü gibi tarz belirteci nitelediği unsura yakın konumda yer alır ve tümcesel belirteç aralarına giremez. Örnek 12 ve 13'te epistemik kiplik işaretleyicisi yüklemden sonra gelebilirken tarz belirteci nitelediği sözcükten sonra gelmez.

15. *Ehtimol Xolmat bilan ham shu yerga kelgandir. Unga ham shirin bo'salar berib, ahdu paymon qilgandir.* “Muhtemelen Halmet ile de buraya gelmiştir. Ona da şirin öpücükler verip, söz vermiştir” (EA, 1995: 7)

* Türkçede olumlu ifadelerde *kati* “kesin” sözcüğü kullanılır.

Örnek 15'te "ehtimol" sözcüğünden sonra gelen bilgi bir bütün olarak yeni bilgiyi oluşturur. Konuşur "Halmet ile de bulunduğu yere gelmiş olma" durumuna yönelik yaklaşımını bildirir. Bağlamda Halmet'le ilgili bir konuşma yoktur, konuşurun Halmet'le ilgili bilgisi vardır. Bu bilgiye dayanarak bir tahminde bulunur. Tümce içi kullanımlarında alıcının bildiği varsayılan bilgidен sonra konuşurun yorumunun başında yer alır.

16. *Atlas köylak senga hayf, senga bo'zdan boshqasi albatta hayf!* "Atlas gömleğe yazık, sana bezden (çaputtan) başkası elbette (kesinlikle) yazık!" (MÇ, 1974: 5)
17. *Har holda charchagani bilinmaydi.* "Herhalde yorulduğunu bilmiyordun." (EA, 1995: 10)
18. *Tirikchilik dardidaman, mening ishim albatta, cho'lda tentirash.* "Hayat telaşındayım, benim işim elbette çölde gezinmek." (B, 1963: 20)
19. *Boylarning, savdogarlarning, mushtumzo'rlarning arzandolari albatta xatda yo'q.* "Zenginlerin, tüccarların, savaşçıların köleleri elbette mektupta yok." (B, 1963: 175)
20. *Çocuk doğurmak ve ona bakmak elbette kolay bir iş değil.* (TUD, Aksiyon 1994)
21. *Fakat ne olursa olsun, dışarısının ıstırabı bile bu kâbustan elbette ki iyidir.* (AER, 2018: 68)

Öz Özcan (2009: 452) "elbette" sözcüksel işaretleyicisinin başta sonda ya da tümce içinde kullanıldığını belirtir. Bu çalışmanın korpusunda da her pozisyonda kullanımı görülmüştür. Ancak daha çok yükleme yakın kullanımı tercih edilir. EAT'de de her pozisyonda kullanılan sözcüğün devingen görünümü kendinden sonraki unsurları ifadede ön plana çıkarma ve odağa yakın konumlanmasıyla ilişkilendirilebilir. Her pozisyonda kullanılsa bile bazı kısıtlamalar bu işaretleyici için de vardır.

Örnek 19'da *albatta*, "cho'lda" ve "tentirash" arasına girdiğinde anlam değişir: "Benim çöldeki işim gezinmek". Ancak başta ve sonda bulunabilir. TUD'daki taramalarda daha çok başta, sonda olmak üzere tümce içi kullanımı görülürken sözcük öbeklerinin içinde kullanımı görülmez. Örneğin 11'de ad öbeği arasına giremez: *Çocuk elbette doğurmak...".

Sözcük öbeklerinden tümcenin öğelerine doğru yaptığımız incelemede görüldüğü gibi tümcesel belirteç tümcenin herhangi bir ögesine bağlı değildir bu nedenle öğelerin içinde yer alamaz. Tümcenin tamamını niteleme görevini üstlenir. Bu nedenle yeri değişse de tamamını kapsamı altına

alabilmektedir. Tümcenin herhangi bir ögesini nitelediğinde tarz belirteci olarak değerlendirilebilir. Bulunacağı pozisyon, anlam belirsizliğine ya da anlam değişikliğine yol açmayacağı durumlarla kısıtlanabilir.

Elbette ve *elbette ki* kullanımı karşılaştırıldığında ise olgusallık değeri açısından bir farklılıktan söz edilebilir. *Elbette* kullanımına göre *elbette ki* kullanımı olgusallığa daha yakın bir değer işaretler (bk. Tulum 1978: 4).^{*} Bu işlev alanının ortaya çıkmasıyla tümleyici olarak farklı pozisyonlarda kullanılan kopyalama *ki*, tümce sonundaki kuvvetlendirici (*erki*>)*ki* gibi *elbette* ile tümce içinde yer alabilir hale gelmiştir.

- 22) *Ta'midan qanoatlanmadi shekilli o'choqboshidagi tuzliqdan tuz olib sepdi.* “Belli ki tadından memnun kalmadı, ocak başındaki tuzluktan tuz alıp serpti.” (EA, 1995: 3)
- 23) *Bir nimadan shu tobda hurkdi shekilli, birdan orqa oyoqlarini ko'tarib tashladi.* “Belli ki bir şeyden korktu, birden arka ayaklarını kaldırıp tekmeledi. (B, 1963: 193)
- 24) — **Demak**, *ariza yozishim kerak, o'z ixtiyorim bilan.* “Demek, dilekçe yazmalıyım, kendi isteğimle.” (EA, 1995: 81)
- 25) — **Demak**, *sizningcha fakultetdagi hamma o'qituvchilar mayda, arzimas odamlar ekan-da.* “Demek sizce fakülteadaki hocaların hepsi önemsiz ve değersiz insanlarmış.” (EA, 1995: 81)

Yukarıdaki ifadelerde kullanılan *demak* ve *shekilli* birincil olarak kanıtsallık bildirir. Ancak kanıtsallık işaretleyicilerinin de belirli ölçütlerle ikincil olarak epistemik değeri sorgulanabilir. Özbek Türkçesinde *shekilli* “görünüşe göre, belli ki” vb. anlamlarda yargıyı destekleyen bir delilin varlığına işaret eder ve sistemli bir şekilde sonda kullanılır. Diğer ifadelerde kullanılan *demak* de aynı şekilde bir delilin varlığını ve konuşurun çıkarımını bildirir. Türkiye Türkçesinde de yaygın olarak kullanılan işaretleyici başta ve sonda bulunabilir. Ancak sonda kullanımında bir önermeyi nitelemediğinde “bir şeyin açıklaması ya da anlamına gelmek (nispeten nesnel)” şeklinde yorumlanabilir ve sonunda –*Dir* varmış gibi okunabilir: *Yeni bilgi demek, teknoloji demek(tir)* (TUD, Konferans 2007) Bu nedenle başta kullanımı epistemik anlamı açık hale getirirken sonda kullanımında bir önermenin bulunması koşulunda epistemik anlam taşır.

Epistemik kiplik işaretleyicisi olarak gelişiminde “açıklama yapma ve anlamına gelmek” kullanımının öznelşerek epistemik değer kazandığı

* Tümleyici *ki*'nin 15. yüzyılda kuvvetlendirici olarak kullanımını Tulum (1978: 4) örneklerle açıklar.

görüldür (bk. Papafragou 2000: 145). Alıcı; konuşurun/yazarın söylediklerini anlarken bir yorumlama yapar ancak “demek” yapısının epistemik kullanımlarında alıcı, konuşur durumuna geçtiğinde yargısıyla arasında güçlü bir bağ kurar ve öznel bir yaklaşım göstermiş olur. Bu yaklaşımı da tümcesinde “duyduklarımdan, gördüklerimden ben bu çıkarımı yapıyorum” şeklinde işaretler.

3. Yükleme Sıfatlar

Bu başlık altında anlamsal olarak epistemik içerik taşıyan sözcüklerin yüklem pozisyonunda kullanımları değerlendirilecektir. Bu işaretleyiciler diğerlerinden farklı olarak yüklemeleştirici (koşaç, kopula), görünüş-zaman vb. yapıları pozisyonları gereği üzerlerine alırlar.

26) *Ko 'zimga ko 'rinmagani ma 'qul. Aks holda, jahl ustida odamning og 'zidan har balo chiqib ketishi mumkin.* “Gözüm görünmemesi uygun/iyi. Aksi halde sinirlenip insanın ağzından her türlü kötü laf çıkabilir.” (EA, 1995: 8)

Özbek Türkçesinde *mumkin*, Türkiye Türkçesindeki –*Abil* karşılığı olarak kullanılmaktadır. Önerme isim-fiil tümcesi şeklinde oluşturulduktan sonra epistemik kiplik işaretleyicisi gelmektedir. Yukarıdaki örnekte “*jahl ustida odamning og 'zidan har balo chiqib ketishi*” durumuna yönelik konuşur gerçekleşmesi olası yaklaşımı *mumkin* ile işaretler.

27) –*Togri aytasiz, otin bibi, -dedi Anvar,-Biroq, bukungi mehmondorçiligingiz ham keçagidek uvra bilan bolsa, maqtab-maqtab qolngizga qaytarib berishim ham aniqdir.* “Doğru söylüyorsunuz, Atın Hanım,- dedi Enver, -Ancak bugünkü misafirperverliğiniz de geçenki gibi yufka ile olursa, öve öve elinize verişim de kesindir!” (MÇ, 1974: 28)

Örnek 27’de yan tümce; koşul yapısı ve ana tümcede isim-fiil ekleriyle oluşturulmuştur. Ana tümcenin devamında yüklemeleştirici ile birlikte *aniq* kullanılır. Aslında tümceden *aniq* atıldığında öncesindeki koşul yapısı *ber-*’in yüklem olarak kullanılmasıyla bitimli bir tümce haline getirilebilir. Ancak burada konuşur, koşul yapısını olgusalılığı yüksek bir işaretleyiciyle bitimli hale getirir. Bu tercihte iki güdüleyici etkenden söz edilebilir; ilk olarak morfolojik işaretleyicilerin konuşurun istediği değeri karşılayamaması, diğeri ise epistemik anlamın ön plana çıkarılma isteği. Türkçe sola dallanan bir yapıya sahip olduğu için epistemik kiplik işaretleyicileri bu pozisyonda odaklı olarak değerlendirilebilmektedir. Çünkü bu kullanımda işaretleyiciler, bitimli yapının söz dizimsel bir parçası haline getirilir. Koşul tümcelerinde yeni bilgi epistemik kiplik

işaretleyicisiyle ana tümcede kodlanır. Ana tümceye bağlı olarak oluşturulan tümce varsayımsaldır. Koşulun bildirildiği bu yapılar kendi içinde değerlendirilebilir ancak bu çalışmanın kapsamı dışındadır.

Aşağıdaki örneğin bağlamında yer alan koşul ifadesinde de görüleceği gibi epistemik bildirim ana tümcede işaretlenmektedir.

28) *Salima bilan o'rtasidagi gaplardan xabari bormikan? Yo'q, mumkin emas! Agar bilsa bu yo'lga qadam bosmas edi...* “Selime ile aralarındaki konuşmalardan haberi var mı ki? Yok, mümkün değil. Eğer bilse bu yola girmezdi.” (EA, 1995: 6)

Yukarıdaki örnekte önerme bağlamdan çıkarılmaktadır. Olumsuzlukla daha öncede bahsedildiği gibi epistemik değerın yönü değiştirilerek skalada 0'a yaklaştırılmıştır. Yüklemcil sıfatların tek başına kullanılabilmesi, odak olabileceklerini de açıkça gösterir. Çünkü önerme bir önceki ifadede yer aldığı için yeni bilgi değerini kaybeder.

29) *Bir saksının, bir sedirin, bir masanın, bir duvar veya kapının değişmesi imkansızdı.* (AER, 2018: 20)

Örnek 29'da verilen ifade geçmişte konumlandırılır. Olgusallık açısından ifadenin konumlandırıldığı zaman önemlidir. Çünkü o zaman dilimindeki olgusallık değerine göre işaretlenir (bk. Üzüm 2017b: 15). “İmkan” ve “imkansız” sözcükleri arasındaki fark daha önce açıklanmıştı ancak bu örnekte dikkat edilmesi gereken “imkansız”ın yüklem pozisyonunda yer alabilmesidir. “İmkan” sözcüğü deontik kipliğin anlam alanını işaretler ve yüklemcil olabilmesi için “iyelik+var”a ihtiyaç duyar. Bu durum, epistemik kiplik işaretleyicilerinin deontik kiplikten farklı olarak tek başına tümce oluşturabilme ve tümcede bağımsız hareket etme özellikleriyle ilişkilendirilebilir.

30) *Oila, ro'zg'or haqida ularning fikrlari shunaqa. Shukrki, hozircha bu yo'riqda unisi ham, bunisi ham qat'iy, og'ir-yengilga birdek chidab, ya'ni, suv kelsa simirib, tosh kelsa kemirib yashashyapti.* “Aile, ev hakkında onların düşünceleri şudur. Şükür ki, şimdi bu yolda onu da bunu da kesin, ağır ve hafif birmiş gibi dayanıp, yani su gelse yudumlayıp, taş gelse kemirip yaşıyor.” (EA, 1995: 55)

“Qat'iy” sözcüğü daha çok kendinden sonraki unsuru nitelemek için kullanılır; *qat'iy javob, qat'iy dedi* vb. Türkiye Türkçesinde de *kati*, benzer şekilde kullanılır ancak yaygın değildir.

- 31) *Xitobini Salima eshitdimi-yo 'qmi-noma'lum. Chamasi o 'ziga ham aniqroq eshitilmadi.* “Seslenişini Selime duydu mu duymadı mı belirsiz. Sanırım, kendi de açık bir şekilde işitmedi.” (EA, 1995: 15)

Yukarıdaki kullanımlarda ortak olarak görüldüğü gibi önerme yan tümce şeklinde oluşturulup sonda epistemik kiplik işaretleyicisi kullanılır. Başta kullanılan diğer epistemik kiplik işaretleyicileri gibi tümcenin tamamıyla anlamsal olarak bütünlük oluşturur. Nuyts (2000) bu tür kullanımları araştırması kapsamında odak pozisyonunda kabul eder.

Yüklemcil sıfatların bazılarının olumsuz yapılarak skalada olgusalılık değerinin değiştirildiği görülmektedir. Bu tür kullanımlarda olumsuz yapılan önerme değildir. Olumsuzluk, önermenin olgusalılık değerine yöneliktir ve önerme olgusalıktan uzaklaştırılmıştır. Ayrıca yüklemcil sıfatlar farklı bir işaretleme tercihidir ve yüklem pozisyonunda bulduklarından yerleri değiştirilemez.

4. Zihinsel Durum Yüklemeleri

Eylemler de sıfatlar gibi anlam olarak epistemik içerik taşıyabilirler. Tümce kurulumu açısından sıfatlarla aynı şekilde önerme + epistemik kiplik işaretleyicisi dizilimi görülmekle birlikte eylem oldukları için farklı dizilimler de vardır. Örneğin yüklemcil sıfatlar tümcede başta görülmezken, eylemler başta kullanılabilir. Türk dillerinde kurallı bir dizilimde zihinsel durum yüklemelerinin sonda bulunması beklenir. Ancak yüklem pozisyonunda kullanılmayan işaretleyicilerden farklı olarak, Kornfilt (1987; 1997) ve Erdal'ın (1999) yüklem sonrası kullanımlarla ilgili görüşleri zihinsel durum yüklemeleri için geçerlidir.

Zihinsel durum yüklemeleri, bir eylem ve bu eylem yönetimindeki bir önermeye eklenir. Bu dizilimde önerme yan tümce olarak kodlanır. Aslında bütün epistemik bildirimlerin okuması önermenin yan tümceye dönüştürülmesi ve epistemik bildirim ana tümce yüklemi pozisyonunda konumlandırılmasıyla yapılabilir.*

Bu başlık altında birçok eylem değerlendirilebilir ancak çalışmada diğer işaretleme yollarıyla karşılaştırmak amacıyla üç örnek ele alınacaktır.

- 32) *Ra'no egasiga topshirmaguningizça, -dedi Nigor oyim, - Quyulmaydiganga oxshaydi.* “Rana'yı sahibine teslim etmedikçe

* Örnek 24'teki tümce “Kendi isteğimle dilekçe yazmam gerektiği çıkarımını yapıyorum.” şeklinde okunabilir.

(evlendirmedikçe),- dedi Nigar Hanım, - (kafanız) rahatlamayacağına benziyor. (MÇ, 1974: 6)

Yukarıdaki tümcede konuşur gözlemlerinden hareketle çıkarımda bulunur. *Oxsha*- “benze-” eylemi kanıtsallık ve epistemik kipliği işaretleyebilir. Ancak kullanımında bu iki kategoriden biri ön plana çıkar. Belirteçlerde de görüldüğü gibi epistemik kiplik ve kanıtsallık arasında kesişen bir anlam alanı vardır. Bu ifadede *oxsha*- eylemini tercih ederek konuşur, bir kanıtı dayanarak yargıda bulunduğunu ama emin olmadığını kodlar.

33) *Shuning üçün mirzo Anvarning bosh munshiy tayin qilinishiga shübha qilmaymiz.* “Bu yüzden Kâtip Enver’in başkatip tayin edileceğine eminiz/şüphemiz yok.” (MÇ, 1974: 24)

Zihinsel durum yüklemelerinin başta kullanımlarında iki etkenden söz edilebilir. İlki *ki*’li tümce yapısının devam etmesi, diğeri ise Erdal’ın (1999) ele aldığı duygusal dışı vurum ifadesi olarak kullanımdır. Ancak bu kullanımların tercihi, epistemik skaladaki olgusalılık değerine etki eden bir farklılığa neden olabilir.

34) *Biliyorum, siz bu sudan içeceksiniz... Biliyorum ki içeceksiniz, fakat içirtmeyeceğim.* (AER, 2018: 51)

Yukarıdaki örnekte iki farklı durum görülür. Birincisi genel olarak yüklem sonrası kullanımlarla açıklanabilirken *biliyorum ki (...)* kullanımı farklı bir değerlendirme gerektirir. Bu kullanımda, Tulum’un (1978) ele aldığı tümleyici *ki*’nin kuvvetlendirici işlevi düşünülebilir. Bu yolla konuşur ikinci kez sözcelediği ifadesinde olgusalılık derecesini artırır ve skalada 1’e nispeten daha yakın bir değerle işaretler. İfadenin bağlamında alıcının çok susamış olduğu bilinir ve sudan içmemesi için uyarılır. İfadedeki önerme daha önce sözcelenmemiştir. Bu nedenle önermenin dilsel düzeyde yer alması gerekir. Başta kullanımı, iki farklı tümce yapısının tercih edilmesi, iki kez art arda kullanımı gibi bütün etkenler olgusalılık derecesi açısından farklılık yaratabilir. Ancak daha fazla örnekle bu kullanımların karşılaştırmalı olarak incelenmesi gerekmektedir. Araştırmanın kapsamını genişletmemek için daha fazla örneğe burada yer verilmeyecektir.

5. Morfolojik işaretleyiciler

Türk dillerinde epistemik anlam taşıyan morfolojik işaretleyiciler yüklemde yer alır. Tümcenin yöneticisi konumunda olan yüklem tümcenin tamamına etki eden bir işaretleyiciyi taşıması beklenen bir durumdur.

Morfolojik işaretleyicilerin birbirini kapsama durumu açısından genel görüş (Cinque 1999: 135, Nuyts 2006: 18-19) zamanın epistemik kipliğin kapsamına düştüğü şeklindeyken Rentzsch (2015: 241-242) Türkçede *idi* kullanımında epistemik kiplik işaretleyicisinin geçmiş zamanın kapsamına girdiğini belirtir: *olmalıydı, olması lazımdı* vb. Ancak bu kullanımlarda *idi*'nin yeni bir epistemik anlam gücüne neden olduğunu ve geçmiş bildiriminde bulunmadığına dikkat çeker.

35) *Sa'dulla choy ho'plab konfet tishladi-da, zimdan Salimaga razm soldi. U na choy ichar, na gapirar, kim so'zlasa shuning og'ziga termilib o'tirardi. Ahyon-ahyonda zimdan Sa'dullani, ko'proq esa Feruzani kuzatardi. "U nimani o'ylayapti ekan? Ehtimol menga tegmaganiga shukr qilayotgandir. (-)"Sa'dulla shularni xayolidan o'tkazar ekan, ... "Sadullah çay hüpletip şekeri ısırđı, çaktırmadan Selime'ye baktı. O, ne çay içer ne konuşur; kim konuşsa onun ağzına bakıyordu. Ara sıra çaktırmadan Sadullah'ı daha çok eşi Feruza'yı süzüyordu. "(Acaba) o ne düşünüyor ki? Herhalde benimle evlenmediğine şükr eder. (-)" Sadullah bunları düşünürken..." (EA, 1995: 72)*

36) *Bizdan boshqayam normasini bajarolmayotganlar bordir, -dedi Feruza. -Bo'lsa kerak. Yoki ikkovimizni haydab yuborisharmikan-a? "Bizden başka yapılması gerekenleri yapamayanlar (günlük hedefe ulaşamayanlar) vardır, dedi Feruza. -Olmalı, yoksa ikimizi atacaklar mı ki? (1995: 12)*

Örnek 35'te *-dir, ehtimal* sözcüksel işaretleyicisiyle birlikte kullanılmıştır. *-dir*, farklı olgusalık derecesine sahip sözcüksel işaretleyicilerle birlikte kullanılabilir (Rentzsch 2015: 232-233). Sözcüksel işaretleyicilerle birlikte kullanımında epistemik skaladaki değeri görece belirliyen, örnek 36'daki gibi tek başına kullanıldığında geniş bir alanı işaretler. Türkiye Türkçesinde de *-Dir* aynı gelişim alanını göstermiştir.

37) *Sandiqning tagiga tashlab qo'yaman. Bir kun gelib asqotadi. "Sandığım dibine atayım. Bir gün (gelir) lazım olur." (EA, 1995: 5)*

38) *Anvar akang hamkelib qolar, taom asrga tayyor bolsın! "Enver abin de gelecektir, yemek ikindiye hazır olsun." (MÇ, 1974: 6)*

Örnek 37 ve 38'de, *-a* kullanımı geleceğin belirsizliğini işaretlerken, *-ar* Türkiye Türkçesindeki aorist *-(I/A)r* ile benzer şekilde kullanılır. İki işaretleyicinin epistemik değeri karşılaştırıldığında *-a*'nın olgusalığa daha yakın olduğu söylenebilir. Boeschoten (1998: 368-369) zamir kökenli kişi

işaretleyicisiyle kullanılan $-(I/A)r'$ 'm ve olumsuz biçiminin şüphe bildirdiğini belirtir: *Bârarman* "I (suppose) will go", *Bârarsiz* "You will presumably go" Verdiği örneklerde tümceye "galiba, sanırım" gibi epistemik anlam yüklediği görülür. Diğer yandan Boeschoten $-(y)ajak'$ m $-(I/A)r'$ 'a göre daha kuvvetli bir anlam taşıdığı görüşündedir: *Bâtirlar xalqniñ xâtirasida hamişa yaşayajaklar* "The heroes will stay in the people's memory forever". Burada Boeschoten geleceğe yönelik işaretleyiciler arasında bir epistemik skala oluşturur. Türkiye Türkçesine benzer şekilde olgusallığa yakınlık açısından "Gelir" ve "Gelecek" arasındaki fark Özbek Türkçesinde de görülür. Boeschoten'm ele aldığı diğer bir işaretleyici de $-adigan/-ydigan'$ dır: *Aftidan, u ètaga dalağa kètadigan* "As it seems, (s)he will go to the field tomorrow".

39) *Hamma o'ynab-kulsa, qahqahlashib o'tirsa, yeb-ichsa mayli, lekin shu tantanalarga sababchilar hatto ortiqcha kulishi ham mumkin emas emish. Kim o'ylab topgan bu qonunni?* "Herkes oynayıp gülse, kahhalar atsa, yiyip içse iyi ama eğlenceye sebep olanlar (gelin damat) çok fazla gülemezmiş. Kim düşünüp bulmuş bu kanunu?" (EA, 1995: 4).

40) *Ba'zi asabi bo'shroqlari xitlanib so'kinadi: -Avtobus kelar-kelmasini bilmasang nima noma'qulni yeb o'tiribsan bu yerda? Paxtaga ketgan emish. noma'lum emish. Paxta yaxshi bahona bularga. Aslida boshqa vaqtlar ham go'r emas... Juda jonga tegdi-da. Hech son kirmaydi-ya.* "Bazı sinirleri bozulan kişiler hiddetlenip bağırır: - Otobüsün gelip gelmeyeceğini bilmiyorsan niye burda oturup zaman harcıyorsun? Pamuğa gitmişmiş, bilinmiyormuş. Pamuğa gitmek iyi bahane bunlara. (EA, 1995: 57)

Yukarıdaki *emish* kullanımlarında konuşur kabul edilen bir inanca ve aktarım yoluyla elde edilen bilgiye yönelik şüphe bildirimini işaretler. İki kullanımda da bilginin aktarım yoluyla geldiği herkesçe bilinir, ancak bağlamdan hareketle bu ifadelerde *emish*'in şüphe bildirimi için kullanımı ön plana çıkarılır. Konuşma dilinde sarkastik tonlamayla da bu anlamın öne çıkması sağlanır.

Emish'in Özbek Türkçesi kullanımlarında açık bir şekilde kanıtsallık bildirimi için kullanıldığı görülür. Korpusta rüya anlatımında, dolaylı bilgi aktarımında ve konuşurun bilgiye güvenmediği durumlarda kullanımı tespit edilmiştir. Türkiye Türkçesinde de tonlamayla $-mİş$ ya da $-mİşmİş$ kullanımı aktarılan bilgiden konuşurun şüphe duyduğunu işaretler. Ancak Özbek Türkçesinde *ekan* ve *emish* birbirinin yerine kullanılabilirken *emish*'in kanıtsallığın belirli alt ulamlarında daha sık görülerek şüphe anlamını da

işaretlediği görülmüştür. Bunun tersine *ekan*, *emish*'ten farklı olarak çıkarım bildirimini üstlenmiştir. *Emish* inanmama yönünde anlam alanına geliştiği için çıkarım anlamıyla zıt yöndedir. Bu konuyla ilgili Schönig (1997: 354-355) *ekin* kullanımının azalmasıyla *emish*'in, *ekin*'nin anlam alanına gelişmiş olabileceğini belirtir. *Babürname*'de tümce sonunda tahmin bildirimini için kullanılan *ekin*, Özbek Türkçesinde görülmez.

Kanıtıllık bildirimlerinde *emish* ve *-mish*, korpusta *eshitganman* ile başlayan tümcelerde sık kullanılır (bk. Bolalik). *Ekan* ise *erki*'yle etkileşime girerek açık bir cevap beklenmeyen soru yapılarında *erki* gibi kullanılmaya başlanmıştır. *Ekan*'in bu kullanımı soru yapıları içinde değerlendirilecektir.

41) -E, *kekirdagingni cho'zmay baloga giriftor bo'l! Pulini to'larmish!*
Isqotni to'laysan... “Beladan kurtulma! Parasını ödermiş! Sadaka vereceksin!” (EA 1995: 50)

Bilginin dolaylı elde edildiğini işaretleyen *-mish*, *emish* gibi inanmamayı da işaretleyebilir. İfadede dolaylılığın işaretlenmesi bilgiye güvenmeme, sorumluluğunu almama gibi yorumlanabilir. Ancak birincil olarak da *-mish* dolaylı elde edilen bilginin olgusal olmadığını bildirebilmektedir.

6. Morfosentaktik

Özbek Türkçesinde *eylem+-(i)sh kerak* ve *eylem+-sA kerak* yapıları çoğunlukla gereklilik için kullanılır. Ancak daha çok *bo'l* eylemiyle Türkiye Türkçesindeki gibi epistemik kiplik işaretlemek amacıyla da kullanımı görülür. Rentzsch (2013: 158), *-sA gerek* bulunduran ifadeleri, Kıpçak Türkçesinden bir örnekle (... *kütpösö kerek*) olay kipliğinden epistemik kipliğe geçiş olarak değerlendirir. Türkiye Türkçesinde *-mAsI lazım* \cong *-mAsI gerek* ya da *-sA gerek* (*olsa gerek* ve *olması gerek* \cong *olması lazım*) *ol-*dışındaki eylemlerle kullanıldığında genellikle olay kipliğinin alanına girer. Her iki Türk dilinde de (*b)ol-* eylemi dışında epistemik anlamda kullanımı oldukça azdır. Bu nedenle Özbek ve Türkiye Türkçesinde (*b)ol-* eylemiyle kalıplaştığı söylenebilir. Epistemik kiplik işaretleyicilerinin söz dizimsel olarak tümceden bağımsız davranması ve yukarıda değinildiği gibi önermenin içine yerleştirme yerine tamamlayıcı özellik kazanmasıyla ilişkilendirilebilir (bk. Nuyts 2000: 124-125). Çalışmadaki inceleme sonuçlarına göre bu durum *-sA gerek* yapısının gelecek ve gereklilik anlam içeriğinden olasılık anlam içeriğine gelişmesiyle ilgilidir. Epistemik anlam kazanma sürecinde bu tür yapıların bağımsız davranma, tüm tümceyi etkileme, önermeye eklenme durumları göz önünde bulundurulduğunda bir

eylemle kalıplaşması beklenen bir durumdur. İlk başta deontik kiplik ya da görünüş işaretleyicisi olmalarından dolayı öncelikle yüklemde önermenin içinde yer alması ve epistemik anlamın gelişmesi sürecinde bağımsızlaşma eğilimi göstermesiyle açıklanabilir. Nuyts (2000) çalışmasında bu kullanımları iki farklı eğilim olarak ele almıştır: önermeyle birlikte yüklemde yer alması, tamamlayıcı bir unsur olarak eklenmesi. Ancak bu çalışmada yüklemde kullanılan bağımlı biçimbirimlerin deontik kiplikten gelişmiş olması ve çoğunlukla (b)ol- eylemiyle kalıplaşma eğilimleri bu durumun işaretleyicilerin kökeniyle ilgili olduğunu göstermektedir. Deontik kiplik işaretleyicisinin epistemik anlam kazanma sürecinde sözcükselleşmeye başladığı söylenebilir.

- 42) – *Habba... Alhol Anvar üyga kelgan bo'lsa kerak; lazim topsangiz men bilan birga marhamat qilingiz, -dedi.* “Peki... Şimdi Enver eve gelmiş olmalı. Bulmanız gerekiyorsa benimle birlikte buyrun, dedî” (MÇ, 1974: 32)

Yukarıdaki ifadede “Alhol Anvar üyga kelgan” önermeyi oluşturur. Konuşur, Enver’in konuşma anında eve gelmiş olma olgu durumuna yönelik yaklaşımını ifadesine *bo'lsa kerak* ile ekler. *Bolsa kerak*’siz ifade farklı şekillerde yorumlanabilir (çıkarımsal vb.) ancak burada epistemik kiplik işaretleyen yapının işlevini açıklamak için olgusal kabul ederek *-gan*’ın sınırsonrası bakış açısını işaretlediği düşünülebilir. Bu şekilde yargı bildiren bir tümce özelliğindedir. Bu yargının devamında gelen unsur, ifadeyi nesnellikten öznelliğe taşır. İsimlerden sonra geldiğinde de aynı durum söz konusudur.

- 43) *Shu sababdan bo'lsa kerak, mahalla ahlining ko'pchiligi o'zaro uzoqyaqin chatishgan qarindosh.* “Bu sebepten olsa gerek, mahalle sakinlerinin çoğunluğu uzak yakın karışmış akraba.” (B, 1963: 108)
- 44) *Masmu'ingiz (eshitilgan) bo'lsa kerak; garchi özi rizalik bermasa ham birnecha mirzolar shogirdingiz mirzo Anvarning ham nomzadini xolis ariza bilan xon canobga manzur qilgan edik.* “Bilginiz olabilir/olsa gerek, gerçi kendisi kabul etmese de birkaç kâtip, öğrenciniz Kâtip Enver’in de adaylığını tarafsız bir dilekçe ile Han hazretlerine teslim etmiştik.” (MÇ, 1974: 22)

Örnek 43’te konuşur, küçülen bir mahallenin neden küçüldüğüyle ilgili tahminini bildirir. Tümce *ki*’li tümce yapısına benzer şekilde ana tümce ve yan tümce dizilimi görülür. MÇ’de “...bo'lsa kerakki...” de görülür. Örnek 44 ise aynı şekilde değerlendirilemez, ana tümce ve yan tümce ilişkisi yoktur. Bu ifadede önerme aslında “bilginiz var” ya da “bilgiye sahipsiniz”

şeklinde düşünülebilir. Alıcı cevap olarak “bilgim var/yok” diyebilir, *ol-* eylemiyle ilgili kullanılmamaktadır.

Bu kullanımda da *bo'lsa kerak* atıldığında ifadede anlam değişikliği açıktır ve olgusal bir bildirim ortaya çıkar. Görüldüğü gibi *bo'lsa kerak* kullanımı konuşurun tercihidir ve epistemik kiplik işaretleyicilerinin tümceye anlamsal olarak katılmasını açıkça gösterir.

45) *Mirzo Anvar bilan birga devonxonada ishlayman... Balki quloqlariga chatilgan bo'lsa kerak, ismim Sultonali Mirzo.* “Kâtip Enver’le birlikte divanhanede çalışıyorum. Kesinlikle kulağımıza gelmiş olmalı, ismim Kâtip Sultanali” (MÇ, 1974: 21)

Örnek 45’te *balki* ile *bo'lsa kerak* kullanımı görülür. Türkiye Türkçesinde *belki* ve *olsa gerek* birlikte kullanılmamaktadır. Ancak *balki* EAT’de “kesinlikle” ile benzer şekilde kullanılmaktadır (Üzüm 2017a). Özbek Türkçesinde de “kesinlikle” gibi kullanıldığı ve yüksek olgusallık değerine sahip olduğu görülür.

46) *Qafasdagi bedana ham Sa'dulladan erkinroq sezsa kerak o'zini.* “Kafesteki bildircin bile kendini Sadullahtan daha serbest hissediyordur” (EA, 1995: 44)

Yukarıdaki örnek diğer kullanımlardan farklıdır. Bu ifadede *-sa kerak*, (*b*)*ol-* eyleminden başka bir eylemle kullanılmıştır. Bu kullanım tarihi dönemlerde gelecek ve gereklilik için kullanılırken bu ifadede epistemik içerik taşıdığı görülür. Özbek ve Türkiye Türkçesinden taranan metinlerde başka örneği tespit edilmemiştir. Bu nedenle (*b*)*ol-* eylemiyle kalıplaştığı, bazı deyimsel ifadelerde kullanımının devam ettiği söylenebilir.

47) *Ev sahibimizi henüz görmedik ama anlaşılıyor ki pek de cahil birisi olmasa gerek. Baksanıza, sobayı yükselterek sıcak hava kütlesinin dağılımını kolaylaştırmak istemiş.* (TUD, Aratos 2007)

Örnek 47’de *olmasa gerek* kullanımı birlikte değerlendirilmelidir. Epistemik skalada 0’a yakın bir değer aralığı işaretler. Olumsuzlukla 1-0 arasında konuşur 0’a yönelik bir değer işaretlemeyi tercih eder. Bu ifadede ev sahibinin cahil olması durumunun gerçek olmayabileceği belirtilir. Tümce “anlaşılıyor ki pek de cahil birisi” + epistemik kiplik işaretleyicisi şeklinde oluşturulmuştur. Burada “anlaşılıyor ki” kanıtsallık işaretleyicisidir, *ki* kullanımından kaynaklanan ana tümce ve yan tümce ilişkisi görülmez. Konuşur bilgisinin çıkarıma dayandığını işaretler.

48) *Sa'dulla unga shkafning bir tokchasini ko'rsatdi. -Mana shu yerni qarang, kiyimlari bo'lishi kerak. O'zimam yaxshi bilmayman.*

“Sadullah ona bir raf gösterdi: -İşte, şuraya bak kıyafetlerimin orada olması gerek. Tam olarak bilmiyorum” (EA, 1995: 71)

Özbek Türkçesinde *bo'lsa kerak* ile *bo'lishi kerak* benzer şekilde kullanılır. Türkiye Türkçesinde de aynı yapı görülür; *olsa gerek, olması gerek*. Ancak Özbek Türkçesinde kullanımı daha yaygındır. Türkiye Türkçesinde *-mAlI'*nın bitimli yapılarda kullanılmaya başlanması, bu kullanımların azalmasına yol açmıştır. Gerekliklik ve gelecek içeriğinden epistemik anlama gelişmesinde de Ergin (2004: 313) bu sürecin etkili olduğu görüşündedir.

7. Soru

Soru yapılarının belirlenmesinde temel ölçüt konuşurun açık bir şekilde cevap beklememesi ve şüphe bildirmesidir. Bu yapılarla oluşturulan epistemik bildirimlerde vurgu ve tonlama da önem taşır. Bazı önermelerin işaretlenmesinde, söz dizimi değiştirilmeden tamamiyle vurgu ve tonlamaya dayanan epistemik yorumlamalar ortaya çıkar.

49) –*Peki yapmasanız, dediklerini yapmasanız ne olur? Size zorla mı yaptırır? ...-Hayır, hayır, ne münasebet, imkanı mı var?* (AER, 2018: 66)

Yukarıdaki ifadede geçen “imkanı mı var” kullanımının soru yapısı, söz dizimi ve sözcüksel içerik açısından ayrı ayrı değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu yapı bütün bu özellikleri kullanarak epistemik değer kazanmıştır. Öncelikle soru parçacığının kullanımı, söz dizimi açısından konumu değerlendirilecek, daha sonra diğer unsurların sözcüksel ve kullanımda ortaya çıkan anlamları incelenecektir.

Soru tümcelerinde *mI* en sonda yer alarak tümcenin tamamını kapsar. Ancak belirli bir ögeden sonra gelerek bu ögeyi ön plana çıkarabilir ve bu öge hakkında bilgi isteyebilir. Bu iki kullanım türünü ele alarak Kornfilt (1997: 438), sonda kullanımında kapsam alanı olarak tüm tümce ya da yüklem olarak belirtirken “odaksıl soru parçacığı” (question focus particle) işlevini de ayrıca verir. Odaksıl soru parçacığı olarak kullanımında tümcede bilgi istenilen öge dışında kalanlar arkaplan bilgisini oluşturur ve soru parçacığından sonra gelen öge bağlamdan tahmin edilebilir (bk. Erguvanlı 1984: 49-50). Ancak pragmatik olarak *-mI* soru parçacığının soru bildirmediği, epistemik bildirim için kullanıldığı durumlar da vardır. Epistemik anlamın ortaya çıkmasında, soru parçacığının odaksıl soru parçacığı kullanımından yararlanılarak önce konuşurun bağlamda emin olmadığı ya da çıkarımda bulunduğu bilgiyi sorgulama daha sonra da varsayımsal bir dünya açarak konuşurun bilgisinden emin olduğu

olgusallıkdışı bildirim için kullanmaya başladığı söylenebilir: *Arabası mı var?* (bağlamdan çıkarım); *Okula mı gidecek (de, sanki)!* (*erken yatmasına gerek yok, zorlama*) vb. Bu konuda daha ayrıntılı artzamanlı incelemelere ihtiyaç vardır. Korpustan alınan örnekte “imkanı mı var” dizimiyle konuşur “imkansız” olduğu görüşünü bildirir. Örnekte *mI* parçacığının pozisyonu değiştirildiğinde “İmkani var mı?” kullanımı devamında “sence”yi dilbilgisel ya da sezdirimsel olarak ekler, ancak yukarıdaki örnekte konuşur “gerçekleşme olasılığı var” olgu durumuyla ilgili olarak “gerçekleşmesi imkansız görülen durum” yaklaşımını bildirir. Burada olumsuz anlamın ortaya çıkması da epistemik okuma için önemlidir. Tümceden soru parçacığı atıldığında “imkanı var” olumlu yapısı doğrudan deontik kipliğin alanına girer. Çünkü *imkan* sözcüğü Türkiye Türkçesinde konuşur dışı koşullarla ilişkilendirilir. Ancak olumsuz kullanımında “imkansız” birincil olarak epistemik anlam taşır. Bu nedenle Güncel Türkçe Sözlük’te de *imkan* ve *imkansız* ayrı maddebaşları olarak belirlenmiş, sırasıyla “Yararlanılan uygun şart veya durum, olanak” ve “Olma ihtimali bulunmayan, olanaksız” şeklinde tanımlanmışlardır. Yukarıdaki ifadede olumsuz anlam içeriği epistemik okumaya yönlendiren bir güç olarak değerlendirilebilir.

“İmkani yok” yapısı ise kullanımına göre epistemik ya da deontik anlam taşıyabilir: *Birbirimizi anlamamızın imkanı yok!*; *Okula gitme imkanı yok* (dış koşullar bunu gerektiriyor) ya da *Ülkede burs imkanı yok*. Bu kullanımlarda imkan sözcüğünün tümcenin hangi tarafına dahil olduğu belirleyicidir. Eğer *imkan* ve *yok* birlikteyse epistemik anlam, imkan sözcüğü tümcenin sol tarafına aitse deontik anlam ortaya çıkar. Çünkü imkan sözcüğünün olumsuzluğu taşıması gerekir. Bunu “imkanı yok” yerine imkansız getirerek test edebiliriz: *Birbirimizi anlamamız imkansız!* (epistemik), **Okula gitme imkansız*. Diğer bir test etme yolu ise “Ne yok” sorusuna yönelik verilecek cevabın içeriğidir: **[Birbirimizi anlamamızın imkanı] yok*; *[Okula gitme imkanı] yok*. Eğer cevapta *imkan* sözcüğü varsa deontik yoksa epistemik okuma gerektirir. Bu örnekten hareketle kiplik anlamın işaretlenmesinde söz dizimi seçiminden söz edilebilir.

50) *Fakat o birdenbire bu miyarın da doğruluğundan şüpheye düştü. “Hakikaten dört mü eder acaba, dedi, ya ikilerden herhangi biri kesirli ise...”* (AER, 2018: 43-44)

Bir önceki örnekteki söz dizimiyle aynıdır. Burada epistemik okumayı destekleyen farklı işaretleyiciler vardır ancak “Dört mü eder acaba” ifadesi de tek başına epistemik anlam taşır. Konuşur, “Dört eder” bilgisine yönelik şüphesini bu dizilimle işaretler. Bağlama göre tahmin bildirimini de bu söz dizimiyle ifade edilir. “Dört eder mi” sorusu bir cevap almaya yöneliktir,

ancak odaklı soru parçacığı tercih edilerek tahmin ya da şüphe bildirim yapılabılır. Bu ifadede *hakikaten* ve *acaba* da epistemik anlama katkı sağlar ve şüpheyi kuvvetlendirir. Ayrıca bir tahmin değil, şüphe bildirim olduğunu belirginleştirir.

51) *Hangi ana, oğlunu kurban eder? Hangi oğul, anasının canına cellat olur?* (T, 2016: 19)

Örnek 51’de önerme, soru zamiri ve $-(I/A)r$ ile işaretlenmiştir. Bu ifadede $-(I/A)r$, *-Abil* olarak okunabilir. $-(I/A)r$ epistemik anlamın ortaya çıkmasında önem taşır. Çünkü $-(I/A)r$ görünüş ve kiplik anlam işaretler. Anlam alanı olarak; olabilen, olabilecek olan, gerçekliğinin sürekliliğine inanılan durumlar için kullanılır (Yavaş 1982: 42, Ergin 2004: 291). İfadede konuşur epistemik skalada 0 değerine yakın gördüğü bir durumu ifade eder, yani imkânsızlık yaklaşımı bildirilir. Söz diziminde soru zamiriyle kurulan tümce yapısına bağlı kalınmıştır. Tümce “Hangi ana, oğlunu kurban edecek?” şeklinde kurulsaydı cevap beklenen bir soru olacaktı bu nedenle epistemik kiplik işaretleme yolu olarak soru zamiri ve $-(I/A)r$ kullanılmıştır.

52) *Bu kasrın içinden kim ola ki, kasrın gizli kapısını ölüme aç ve de gizli merdivenlere ışık tuta?* (K, 2017: 49)

Yukarıdaki “Kasrın gizli kapısını ölüme açan ve de gizli merdivenlere ışık tutan bu kasrın içinden kim olabilir (ki)” şeklinde dönüştürebileceğimiz tümce iki açıdan değerlendirilebilir. Öncelikle *ki*’li tümce yapısıyla *kim* soru zamiri yan tümcede açıklanır. *Kim* ve *ki* arasına yerleşen olasılık bildiriminde sıklıkla kullanılan ancak edebiyatta Anadolu ağızına dayanan metinler haricinde kullanılmayan eskicil *ola* ele alınmalıdır. EAT’de yaygın olarak görülür (bk. Üzüm 2017b: 113-115). Türkiye Türkçesi sınırları içinde *ola* yapısı *ol-* eylemi ve $-A$ istek işaretleyicisinden oluşur. Kullanımında “olabilir” anlamında epistemik kiplik işaretleyicisi işlevi yaygın olarak görülür. Rentzsch (2010: 222-223) İnce Memed’den aldığı örneklerde soru tümcelerinde, tümcenin sonunda yer alarak epistemik anlam taşırken, soru yapısı dışında kullanıldığında isteme anlamını işaretlediğini gösterir: *Aktozlu köyünde kimin evinde durur ola?* (İM 252, epistemik); *Allah vere de huyu değişmiş ola Topalın* (İM 107, istek). Yukarıdaki örnekte ise EAT’de sık görülen yan tümce yapısıyla kullanılmıştır. Ancak EAT’de *ola kim + olası durum* dizilimi görülürken burada soru zamirini açıklayan yan tümce şeklinde verilmiştir. Bu nedenle *ol*’dan sonra gelen *ki*’nin *erki*’den gelişen *ki* mi yoksa ana tümce ve yan tümceyi birbirine bağlayan tümleyici *ki* mi olduğu sorusu sorulabilir.

53) *Va lekin haligi sözim shuning üçündürkim, fazlı va iste’ doli kofiy bolsa ham, yoshlik, kam tacribalik kilmasmikin, deb mulohaza qılırman.*

“Lakin deminki sözüüm şunun içindir, fazilet ve yeteneği yeterli olsa da, genç, az tecrübeli mi ki diye düşünüyorum.” (MÇ, 1974: 23)

Eski Uygurcada kullanılan *erki* parçacığı Çağataycada *ekin*, *erkin* şekilleriyle görülür. Rentsch Babürname’den örnek vererek *şāyad* ve *gālība* ile birlikte kullanıldığına dikkat çeker: *Yene üç tört elig ham şāyad artti ekin*. Modern Uygur ve Özbek Türkçesinde ise *-kin* olarak devam ettiğini ve soru ifadelerinde epistemik anlam işaretleyebildiğini belirtir (2015: 245-247). Ancak Rentsch (2015: 254) soru zamiri bulunan ifadelerin epistemik yorumlama içermediği görüşündedir.

Özbek Türkçesinde *mikin* yanında *mikan* kullanımı da görülür. Rabguzi’de de *erki* ve *eken*’nin şüphe bildirim için kullanımı daha önceki çalışmalarda ele alınmıştır (Kleinmichel 1997, Karakoç 2005). Özbek Türkçesi için ise Öztürk (*e*)-*ken*, *-kin* karşılığı “pekiştirme, tereddüt, tahmin” işlevlerini vererek ikisinin de aynı işlevde kullanıldığını destekler (2005: 89). Öztürk’ün verdiği örneklerde de görüldüğü gibi tereddüt, tahmin anlamları soru yapılarında ortaya çıkar.

54) –*Kim biladi deysiz. Haydasha haydashar... Yoki biz ham ba ’zilarga o ’xshab sotib olsakmikan?* “Kim bilir! Atarsa atarlar... Ya da biz de bazıları gibi satın mı alsak ki?” (EA, 1995: 11)

Soru ifadelerinde sistematik bir şekilde *ekan*’in kanıtsallık işaretleyicisi olarak okunamayacağı ifadeler tespit edilmiştir.

55) –*Qancha vaqtda kelar ekan? Uyi yaqin-ku, darrov kelsa kerak... Soatiga qaradi: bir yarim, ikkigacha keladi.* “-Ne zaman gelir ki? Evi yakın, çabuk gelmesi gerek... Saate baktı: -Bir buçuk iki gibi gelir.” (EA, 1995: 19)

56) *Xatiga shuncha, o ’zini ko ’rsam, yolg ’iz uchratsam nima bo ’lar ekan? Yuragim qinidan chiqib ketmasaydi... Demak, sevgi degani shudirda...* “Mektubu beni bu kadar heyecanlandırıyor, (bir de) kendini görsem, yalnız karşılaşısam ne olur ki? Yüreğim yerinden çıkıp gitmeseydi (gidebilir). Demek, sevgi denilen budur!” (EA, 1995: 13)

57) *Xatni buklab kissasiga soldi. “Endi buni qanday qilib bersam ekan? Singlimga aytsammikan? Yo ’q, bitta-yarimtası ko ’rib qolsa - rasvosi chiqadi. O ’zini yolg ’iz uchratishim kerak. U qayerdan teryaptikan?” Paxtazor oralab ketdi.* “Mektubu katlayıp cebine koydu. -Şimdi bunu nasıl versem ki? Kız kardeşime söylesem mi ki? Yok, her gördüğünde utanır. Yalnız görüşmeliyim. O nereden (pamuk) topluyor ki?” Pamuk tarlasına doğru gitti” (EA, 1995: 20)

Eski Doğu Türk Yazıtlarında epistemik kiplik işaretleyicisi olarak tümcenin sonunda kullanılan *erin* karşılığında Eski Uygurca ve Karahanlıca metinlerde *erki(n)* kullanımı görülür: *Men kergek erdim erki* “Sanırım ben gerekiydim”. Soru tümcelerinde kullanımı da oldukça karakteristiktir. Johanson, Özbek Türkçesinin de içinde olduğu bazı Türk dillerinde *erken*’in de benzer şekilde kullanıldığını belirtir. Ancak bu yapılar birbirinden farklıdır. Benzer anlam alanına gelişimi *erken*’in *erki(n)* ile etkileşiminden kaynaklanır. Özbek Türkçesinde soru parçacığı ile birlikte *mikin* ve *mikan* şeklinde epistemik bildirim için kullanımları görülür, ancak alan yazımında da belirtildiği gibi bunlar fonetik varyantlar değildirler (Johanson 2018: 523). Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi *ekan*, *mikan* ve *eylem+kan* şekilleriyle de sorularda şüphe, tereddüt ve olasılık anlamlarını işaretlemek için kullanılmaktadır.

Karakoç (2005: 25-31) Nogay Türkçesindeki şüphe bildiren kullanımları örneklerle açıklayarak *soru parçacığı +eken* ve *kişi bildirimi + eken* (örn. *-mAn eken*) yapısının sistematik olarak görüldüğünü belirtir. Ayrıca *eken*’den sonra kişi bildirimi geldiğinde ifadede dolaylılık anlamının ortaya çıktığını göstererek dizilimin anlama nasıl etki ettiğini ortaya koyar. Benzer durum Özbek Türkçesinde de görülür. Özbek Türkçesinde *ekanmi* ve *mi(e)kan* ayrımı vardır. Örneklerde de görüldüğü gibi *ekan* sonda yer aldığı *erki* ile benzer anlam alanına sahiptir. Ancak *ekanmi* kullanımında ise *ekan*’in kanıtsallık işlevi görülür.

58) *Sa'dulla kitobning muqovasini ko'rsatdi.—O'tkan kunlar. Qiziq ekanmi? - O'qimaganmisiz? - Yo'q, kinosini ko'rganman.* “Sadullah kitabın kapağını gösterdi -“Ötken Künler” İlgî çekici mi (sürükleyici mi)? – Okumadınız mı? –Yok, sinemasını izledim.” (EA 1995: 11)

Yukarıdaki “Qiziq ekanmi?” ifadesinde konuşur, alıcının bunu okuduğuna atıfta bulunmak için *ekan* kullanır. Yani *mi(e)kan*’den farklı olarak kanıtsallık bildirir.

59) *Qarab turçi, sen Mahmud, otang kelganda, aytnasammi!* “Bakar mısın, sen Mahmud, baban gelince söylemez miyim?/(kesinlikle) söyleyeceğim.” (MÇ, 1974: 25)

Türkiye Türkçesinde de benzer şekilde kullanılan yapının anlam alanı; olumsuzluk, varsayımsallık bildirim ve soru parçacığının birlikte kullanımıyla oluşturulur. Bu ifadenin okuması “Söylemeyeceğimi mi düşünüyorsun? Söyleme olasılığım var ve bence bu olgusalığa yakın” şeklinde yapılabilir. Bu yapının kullanımı birinci kişi için mümkündür. Diğer kişi çekimlerinde cevap beklenen bir soru ortaya çıkar.

60) -*Sening fotihang bolmasin?*- *Mening qanday fotiham bolsin: men hali tirik man. – Teskariga burma, Ra'no, balki seni erga bermoq çidirlar?* “-Senin mevlidin olmasın?, -Benim nasıl mevlidim olsun, ben hala hayattayım, -Lafı çevirme Rana, belki seni evlendirme gayretindedirler.” (MÇ, 1974: 27)

61) *Şu filmin adı neydi?' Metro olmasın? Yok yok, o değil, dedi. Emin misiniz? Oradaki artistin saçları da böyleydi.* (TUD, Transit Yolcular 2002)

62) *Yahya Kemal'in şiirinde yeniymiş gibi görünen şey, sakın Divan şiirinin yeniden kullandığı ölü yamı olmasın? Bu konuya tekrar döneceğiz. Bir sonuca varabilmemiz için A.H. Tanpınar'ın "eski şiirimiz" adıyla andığı Divan şiirine ilişkin görüşlerine gereksinimiz var.* (TUD, Yazımsal Söylem Üzerine 1993)

Örnek 60, 61 ve 62'de görüldüğü gibi Özbek ve Türkiye Türkçesinde bu kullanım ortaktır. Önermeye “olmasın” getirilerek tahmin bildirimini yapılır. Ancak bu işaretleyicideki *-mA* diğerlerinden farklı olarak “beklenilmeyen olasılık” anlamı kazandırır.

Epistemik anlam taşıyan soru yapılarında epistemik kiplik işaretleyicisinin yeri değiştirilememektedir. Çünkü bu yapılarda söz dizimi de anlamın ortaya çıkmasında etkilidir. Soru yapılarıyla oluşturulan epistemik anlamda genel olarak epistemik kiplik işaretleyicisinin sonda yer aldığı görülür.

Sonuçlar

-Epistemik kiplik işaretleyicileri bilgi yapısı açısından önermede sunulan yeni bilgiye yöneliktir. Yeni bilginin yani odağın önermede nasıl sunulduğu epistemik kiplik işaretleyicilerinin konumu açısından önemlidir. Konuşur, işaretleyiciyi odağın başına ya da sonuna ekleyebilir. Konuyu alıcının bildiği varsayıldığından konu bulunduran tümcede, konudan önce de gelebilir. Ancak alıcı için anlam belirsizliği ortaya çıkabilir.

-Epistemik kiplik işaretleyicileri odakla ilişki halinde olduklarından tümceden eksiltilemezler. Eksiltildiklerinde tümcede iletilen bilgi değişir. Çünkü tümcedeki herhangi bir unsuru değil önermeyi niteleyerek önermenin nasıl olduğu bilgisini verirler.

-*Yanılmıyorsam, Xato qilmasam* yapılarının genellikle başta görülmesi koşul tümcesinden gelişmeleriyle ilgilidir.

-Bazı belirteçlerin anlam belirsizliğine yol açması, belirteçlerin tümcesel ve bir unsuru niteleyen tarz belirteci şeklinde ayrılmasından kaynaklanır. Türkçede her zaman tümce belirteçleri virgülle ayrılmaz. Ancak bu yapılar söz diziminde araya girebilen yapılardır. Bu nedenle pozisyonu nerede olursa olsun tümcenin tamamını kapsarlar.

-Türk dillerinde belirteçler kendinden sonraki unsuru nitelediğinde hemen yanında yer alırken tümcesel belirteçler başka pozisyonlarda yer alabilir.

-Epistemik kiplik işaretleyicilerinin başta ve sonda yer alması beklenen bir durumdur. Özellikle yazı dilinde vurgu ve tonlama olmadığı için *önerme+epistemik kiplik işaretleyicisi* ve *epistemik kiplik işaretleyicisi +önerme* şeklinde işaretleyicinin başta ya da sonda kullanımı tercih edilir. Konu ve odak arasına girdiğinde ise iki virgül arasında verilmesi anlamı açık hale getirir. Eğer noktalama işaretiyle ayrılmazsa tümcede kendinden sonra gelen unsuru mu yoksa tümcenin tamamını mı nitelediği ayırt edilemeyebilir. Böylece anlam belirsizliği ortaya çıkar. Bu durumda konuşur anlam belirsizliğine yol açmamak için birinci seçenek virgül tonlamasıyla tümcesel belirteç kullandığını gösterebilir, ikinci seçenek ise tümcenin başında ya da sonunda kullanabilir. Bu yapıların bir önermeye ekleniyor olması pozisyon değiştirmede konuşura kısmen özgürlük tanır. Ancak bunlar cümle dışı öge olarak tanımlanamazlar, çünkü tümcenin anlamının bir parçasıdır.

-Araştırma yazı diline dayandığı için vurgu ve tonlamayla ilgili bir inceleme yapılmamıştır. Ancak alan yazımından hareketle tümcede, işaretlediği önermeden farklı bir tonlama değerine sahip olduğu söylenebilir.

-Soru parçacığı bulunan tümcelerin, soru parçacığının oluşturduğu anlam alanından yaralanılarak farklı bir işaretleme yolu olarak kullanıldığı görülmüştür. Bu tümcelerde soru parçacığının söz dizimindeki yeri epistemik anlamın ortaya çıkmasında önemlidir.

-Sözcüksel epistemik kiplik işaretleyicisi bulunduran bir tümce soru tümcesine dönüştürülemez. Konuşur *Muhtemelen annem geldi* ifadesini **Muhtemelen annem geldi mi?* şeklinde kullanamaz. *Ya da annem geldi mi ki?* şeklinde oluşturulan tümce de epistemik bildirim farklı bir tür olup şüphe ve tereddüt bildirir. Konuşur açık bir cevap beklemez.

-Morfolojik işaretleyiciler yargıyla birlikte kullanılır. Bu nedenle koşul tümcelerinde ana tümcenin yüklemine yer alır.

--*Abilir*; *-Abil-* ve *-(I/A)r* ile birlikte epistemik kiplik bildirir, çünkü birlikte kullanımlarında ve diğer görünüş-zaman işaretleyicileriyle

kullanımlarında farklı anlamlar ortaya çıkar: *Gidebildi* (deontik), *Gidebilir* (epistemik ve deontik).

-Deontik kiplik işaretleyicisi epistemik kipliğin kapsamına girer: *Gidebilmiştir*.

-Tümce içinde kısıtlayıcı durumlar: epistemik kiplik işaretleyicileri tümcenin öğelerinin içinde yer alamazlar, tarz belirteciyle eylem arasına giremezler: *Eve koşarak *kesinlikle* git; *Kesinlikle* eve koşarak git; Eve koşarak git *kesinlikle*. Çünkü “koşarak” önermenin bir parçasıdır ve odaklıdır. Epistemik kiplik işaretleyicisi “koşarak git” önermesine yönelik yaklaşımı bildirir.

-Morfosentaktik işaretleyiciler *ol-* eylemiyle kalıplaşarak bağımsız davranma eğilimi gösterirler: *(b)olsa GerAk vb.*

-İncelenen epistemik kiplik işaretleyicilerinin yapısal olarak olumlu-olumsuz olmaları epistemik anlamın ortaya çıkmasında önem taşır. Örneğin eğer işaretleyici yapısal olarak olumlu ise olumsuzluk bildirim önermenin kapsamındadır ve işaretleyicinin olumsuz yapılamaz: *Bence [annem evde değil]* vb. Ancak epistemik işaretleyicinin yüklem olduğu durumda olumsuzluk epistemik kiplik işaretleyicisinin olgusallık değerine etki eder ve önermeyi olumsuz yapmaz: *[Onun gideceği] kesin değil* (belirsiz).

- Bilgi yapısı açısından epistemik kiplik işaretleyicileri önermenin bilgi yapısından bağımsız olarak kendine bir konum belirler. Çünkü önermeye yeni bir bilgi eklerler. Buldukları pozisyonun değişmesi önermenin bilgi yapısına etki etmez, ancak yüklemde ya da yüklemle birlikte odaklılabilmektedir.

-Türk dilleri sola dallanan bir yapı gösterdiği için epistemik kiplik işaretleyicilerinin sonda yer alması anlam belirsizliğini önler ve kapsama alanı açısından uygun bir konumdur. Özbek Türkçesinde sonda yer alan bazı işaretleyiciler yüklem bir parçası gibi davranır: *shekilli, chog'i* vb.

- Tümcenin sonunda kuvvetlendirme amacıyla bulunan *ki* kullanımı yaygınlık kazanmış ve epistemik işaretleyicilerinin olgusallık değerini artıran bir unsur olarak da kullanılmaya başlamıştır: *elbette ki ...*

Kaynakça

Abraham, Werner (1999). “On the syntax and semantics of modal verbs in German”. [file:///C:/Users/user/Downloads/30355-Article%20Text-36200-1-10-20171013%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/user/Downloads/30355-Article%20Text-36200-1-10-20171013%20(1).pdf) (erişim tarihi 13.09.2019)

Aksan, Doğan vd. (1983). *Sözcük Türleri*. Ankara: TDK Yay.

Aksan, Yeşim (2002). “Tümce Konusu: Tanımı ve Kapsamı”. *Türkçede Bilgi Yapısı ve Bilimsel Metinler* (Yay. Haz. Leyla Uzun- Emel Huber). Essen: Verlag Die Blaue Eule, 13-36.

Aksan, Yeşim vd. (2012). “Construction of the Turkish National Corpus (TNC)”. *Proceedings of the Eight International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2012)*. İstanbul. Türkiye. <http://www.lrec-conf.org/proceedings/lrec2012/papers.html>

Boeschoten, Hendrik (1998). “Uzbek”. *The Turkic Languages* (Ed. Lars Johanson ve Eva Á. Csató). London: Routledge.

Bybee, Joan ve Suzanne Fleischman (1995). “Modality in grammar and discourse: An introductory essay”. *Modality in Grammar and Discourse*. (Ed. J. Bybee ve S. Fleischman). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing, 1–14.

Cinque, Guglielmo (1999). *Adverbs and functional heads. A cross-linguistics perspective*. New York/Oxford: University Press.

Coates, Jennifer (1995). “The Expression of Root and Epistemic Possibility in English”. *The Evolution of Grammar: Tense, Aspect, and Modality in the Language* (Ed. J. Bybee ve R. Perkins – Pagluica). Chicago: University of Chicago Press, 17-53.

Dehé, Nicole ve Yordanka Kavalova (2007). “Parentheticals”. *Parentheticals: An Introduction, Linguistik Aktuell* (Ed N. Dehé ve Y. Kavalova). Amsterdam: John Benjamins, 1-24.

Delice, H. İbrahim (2007). “Cümle Çözümlemelerinde 'Cümle Dışı Unsur' Terimi Yerine Yeni Bir Teklif”. *İstanbul Kültür Üniversitesi Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi (UTEK 2007)*. İstanbul.

Drubig, H. Bernard (2001). *On the syntactic form of epistemic modality*. University of Tübingen.

Erdal, Marcel (1999). Das Nachfeld im Türkischen und im Deutschen. *Türkisch und Deutsch im Vergleich* (Turcologica 39) (Ed. L. Johanson ve J. Rehbein). Wiesbaden: Harrassowitz, 53-95.

Ergin, Muharrem (2004). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yay.

Erguvanlı, Eser (1984). *The Function of Word Order in Turkish Grammar*,

University of California Publication in Linguistics, cilt. 106, Berkeley/Los Angeles: California Üniversitesi Yay.

Ertane Baydar, Arzu Sema (2016). Türkçenin Söz Dizimindeki Yardımcı Unsurlar Üzerine. *Türk Uluslararası Dil Edebiyat ve Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi 1 (8)*, 198-207.

Frawley, William (1992). *Linguistic Semantics*. Broadway/Hillsdale/New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.

Göksel, Aslı ve Sumru Özsoy (1998). "Is There a Focus Position in Turkish?". (Basılmamış bildiri metni) IX. Uluslararası Dilbilim Konferansı. Oxford Üniversitesi.

Güneş, Güliz (2014). "Constraints on syntax-prosody correspondence: The case of clausal and subclausal parentheticals in Turkish". *Lingua 150*, 278-314.

İşsever, Selçuk (2000). *Türkçede Bilgi Yapısı*. Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Jenkins, Lyle (1972). *Modality in English Syntax*. Bloomington: Indiana University Linguistics Club.

Johanson, Lars (2018). "Turkic indirectivity". *The Oxford Handbook of Evidentiality* (Ed. Alexandra Y. Aikhenvald). Oxford: Oxford University Press, 510-524

Kamacı Gencer, Duygu (2018). *Anlamsal Bir Fenomen Olarak Kiplik: Dede Korkut Örneği*. Doktora Tezi. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı.

Karaağaç, Günay (2009). *Türkçenin Söz Dizimi*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Karahan, Leyla (2010). *Türkçede Söz Dizimi*. Ankara: Akçağ Yayınevi

Karakoç, Birsal (2005). "Das finite Verbalsystem im Nogaischen". *Turcologica 58*. Wiesbaden: Harrassowitz.

Kleinmichel, Sigrid (1997). "Zu ekan und -kin im Usbekischen". *Studia Ottomanica. Festgabe für György Hazai zum 65. Geburtstag* (Ed. Kellner-Heinkele, Barbara ve Peter Zieme). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 103-126.

Korkmaz, Zeynep (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi*. Ankara: TDK Yay.

Kornfilt, Jaklin (1987). "Turkish and the Turkic Languages". *The World's Major Languages* (Ed. Bernard Comrie). London: Croom Helm, 619-644.

Kornfilt, Jaklin (1997). *Turkish*. London/New York: Routledge.

Lyons, John (1977). *Semantics II*. Cambridge: University Press.

Nuyts, Jan (2000) Tensions Between Discourse Structure and Conceptual Semantics: The Syntax of Epistemic Modal Expressions. *Studies in Language 24:1*. 103-135.

Öz Özcan, Aynur (2004). "Özbek ve Türkiye Türkçesinde Olasılık-Tahmin Bildiren Modal Sözler". *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2253–2264.

Öz Özcan, Aynur (2009). "Özbek ve Türkiye Türkçesinde "kesinlik" Bildiren Modal Sözler". *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları 9*, 447-458.

Öztürk, Rıdvan (2005). *Özbek Türkçesi El Kitabı*. Konya: Çizgi Kitabevi

Palmer, F. Robert (2001). *Mood and Modality*. Cambridge: Cambridge University Press.

Potts, Christopher (2005). "The Logic of Conventional Implicatures". *Oxford Studies in Theoretical Linguistics*. OUP, Oxford.

Rentzsch, Julian (2010). "Zur Modalität im Türkischen". *Turcology in Mainz, Turcologica 82* (Ed. H. Boeschoten ve J. Rentzsch). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Rentzsch, Julian (2012). "Modality in Turkic between arbitrariness, grammaticality and lexicality". *The Szeged conference, Proceedings of the 15th International Conference on Turkish Linguistics (Studia Uralo-Altaica 49)*. Szeged: Department of Altaic Studies, 469–482.

Rentzsch, Julian (2015). *Modality in the Turkic Languages: Form and Meaning from a Historical and Comparative Perspective*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag.

Ruhi, Şükriye, Zeyrek, Deniz ve Osam, Necdet (1997). "Türkçede kiplik belirteçleri ve çekim ekleri üzerine bazı gözlemler". *Dilbilim Araştırmaları*. Ed. K. İmer vd. Ankara: Kebikeç Yay. 105-111.

Schönig, Claus (1997). *Finite Prädikationen und Textstruktur im Babur-name* (Hia-derabad-Kodex). (Turcologica 31). Wiesbaden: Harrassowitz.

Traugott, Elizabeth (1989). "On the Rise of Epistemic Meanings in English: An Example of Subjectification in Semantic Change". *Language* 65/1. Linguistic Society of America. 31-55.

Tulum, Mertol (1978). *MACĀRĪF-NĀME: Ki'li Birleşik Cümle İncelemesi*. Doçentlik Tezi. İstanbul.

Turan, Fikret Turan (1998) "Türkçede Zarflar Üzerine". *Prof Dr. Dursun Yıldırım Armağanı*. Ankara, 30 1-306.

Üzüm, Melike (2017a). Artzamanlı Kiplik Çalışmalarının Sözlükbilime Katkısı. *III. Uluslararası Sözlükbilim Sempozyumu*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Üzüm, Melike (2017b). *Eski Anadolu Türkçesinde Epistemik Kiplik: Kısas-ı Enbiya Örneği*. Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yavaş, Feryal (1982). The Turkish Aorist. *Glossa* 16, 40-53.

İnternet Kaynakları

Genel Türkçe Sözlük, <http://sozluk.gov.tr/> (erişim tarihi: 15.08.2019)

BBC Uzbek, <https://www.bbc.com/uzbek/lotin-38197077> (erişim tarihi: 20.07.2019)